Works of Shankaracharya.

In Original Sanskrit.

Vol IV.

MINOR WORKS.

श्रीशंकराचार्यविरचितग्रंथसंग्रहः ।

प्रकरणग्रंथाः ।

EDITED BY

Hari Raghunath Bhagavat. B. A.

रा. रा. हरि रघुनाथ भागवत

इत्यनेन संशोधिताः ।

शालिवाहनशकाब्दाः । १८४७

AS' TEKAR & CO. POONA.

1925.

Published by Mr. H R. Bhagvat, at 674
Sadashiva Peth, Poona City

Printed by Mr L B Kokate, at his 'Hanuman' Press,
300 Sadashiva Peth, Poona City.

PREFACE.

This volume comprises the Minor Works of Shri Shankaracharya. Many of these minor works are from the pen of the great teacher, but no one can say definitely that all are. The excellent edition published by the Vanivilas Press of Shrirangam contains a few works more *e. g.* नृसिंहतापनीभाष्य, प्रपंचसार, ललितात्रिशती &c. These I have omitted thinking them to be not genuine. That edition contains numerous devotional Stotras also and many of these I thought it proper to omit, because, in my humble opinion, the language used and the purport conveyed do not show them to be Shri Shankara's * composition. This does not mean that the devotional stotras included by me in this volume are certainly all composed by Shri Shankara. I am unable to say any thing definite about the devotional stotras. As regards the Vedanta Stotras, I for one, have no doubt and consider all of them to be Shri Shankara's sublime utterances.

With regard to other works, I think प्रबोधसुधाकर, सनत्सुजातीयभाष्य and विष्णुसहस्रनामभाष्य form matter for con-

---

* The date of Shri Shankara *i. e* Shankaracharya the author of the three Bhashyas and the establisher of the four Shankaracharya-Mathas, is, according to the late Lokamanya B. G. Tilak, 690—722 A. D.

troversy. Some may add सर्ववेदान्तसिद्धांतसारसंग्रह and उपदेशसाहस्री too to this list, but not I. Here I should like to mention a tradition about विष्णुसहस्रनामभाष्य. The tradition is current in South India that this was the first work written by Shri Shankara. When he wanted to begin writing his works he could not *decide as to which he should take up first. On* the first day he wrote a page or so of a certain work and on the next morning awoke to find that at night, The Unknown hand had effaced all the writing. So he began a second work only to find *on the succeeding morning the same case with it.* Then he began a third and so on till the turn came of विष्णुसहस्रनामभाष्य. This he found untouched on the next morning, and so, completed this work first of all.

The Vedanta *S*totras of Shri Shankara form a special class of Vedanta literature and any one desirous of learning the tenets of Advaita Vedanta can do no better than read and ponder over these. These stotras have gained an unparalleled popularity. Verily, he who is accustomed to the muttering of these stotras every day enjoys moments at least of extacy. That the popularity is wide is borne out by the fact that some stotras are known under more than one name, *e. g.* चर्पटपञ्जरिका and द्वादशपंजरिका form मोहमुद्गर Other instances are—

अद्वैतपंचक = आत्मपंचक.
उपदेशपंचक = साधनपंचक.
विज्ञाननौका = स्वरूपानुसंधान.
दशश्लोकी = निर्वाणदशक = सिद्धांतबिंदु.
आत्मषट्क = निर्वाणषट्क = चिदानंदषट्क.
ब्रह्मानुचिंतन = आत्मचिंतन.
जीवन्मुक्तानंदलहरी = अनुभवानंदलहरी.

Here I must mention that some प्रकरणs i e. small works are printed in some books as stotras.

I have little more to say. The desire to edit and publish the works of Shri Shankara in handy volumes entered my mind in 1911, I actually began in 1915 and in 1925 I am finishing the sacred task. Very few people have a knowledge of the mundane difficulties that troubled me during this period. That I have been able to finish this task is due to the workings of the Maya of the Almighty, or I may say, is due to the blessings of the world-teacher Shri Shankaracharya.

I conclude with expressing my gratefulness to all persons, who were, during this period, connected with me through this work either thickly or thinly, who encouraged me, sympathised with me and patiently awaited the completion.

Poona city.
24th November 1925.

H. R. Bhagavat.

अनुक्रमणिका ।

श्रीमच्छंकराचार्यप्रणीता

उपदेशसाहस्री।

-:o:-

(गद्यप्रबंधः प्रथमो भागः।)

शिष्यप्रतिबोधविधिप्रकरणम् ॥१॥

अथ मोक्षसाधनोपदेशविधिं व्याख्यास्यामो मुमुक्षूणां श्रद्दधानानामर्थिनामर्थाय ॥१॥

तदिदं मोक्षसाधनं ज्ञानं साधनसाध्यादनित्यात्सर्वस्माद्विरक्ताय त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणाय प्रतिपन्नपरमहंसपारिव्राज्याय शमदमदयादियुक्ताय शास्त्रप्रसिद्धशिष्यगुणसंपन्नाय शुचये ब्राह्मणाय विधिवदुपसन्नाय शिष्याय जातिकर्मवृत्तविद्याभिजनैः परीक्षिताय ब्रूयात् पुनःपुनः यावद्ग्रहणं दृढीभवति ॥२॥

श्रुतिश्च— 'परीक्ष्य लोकान्...तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्—' इति। दृढगृहीता हि विद्या आत्मनः श्रेयसे संतत्यै च भवति। विद्यासंततिश्च प्राण्यनुग्रहाय भवति, नौरिव नदीं तितीर्षोः। शास्त्रं च— 'यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यात् एतदेव ततो भूयः' इति। अन्यथा च ज्ञानप्राप्त्यभावात्—'आचार्यवान् पुरुषो वेद', 'आचार्याद्धैव विद्या विदिता', 'आचार्यः प्लावयिता तस्य सम्यग्ज्ञानं प्लव इहोच्यते' इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं' इत्यादिस्मृतेश्च ॥३॥

शिष्यस्य ज्ञानाग्रहणं च लिंगैर्बुद्ध्वा अग्रहणे हेतून् अधर्मलौकिकप्रमादनित्यानित्यविवेकविषयासंजातदृढपूर्वश्रुतत्वलोकचिंतावेक्षणजात्याद्य-

भिमानादीन् तत्प्रतिपक्षैः श्रुतिस्मृतिविहितैः अपनयेत् अक्रोधादिभिरहिंसादिभिश्च यमैः ज्ञानाविरुद्धैश्च नियमैः ॥४॥

अमानित्वादिगुणं च ज्ञानोपायं सम्यक् ग्राहयेत् ॥५॥

आचार्यस्तु ऊहापोहग्रहणधारणशमदमदयानुग्रहादिसंपन्नो लब्धागमो दृष्टादृष्टभोगेष्वनासक्तः त्यक्तसर्वकर्मसाधनो ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितोऽभिन्नवृत्तो दंभदर्पकुहकशाठ्यमायामात्सर्यानृताहंकारममत्वादिदोषवर्जितः । केवलपरानुग्रहप्रयोजनो विद्योपयोगार्थी । पूर्वमुपदिशेत्—'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं,' 'यत्र नान्यत्पश्यति,' 'आत्मैवेदं सर्वम्', 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्याद्याः आत्मैक्यप्रतिपादनपराः श्रुतीः ॥६॥

उपदिश्य च ग्राहयेत् ब्रह्मणो लक्षणम्—'य आत्माऽपहतपाप्मा,' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म,' 'योऽशनायापिपासे,' 'नेति नेति,' 'अस्थूलमनणु,' 'स एष नेति,' 'अदृष्टं द्रष्टृ,' 'विज्ञानमानंदम्,' 'सत्यं ज्ञानमनंतम्,' 'अदृश्येऽनात्म्ये,' 'स वा एष महानज आत्मा,' 'अप्राणो ह्यमनाः,' 'सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः,' 'विज्ञानघन एव,' 'अनंतरमबाह्यम्,' 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितात्,' 'आकाशो वै नाम' इत्यादिश्रुतिभिः॥७॥

स्मृतिभिश्च—'न जायते म्रियते वा,' 'नादत्ते कस्यचित्पापम्,' 'यथाऽऽकाशस्थितो नित्यम्' 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि,' 'न सत्तन्नासदुच्यते' 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्' 'सम सर्वेषु भूतेषु' 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इत्यादिभिः श्रुत्युक्तलक्षणाविरुद्धाभिः परमात्मासंसारित्वप्रतिपादनपराभिः तस्य सर्वेणानन्यत्वप्रतिपादनपराभिश्च ॥८॥

एवं श्रुतिस्मृतिभिः गृहीतपरमात्मलक्षणं शिष्यं संसारसागरादुत्तितीर्षुं पृच्छेत् कस्त्वमसि सोम्येति ॥९॥

स यदि ब्रूयात्— ब्राह्मणपुत्रः अदोन्वयः ब्रह्मचार्यासम्—गृहस्थो

-वा, इदानीमस्मि परमहंसपरिवाड् संसारसागराव् जन्ममृत्युमहाग्राहात् उत्तितीर्षुरिति ॥१०॥

आचार्यो ब्रूयात्—इहैव तव सोम्य मृतस्य शरीरं वयोभिरद्यते मृद्भावं चापद्यते, तत्र कथं संसारसागरादुत्तर्तुमिच्छसीति। नहि नद्याः अवरे कूले भस्मीभूतो नद्याः पारं तरिष्यसीति ॥११॥

स यदि ब्रूयात्—अन्योऽहं शरीरात्। शरीरं तु जायते, म्रियते, वयोभिरद्यते, शस्त्राग्न्यादिभिश्च विनाश्यते, व्याध्यादिभिश्च प्रयुज्यते। तस्मिन् अहं स्वकृतधर्माधर्मवशात् पक्षी नीडमिव प्रविष्टः पुनःपुनः शरीरविनाशे धर्माधर्मवशात् शरीरांतरं यास्यामि, पूर्वनीडविनाशे पक्षीव नीडांतरम्। एवमेवाहमनादौ संसारे देवमनुष्यतिर्यङ्निरयस्थानेषु पूर्वकर्मवशादुपात्तमुपात्तं शरीरं त्यजन् नवं नवं च। अन्यदुपाददानो, जन्ममरणप्रबंधचक्रे घटीयंत्रवत् स्वकर्मणा भ्राम्यमाणः, क्रमेणेदं शरीरमासाद्य,संसारचक्रभ्रमणात् अस्मान्निर्विण्णो, भगवंतमुपसन्नोऽस्मि संसारचक्रभ्रमणप्रशमाय। तस्मान्नित्य एवाहं शरीरादन्यः, शरीराणि आगच्छंत्यपगच्छंति च वासांसीव पुरुषस्येति ॥१२॥

आचार्यो ब्रूयात्—साध्ववादीः सम्यक्पश्यसि। कथं मृषाऽवादीः ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयो ब्रह्मचार्यासम्, गृहस्थो वा, इदानीमस्मि परमहंसपरिव्राडिति ॥१३॥

स यदि ब्रूयात्— भगवन्, कथमहं मृषाऽवादिषमिति ॥१४॥

तं प्रति ब्रूयादाचार्यः— यतस्त्वं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं जात्यन्वयसंस्कारवर्जितस्यात्मनः प्रत्यभ्यज्ञासीः ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वय इत्यादिना वाक्येनेति ॥१५॥

स यदि पृच्छेत्—कथं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं, कथं वा अहं जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इति ॥१६॥

आचार्यो ब्रूयात्—शृणु सोम्य, यथेदं शरीरं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्य-

न्वयसंस्कारं, त्वं च जात्यन्वयसंस्कारवर्जितः । इत्युक्त्वा तं स्मारयेत् स्मर्तुमर्हसि सोम्य, परमात्मानं सर्वात्मानं यथोक्तलक्षणं श्रावितोऽसि 'सदेव सोम्येदम्' इत्यादिभिः श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च । लक्षणं च तस्य श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च ॥१७॥

लब्धपरमात्मलक्षणस्मृतये ब्रूयात्—योऽसावाकाशनामा नामरूपाभ्यामर्थांतरभूतः, अशरीरः, अस्थूलादिलक्षणः, अपहतपाप्मत्वादिलक्षणश्च, सर्वैः संसारधर्मैः अनागंधितः 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म,' 'य आत्मा सर्वांतरः' 'अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मंता अविज्ञातो विज्ञाता' नित्यविज्ञानस्वरूपः, अनंतरः, अबाह्यः, विज्ञानघन एव, परिपूर्णः आकाशवत्, अनंतशक्तिः, आत्मा सर्वस्य, अशनायादिवर्जितः, अविर्भावतिरोभाववर्जितश्च' स्वात्मविलक्षणयोः नामरूपयोः जगद्बीजभूतयोः स्वात्मस्थयोः तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीययोः स्वसंवेद्ययोः सद्भावमात्रेणाचिंत्यशक्तित्वाद्व्याकर्ता अव्याकृतयोः ॥१८॥

ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे तस्मादेतस्मादात्मन आकाशनामाकृती संवृत्ते । तच्चाकाशाख्यं भूतमनेन प्रकारेण परमात्मनः संभूतं प्रसन्नादिव सलिलान्मलमिव फेनम् । न सलिलं न च सलिलादत्यतभिन्नं फेनम् । सलिलव्यतिरेकेणादर्शनात् । सलिलं तु स्वच्छं अन्यत्फेनान्मलरूपात् । एवं परमात्मा नामरूपाभ्यामन्यः फेनस्थानीयाभ्यां, शुद्धः प्रसन्नः तद्विलक्षणः । ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे फेनस्थानीये आकाशनामाकृती संवृत्ते ॥१९॥

ततोऽपि स्थूलभावमापद्यमाने नामरूपे व्याक्रियमाणे वायुभावमापद्येते, ततोऽप्यग्निभावं, अग्नेरब्भावं, ततः पृथ्वीभावं, इत्येवंक्रमेण पूर्वपूर्वभवस्योत्तरोत्तरानुप्रवेशेन पंच महाभूतानि पृथिव्यंतान्युत्पन्नानि । ततः पंचगुणविशिष्टा पृथ्वी । पृथ्व्याश्च पंचात्मक्यो व्रीहियवाद्या ओषधयो जायन्ते । ताभ्यो भक्षिताभ्यो लोहितं च शुक्रं च स्त्रीपुंसशरीरसंबंधि

जायते। तदुभयमृतुकाले अविद्याप्रयुक्तकामखजनिर्मथनोद्धृतं मंत्रसंस्कृत गर्भाशये निषिच्यते। तत्स्वयोनिरसानुप्रवेशेन विवर्धमानं गर्भीभूतं नवमे दशमे वा मासि संजायते ॥२०॥

तज्जातं लब्धनामाकृतिकं जातकर्मादिभिः मंत्रसंस्कृतं पुनः उपनयनसंस्कारयोगेण ब्रह्मचारिसंज्ञं भवति। तदेव शरीरं पत्नीसंयोगसंस्कारयोगेण गृहस्थसंज्ञं भवति। तदेव वनस्थसंस्कारेण तापससंज्ञं भवति। तदेव क्रियाविनिवृत्तिनिमित्तसंस्कारेण परिव्राट्संज्ञं भवति। इत्येवं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरम् ॥२१॥

मनश्चेंद्रियाणि च नामरूपात्मकान्येव 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥२२॥

कथं चाहं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्येतच्छृणु— योऽसौ नामरूपयोर्व्याकर्ता नामरूपधर्मविलक्षणः स एव नामरूपे व्याकुर्वन् सृष्ट्वेदं शरीरं स्वयं संस्कारधर्मवर्जितो नामरूपे इह प्रविष्टः अन्यैरदृष्टः स्वयं पश्यन् तथाऽश्रुतः शृण्वन्— अमतो मन्वानो—अविज्ञातो विजानन् 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते' इति। अस्मिन्नर्थे श्रुतयः सहस्रशः 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्', 'अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्', 'स एष इह प्रविष्टः', 'एष त आत्मा', 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत', 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा', 'सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवताः' इत्याद्याः ॥२३॥

स्मृतयोऽपि 'आत्मैव देवताः सर्वाः' 'नवद्वारे पुरे देही', 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि', 'समं सर्वेषु भूतेषु', 'उपद्रष्टानुमंता च', 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः', 'अशरीरं शरीरेषु' इत्याद्याः। तस्मात् जात्यन्वयसंस्कारवर्जितस्त्वमिति सिद्धम् ॥२४॥

स यदि ब्रूयात्— अन्य एवाहमज्ञः सुखी दुःखी बद्धः संसारी—अन्योऽसौ मद्विलक्षणः असंसारी देवः, तमहं बल्युपहारनम-

स्कारादिभिः वर्णाश्रमकर्मभिश्चाराध्य संसारसागरादुत्तितीर्षुरस्मि, कथमहं स एवेति ॥ २५ ॥

आचार्यो ब्रूयात्— 'नैवं सोम्य प्रतिपत्तुमर्हसि, प्रतिषिद्धत्वाद्भेदप्रतिपत्तेः'। कथं प्रतिषिद्धा भेदप्रतिपत्तिरित्यत आह— 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद', 'ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद', 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्येवमाद्याः ॥२६॥

एता एव श्रुतयो भेदप्रतिपत्तेः संसारगमनं दर्शयन्ति ॥२७॥

अभेदप्रतिपत्तेश्च मोक्षं दर्शयंति सहस्रशः। 'स आत्मा तत्त्वमसि' इति परमात्मभावं विधाय 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इत्युक्त्वा 'तस्य तावदेव चिरम्' इति मोक्षं दर्शयंत्यभेदविज्ञानादेव। सत्याभिसंधस्यातस्करस्येव दाहाद्यभावदृष्टांतेन— संसाराभावं दर्शयंति भेददर्शनादसत्याभिसंधस्य ससारगमनं दर्शयंति तस्करस्येव दाहादिदृष्टांतेन ॥२८॥

'त इह व्याघ्रो वा' इत्यादिना च अभेददर्शनात् 'स स्वराट् भवति' इत्युक्त्वा तद्विपरीतेन भेददर्शनेन संसारगमनं दर्शयंति—'अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवंति' इति प्रतिशाखम्। तस्मात् मृषैवैवमवादीः ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयः संसारी परमात्मविलक्षण इति ॥२९॥

तस्मात् प्रतिषिद्धत्वाद्भेददर्शनस्य, भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्य, कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादेः कर्मसाधनोपादानस्य परमात्माऽभेदप्रतिपत्त्या प्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः। कर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमात्माऽभेदप्रतिपत्तिविरुद्धत्वात्। संसारिणो हि कर्माणि विधीयंते तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि। न परमात्मनोऽभेददर्शिनः। भेददर्शनमात्रेण च ततोऽन्यत्वम् ॥३०॥

यदि कर्माणि कर्तव्यानि न निवर्तयिषितानि कर्मसाधनासंबंधिनः कर्मनिमित्तजात्याश्रमाद्यसंबंधिनश्च, परमात्मनश्च आत्मनैवाभेदप्रतिपत्ति

नावक्ष्यत् 'स आत्मा तत्त्वमसि' इत्येवमादिभिर्निश्चितरूपैर्वाक्यैः, भेदप्रतिपत्तिनिंदां च नाभ्यधास्यत् 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य', 'अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन', 'अत्र स्तेनोऽस्तेनः' इत्यादिना ॥३१॥

कर्माक्षेवंधिस्वरूपत्वं कर्मनिमित्तवर्णाद्यसंबंधरूपतां च नाभ्यधास्यत् कर्माणि च कर्मसाधनानि च यज्ञोपवीतादीनि यत्परितित्याजयिषितानि। तस्मात् ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यं मुमुक्षुणा परमात्माऽभेददर्शनविरोधात्। आत्मा च पर एवेति प्रतिपत्तव्यो यथाश्रुत्युक्तलक्षणः ॥ ३२ ॥

स यदि ब्रूयात्— भगवन्, दह्यमाने छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा वेदना, अशनायादिनिमित्तं च प्रत्यक्षं दुःखं मम। परश्चायमात्मा, 'अयमात्माऽपहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः' सर्वगंधरसवर्जितः श्रूयते सर्वश्रुतिषु स्मृतिषु च। कथं तद्विलक्षणः अनेकसंसारधर्मसंयुक्तः परमात्मानमात्मत्वेन च मां संसारिणं परमात्मत्वेन अग्निमिव शीतत्वेन प्रतिपद्येय? संसारी च सन् सर्वाभ्युदयनिःश्रेयससाधने अधिकृतः, अभ्युदयनिःश्रेयससाधनानि कर्माणि तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि कथं परित्यजेयमिति ॥३३॥

तं प्रति ब्रूयात्— यदवोचो दह्यमाने छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा वेदनोपलभ्यते ममेति, तदसत्। कस्मात्? दह्यमाने छिद्यमान इव वृक्षे उपलब्धुरुपलभ्यमाने कर्मणि शरीरे दाहच्छेदवेदनाया उपलभ्यमानत्वात् दाहादिसमानाश्रयैव वेदना। यत्र हि दाहः छेदो वा क्रियते तत्रैव व्यपदिशति दाहादिवेदनां लोकः, न वेदनां दाहाद्युपलब्धरीति। कथं? क्व ते वेदनेति पृष्टः शिरसि मे वेदना उरसि उदरे इति वा यत्र दाहादिस्तत्रैव व्यपदिशति न तूपलब्धरीति। यद्युपलब्धरि वेदना स्यात् वेदनानिमित्तं वा दाहच्छेदादि वेदनाश्रयत्वेनोपदिशेद्दाहाद्याश्रयवत् ॥३४॥

स्वयं च नोपलभ्येत चक्षुर्गतरूपवत्। तस्मात् दाहच्छेदादिसमानाश्रयत्वेन उपलभ्यमानत्वाद्दाहादिवत् कर्मभूतैव वेदना। भावरूप-

त्वाच साश्रया तंडुलपाकवत् । वेदनासमानाश्रय एव तत्संस्कारः । स्मृतिसमानकाल एवोपलभ्यमानत्वात् । वेदनाविषयः तन्निमित्तविषयश्च द्वेषोऽपि संस्कारसमानाश्रय एव । तथा चोक्तम् 'रूपसंस्कारतुल्याऽऽधी रागद्वेषौ भयं च यत ॥ गृह्यते धीश्रयं तस्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभय' सदा' ३५

किमाश्रयाः पुनः रूपादिसंस्कारादय इति । उच्यते—यत्र कामादयः। क्व पुनस्ते कामादयः ? 'कामः संकल्पो विचिकित्सा' इत्यादिश्रुतेः बुद्धावेव । तत्रेव रूपादिसंस्कारादयोऽपि 'कस्मिन्न रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदये' इति श्रुतेः । 'कामा येऽस्य हृदि श्रिताः', 'तीर्णो हि यदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य', 'असंगो ह्ययम्', 'तद्वा अस्यैतदतिच्छंदाः' इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'अविकार्योऽयमुच्यते', 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्' इत्यादिभ्यः, इच्छाद्वेषादि च क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्मो नात्मन इति स्मृतिभ्यश्च, कर्मस्थैवाशुद्धिः नात्मस्था इति ॥३६॥

अतो रूपादिसंस्काराद्यशुद्धिसंबंधाभावात् न परस्मादात्मनो विलक्षणत्वमिति प्रत्यक्षादिविरोधाभावात् युक्तं पर एवात्माऽहमिति प्रतिपत्तुम्— 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि', 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्', 'अहमेवाऽधस्तात्', 'आत्मैवाऽधस्तात्', 'सर्वमात्मानं पश्येत्' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैव', 'इदं सर्वं यदयमात्मा', 'स एषोऽकलः', 'अनंतरमबाह्यम्', 'सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः', 'ब्रह्मैवेदम्', 'एतया द्वारा प्रापद्यत', 'प्रज्ञानस्य नामधेयानि', 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म', 'तस्माद्वा एतस्मात्' 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्', 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी', 'अशरीरं शरीरेषु', 'न जायते म्रियते', 'स्वप्नांतं जागरितांतम्', 'स म आत्मेति विद्यात्', 'यस्तु सर्वाणि भूतानि', 'तदेजति तन्नैजति', 'वेनस्तत्पश्यन्', 'तदेवाग्निः', 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च', 'अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्', 'सदेव सोम्य', 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥३७॥

स्मृतिभ्यश्च 'पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्य', 'आत्मैव देवताः',

'नवद्वारे पुरे', 'समं सर्वेषु भूतेषु', 'विद्याविनयसंपन्ने', 'अविभक्तं विभक्तेषु', 'वासुदेवः सर्वम्' इत्यादिभ्यः एक एवात्मा परं ब्रह्म सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्त्वमिति सिद्धम् ॥३८॥

स यदि ब्रूयात्—यदि भगवन्, 'अनंतरोऽबाह्यः' 'सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः' 'कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' सैंधवघनवदात्मा सर्वमूर्तिभेदवर्जितः आकाशवदेकरसः, तर्हि किमिदं दृश्यते वा साध्यं साधनं वा साधकश्चेति श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धं वादिशतविप्रतिपत्तिविषयं इति ॥३९॥

आचार्यो ब्रूयात्— अविद्याकृतमेतद्यदिदं दृश्यते श्रूयते वा, साध्यं साधनं साधकश्चेति परमार्थतस्त्वेक एवात्मा, अविद्यादृष्टेः अनेकवत् आभासते, तिमिरदृष्टया अनेकचंद्रवत् । 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्', 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति', 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति', 'अथ यत्रान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पं अथ यदल्पं तन्मर्त्यमिति', 'वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्', 'अन्योऽसावन्योऽहम्' इति भेददर्शननिंदोपपत्तेरविद्याकृत द्वैतम् 'एकमेवाऽद्वितीयम्', 'यत्र त्वस्य', 'को मोहः कः शोकः' इत्याद्येकत्वविधिश्रुतिभ्यश्चेति ॥४०॥

यद्येवं भगवन्, किमर्थं श्रुत्या साध्यसाधनादिभेद उच्यते उत्पत्तिः प्रलयश्चेति ? ॥४१॥

अत्रोच्यते— अविद्यावतः उपात्तशरीरादिभेदस्य इष्टानिष्टयोगिनमात्मानं मन्यमानस्य साधनैरेवेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविवेकमजानतः इष्टप्राप्तिं चानिष्टपरिहारं चेच्छतः शनैस्तद्विषयमज्ञानं निवर्तयितुं शास्त्रं, न साध्यसाधनादिभेदं विधत्ते, अनिष्टरूपः ससारो हि स इति । तद्भेददृष्टिमेवाविद्यां संसारमूलमुन्मूलयति उत्पत्तिप्रलयाद्येकत्वोपपत्तिप्रदर्शनेन ॥४२॥

अविद्यायामुन्मूलितायां श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः 'अनंतरमबाह्यम्', 'सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः', 'सैंधवघनवत्', 'प्रज्ञानघन एवैक आत्मा', 'आका-

शवत्परिपूर्णः' इत्यत्रैव एका प्रज्ञा प्रतिष्ठा परमार्थदर्शिनो भवति । न साध्यसाधनोत्पत्तिप्रलयादिभेदेन अशुद्धिगंधोऽप्युपपद्यते ॥४३॥

तच्चैतत् परमार्थदर्शनं प्रतिपत्तुमिच्छता वर्णाश्रमाद्यभिमानकृतपांकरूपपुत्रवित्तलोकैषणादिभ्यो व्युत्थानं कर्तव्यम् । सम्यक्प्रत्ययविरोधात्तदभिमानस्य । भेददर्शनप्रतिषेधार्थोपपत्तिश्चोपपद्यते । नह्येकस्मिन्नात्मन्यसंसारित्वबुद्धौ शास्त्रन्यायोत्पादितायां तद्विपरीता बुद्धिर्भवति । नह्यग्नौ शीतत्वबुद्धिः, शरीरे वा अजरामरणबुद्धिः । तस्मादविद्याकार्यत्वात् सर्वकर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमार्थदर्शननिष्ठेन त्यागः कर्तव्यः ॥४४॥

कूटस्थाद्वयात्मबोधप्रकरणम् ॥२॥

सुखमासीनं ब्राह्मणं ब्रह्मनिष्ठं कश्चिद्ब्रह्मचारी जन्ममरणलक्षणात् संसारात् निर्विण्णो मुमुक्षुः विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ— भगवन्, कथमहं संसारान्मोक्षिष्ये शरीरेंद्रियविषयवेदनावान् ? जागरिते दुःखमनुभवामि तथा स्वप्नेऽनुभवामि च पुनः पुनः सुषुप्तिप्रतिपत्त्या विश्रम्य विश्रम्य । किमयमेव मम स्वभावः, किंवा अन्यस्वभावस्य सतो नैमित्तिकः इति । यदि अयमेव स्वभावः, न मे मोक्षाशा, स्वभावस्यावर्जनीयत्वात् । अथ नैमित्तिकः, निमित्तपरिहारे स्यान्मोक्षोपपत्तिः ॥४५॥

त गुरुरुवाच— शृणु वत्स, न तवायं स्वभावः । किंतु नैमित्तिकः ॥४६॥

इति उक्तः शिष्य उवाच—किं निमित्तं, किं वा तस्य निवर्तकम्, को वा मम स्वभावः यस्मिन्निमित्ते निवर्तिते नैमित्तिकाभावः रोगनिमित्तनिवृत्ताविव रोगी स्वभावं प्रतिपद्येयेति ॥४७॥

गुरुरुवाच—अविद्या निमित्तं, विद्या तस्या निवर्तिका । अविद्यायां निवृत्तायां तन्निमित्ताभावात् मोक्ष्यसे जन्ममरणलक्षणात् संसारात् ! स्वप्नजाग्रद्दुःखं च नानुभविष्यसीति ॥४८॥

शिष्य उवाच—का सा अविद्या, किंविषया वा, विद्या च का अविद्यानिवर्तिका यया स्वभावं प्रतिपद्येयेति ॥४९॥

गुरुरुवाच— त्वं परमात्मानं संतं असंसारिणं संसार्यहमस्मीति विपरीतं प्रतिपद्यसे, अकर्तारं संतं कर्तेति, अभोक्तारं संतं भोक्तेति, विद्यमानं च अविद्यमानमिति । इयमविद्या ॥५०॥

शिष्य उवाच— यद्यप्यहं विद्यमानः तथापि न परमात्मा । कर्तृत्व-भोक्तृत्वलक्षणः संसारो मम स्वभावः, प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः अनुभूयमानत्वात् । न अविद्यानिमित्तः अविद्यायाः आत्मविषयत्वानुपपत्तेः । अविद्या नाम अन्यस्मिन् अन्यधर्माध्यारोपणा, यथा प्रसिद्धं रजतं प्रसिद्धायां शुक्तिकायां, यथा प्रसिद्धं पुरुषं स्थाणावध्यारोपयति, प्रसिद्धं वा स्थाणुं पुरुषे । नाप्रसिद्धं प्रसिद्धे प्रसिद्धं वा अप्रसिद्धे । न चात्मन्यनात्मानमध्यारोपयति आत्मनः अप्रसिद्धत्वात् । तथा आत्मानं अनात्मनि आत्मनोऽप्रसिद्धत्वादेव ॥५१॥

तं गुरुरुवाच— न, व्यभिचारात् । नहि वत्स, प्रसिद्धं प्रसिद्ध एवाध्यारोपयतीति नियंतुं शक्यम् । आत्मन्यध्यारोपणदर्शनात् । गौरोऽहं कृष्णोऽहमिति देहधर्मस्य अहंप्रत्ययविषये आत्मनि, अहंप्रत्ययविषयस्य च आत्मनः देहे अयमहमस्मीति ॥५२॥

शिष्य आह— प्रसिद्ध एव तर्ह्यात्मा अहंप्रत्ययविषयतया देहश्च अयमिति । तत्रैव सति प्रसिद्धयोरेव देहात्मनोरितरेतराध्यारोपणा स्थाणुपुरुषयोः शुक्तिकारजतयोरिव । तत्र कं विशेषमाश्रित्य भगवतोक्तं प्रसिद्धयोरितरेतराध्यारोपणेति नियंतुं न शक्यते इति ॥५३॥

गुरुराह— शृणु । सत्यं प्रसिद्धौ देहात्मानौ । नतु स्थाणुपुरुषाविव विविक्तप्रत्ययविषयतया सर्वलोकप्रसिद्धौ । कथं तर्हि ? नित्यमेव निरंतराविविक्तप्रत्ययविषयतया । नहि अयं देहः, अयमात्मा, इति विविक्ताभ्यां प्रत्ययाभ्यां देहात्मानौ गृह्णाति यः कश्चित् । अतएव हि मोमुह्यते

लोक आत्मानात्मविषये, एवमात्मा नैवमात्मा इति । इम विशेषमाश्रि त्यावोच नैव नियतु शक्यमिति ॥५४॥

ननु अविद्याऽध्यारोपित, यत्र यत् तदसत् तत्र दृष्ट, यथा रजत शुक्तिकाया, स्थाणौ पुरुष , रज्ज्वा सर्प , आकाशे तलमलिनत्वमित्यादि। तथा देहात्मनोरपि नित्यमेव निरतराविविक्तप्रत्ययतया इतरेतराध्यारोपणा कृता स्यात् । तदितरेतरयो नित्यमेव असत्त्व स्यात् । यथा शुक्तिकादिषु अविद्याध्यारोपिताना रजतादीना नित्यमेव अत्यतासत्त्व, तद्विपरीताना च विपरीतेषु, तद्वत् देहात्मनोरविद्ययैव इतरेतराध्यारोपणा कृता स्यात् । तत्रैव सति देहात्मनोरसत्त्व प्रसज्येत । तच्चानिष्ट वैनाशिकपक्ष त्वात् । अथ तद्विपर्ययेण देह आत्मन्यविद्ययाऽध्यारोपित देहस्यात्मनि सति असत्त्व प्रसज्येत । तच्चानिष्ट प्रत्यक्षादिविरोधात् । तस्माद्देहात्मानौ नाविद्यया इतरेतरस्मिन् अध्यारोपितौ । कथ तर्हि,वशस्तभवन्नित्य सयुक्तौ ॥५५॥

न । अनित्यत्वपरार्थत्वप्रसगात् । सहतत्वात् परार्थत्व अनित्यत्व च वशस्तभादिवदेव । किंच यस्तु परैर्देहेन सहत कल्पित आत्मा स सहत त्वात् परार्थ । तेन असहत परोऽन्यो नित्य सिद्धस्तावत् ॥५६॥

तस्यासहतस्य देहे देहमात्रतया अध्यारोपितत्वेन असत्त्वानित्यत्वादिदोषप्रसगो भवति । तत्र निरात्मको देह इति वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोष स्यात् ॥५७॥

न । स्वत एवात्मन आकाशस्येव असहतत्वाभ्युपगमात् । सर्वेणास हत स च आत्मेति न निरात्मको देहादि सर्व स्यात् । यथाच आकाश सर्वेणासहतमिति सर्व न निराकाश भवति एवम् । तस्मान्न वैनाशिकपक्ष प्राप्तिदोष स्यात् ॥५८॥

यत्पुनरुक्त देहस्यात्मन्यसत्त्वे प्रत्यक्षादिविरोध स्यादिति । तन्न । प्रत्यक्षादिभि आत्मनि देहस्य सत्त्वानुपलब्धे । नह्यात्मनि कुंडे बदरं

क्षीरे सर्पिः तिले तैलं भित्तौ चित्रमिव च प्रत्यक्षादिभिः देह उपलभ्यते । तस्मान्न प्रत्यक्षादिविरोधः ॥५९॥

कथं तर्हि प्रत्यक्षाद्यप्रसिद्धात्मनि देहाध्यारोपणा, देहे च आत्मारोपणा ? ॥६०॥

नायं दोषः । स्वभावप्रसिद्धत्वादात्मनः । नहि कादाचित्कसिद्धावेव अध्यारोपणा न नित्यसिद्धौ इति नियंतुं शक्यं, आकाशे तलमलाद्यध्यारोपणदर्शनात् ॥६१॥

किं भगवन्, देहात्मनोः इतरेतराध्यारोपणा देहादिसंघातकृता अथवा आत्मकृतेति ॥६२॥

गुरुरुवाच— यदि देहादिसंघातकृता यदि वा आत्मकृता किं तत्र स्यात् ? ॥६३॥

इत्युक्तः शिष्य आह— यद्यहं देहादिसंघातमात्रः ततो ममाचेतनत्वात् परार्थत्वमिति न मत्कृता देहात्मनोः इतरेतराध्यारोपणा । अथाहमात्मा परोऽन्यः संघातात् चितिमत्त्वात् स्वार्थ इति मयैव चितिमता आत्मनि अध्यारोपणा क्रियते सर्वानर्थबीजभूता ॥६४॥

इत्युक्तो गुरुरुवाच—अनर्थबीजभूतां चेत् मिथ्याध्यारोपणां जानीषे, मा कार्षीस्तर्हि ॥३५॥

नैव भगवन् शक्नोमि न कर्तुम् । अन्येन केनचित् प्रयुक्तोऽहं न स्वतंत्र इति ॥६५॥

न तर्हि अचितिमत्त्वात् स्वार्थः त्वम् । येन प्रयुक्तः अस्वतंत्रः प्रवर्तसे स चितिमान् स्वार्थः । संघात एव त्वम् ॥६७॥

यद्यचेतनोऽहं कथं सुखदुःखवेदनां भवदुक्तं च जानामि ॥६८॥

गुरुरुवाच— किं सुखदुःखवेदनाया मदुक्ताच्चान्यस्त्वं, किं वा अनन्य एवेति ॥६९॥

शिष्य उवाच— नाहं तावदनन्यः । कस्मात् ? यस्मात्तदुभयं

कर्मभूतं घटादिकमिव जानामि । यद्यनन्योऽहं तेन तदुभयं न जानीयां, किंतु जानामि, तस्मादन्यः । सुखदुःखवेदनविक्रिया च स्वार्थैव प्राप्नोति, स्वदुक्तं च स्यात् अनन्यत्वे । न च तयोः स्वार्थता युक्ता । नहि चंदनकंटककृते सुखदुःखे चंदनकंटकार्थे, घटोपयोगो वा घटार्थः । तस्मात् तद्विज्ञातुर्मम चंदनादिकृतः अर्थः । अहं हि ततोऽन्यः समस्तमर्थं जानामि बुद्ध्यारूढम् ॥७०॥

तं गुरुरुवाच— एवं तर्हि स्वार्थस्त्वं चितिमत्त्वान्न परेण प्रयुज्यसे। नहि चितिमान् परतंत्रः परेण प्रयुज्यते— चितिमतश्चितिमदर्थत्वानुपपत्तेः समत्वात्प्रदीपप्रकाशयोरिव । नापि अचितिमदर्थत्वं चितिमतो भवति, अचितिमतोऽचितिमत्त्वादेव स्वार्थसंबधानुपपत्तेः । नापि अचितिमतोः अन्योन्यार्थत्वं दृष्टम् । नहि काष्ठकुड्ये अन्योन्यार्थं कुर्वाते ॥ ७१ ॥

ननु चितिमत्त्वे समेऽपि भृत्यस्वामिनोः अन्योन्यार्थत्वं दृष्टम् ॥७२॥

नैवं— अग्नेरुष्णप्रकाशवत् तव चितिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रदर्शितश्च दृष्टांतः प्रदीपप्रकाशयोरिवेति । तत्रैवं सति स्वबुद्ध्यारूढमेव सर्वमुपलभसे अग्न्युष्णप्रकाशतुल्येन कूटस्थनित्यचैतन्यस्वरूपेण । यदि चैवमात्मनः सर्वदा निर्विशेषत्वमुपगच्छसि, किमित्यूचिवान् सुषुप्ते विश्रम्य विश्रम्य जाग्रत्स्वप्नयोः दुःखमनुभवामि इति । किं अयमेव मम स्वभाव किंवा नैमित्तिकः इति च । किमसौ व्यामोहोऽपगतः किंवा नेति । ७३॥

इत्युक्तः शिष्य आह— भगवन्, अपगतः त्वत्प्रसादात् व्यामोहः, किंतु मम कूटस्थतायां संशयः । कथम्— शब्दादीनां स्वतः सिद्धिर्नास्ति, अचेतनत्वात् । शब्दाद्याकारप्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषाम् । प्रत्ययानामितरेतरव्यावृत्तविशेषणानां नीलपीताद्याकारवतां स्वतःसिद्धयसंभवात् । तस्माद्बाह्याकारनिमित्तत्वं गम्यते इति बाह्याकारवत् शब्दाद्याकारत्वसिद्धिः । तथा प्रत्ययानामपि अहंप्रत्ययालंबनवस्तुभेदानां संहतत्वात् अचैतन्योपपत्तेः । स्वार्थत्वासंभवात् स्वरूपव्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेन सिद्धिः शब्दादिवदेव ।

असंहतत्वे सति चैतन्यात्मकत्वात् स्वार्थोऽपि अहंप्रत्ययानां नीलपीताद्याकाराणामुपलब्धेति विक्रियावानिव, कथं कूटस्थ, इति संशयः ॥७४॥

तं गुरुरुवाच — न युक्तस्तव संशयः । यतस्तेषां प्रत्ययानां नियमेन अशेषतः उपलब्धेरेव अपरिणामित्वात् कूटस्थत्वसिद्धौ निश्चयहेतुमेव अशेषचित्तप्रचारोपलब्धिं संशयहेतुमात्थ । यदि हि तव परिणामित्वं स्यात् अशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धिर्न स्यात् चित्तस्येव स्वविषये । यथा चेंद्रियाणां स्वविषयेषु । नच तथा आत्मनस्तव स्वविषयैकदेशोपलब्धिः । अतः कूटस्थतैव तवेति ॥७५॥

तत्राह — उपलब्धिर्नाम धात्वर्थो विक्रियैव, उपलब्धुः कूटस्थात्मता चेति विरुद्धम् ॥७६॥

न धात्वर्थविक्रियायां उपलब्ध्युपचारात् । यो हि बौद्धः प्रत्ययः स धात्वर्थो विक्रियात्मकः आत्मन उपलब्ध्याभासफलावसान इति उपलब्धिशब्देन उपचर्यते । यथा छिदिक्रिया द्वैधीभावफलावसानेति धात्वर्थेन उपचर्यते तद्वत् ॥७७॥

इत्युक्तः शिष्य आह — ननु भगवन्, मम कूटस्थत्वप्रतिपादनं प्रति असमर्थो दृष्टांतः । कथम्, छिदिः छेद्यविक्रियावसाना उपचर्यते — यथा धात्वर्थत्वेन तथा उपलब्धिशब्दोऽपचरितोऽपि धात्वर्थो बौद्धः प्रत्ययः आत्मनः उपलब्धिविक्रियावसानश्चेत् नात्मनः कूटस्थतां प्रतिपादयितुं समर्थः ॥७८॥

गुरुरुवाच — सत्यमेवं स्यात् यदि उपलब्धुपलब्ध्योः विशेषः । नित्योपलब्धिमात्र एव हि उपलब्धा । नतु तार्किकसमय इव अन्या उपलब्धिः अन्यः उपलब्धा च ॥७९॥

ननु उपलब्धिफलावसानो धात्वर्थः कथमिति ॥८०॥

उच्यते — शृणु उपलब्ध्याभासफलावसान इत्युक्तं, किं न श्रुतं तत् त्वया ? नतु आत्मा विक्रियोत्पादनावसान इति मयोक्तम् ॥८१॥

शिष्य उवाच— कथं तर्हि कूटस्थे मयि अशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धृत्वमित्यात्थ ॥८२॥

तं गुरुरुवाच— सत्यमवोचं, तेनैव कूटस्थतामब्रवं तव ॥८३॥

यद्येवं भगवन्, कूटस्थनित्योपलब्धिस्वरूपे मयि शब्दाद्याकारबौद्धप्रत्ययेषु च मत्स्वरूपोपलब्ध्याभासफलावसानवत्सु उत्पद्यमानेषु कस्त्वपराधो मम ॥८४॥

सत्यं नास्त्यपराधः किंतु अविद्यामात्रस्तु अपराध इति प्रागेवावोचम् ॥८५॥

यदि भगवन्, सुषुप्त इव मम विक्रिया नास्ति, कथं स्वप्नजागरिते ॥८६॥

तं गुरुरुवाच— किंत्वनुभूयेते त्वया संततम् ॥८७॥

बाढम् अनुभवामि, किंतु विच्छिद्यविच्छिद्य नतु संततम् ॥८८॥

तं गुरुरुवाच— तर्हि आगंतुके त्वेते, न तवात्मभूते । यदि तवात्मभूते, चैतन्यस्वरूपवत् स्वतःसिद्धे संतते एव स्याताम् । किंच स्वप्नजागरिते न तव आत्मभूते व्यभिचारित्वात् वस्त्रादिवत् । नहि यस्य यत्स्वरूपं तत् तद्व्यभिचारि दृष्टम् । स्वप्नजागरिते तु चैतन्यमात्रत्वाद्व्यभिचरतः । सुषुप्ते चेत् स्वरूपं व्यभिचरेत् तन्नष्टं नास्तीति वा वाच्यमेव स्यात् आगंतुकानां अतद्धर्माणां उभयात्मकत्वदर्शनात् । यथा धनवस्त्रादीनां नाशो दृष्टः स्वप्नभ्रांतिलब्धानां तु अभावो दृष्टः ॥८९॥

नन्वेवं भगवन्, चैतन्यस्वरूपमपि आगंतुकं प्राप्तम् । स्वप्नजागरितयोरिव सुषुप्ते अनुपलब्धेः । अचैतन्यस्वरूपो वा स्यामहम् ॥९०॥

न । पश्य । तदनुपपत्तेः । चैतन्यस्वरूपं चेत् आगंतुकं पश्यसि, पश्य । नैतद्वर्षशतेनापि उपपत्त्या कल्पयितुं शक्नुमो वयम्, अन्यो वाऽचैतन्योऽपि । तस्य संहतत्वात् पारार्थ्यं अनेकत्वं नाशित्वं च न केनचित् उपपत्त्या वारयितुं शक्यम् । अस्वार्थस्य स्वतःसिद्धत्वभावादित्यवोचाम ।

चैतन्यस्वरूपस्य तु आत्मनः स्वतःसिद्धेः अन्यानपेक्षत्वं न केनचित् वारयितुं शक्यम्, अव्यभिचारात् ॥ ९१ ॥

ननु व्यभिचारो दर्शितो मया सुषुप्ते न पश्यामीति ॥ ९२ ॥

न । व्याहतत्वात् । कथं व्याघातः ? पश्यतस्तव न पश्यामि इति व्याहतं वचनम् । नहि कदाचित् भगवन्, सुषुप्ते मया चैतन्यं अन्यद्वा किंचित् दृष्टम् । पश्यन् तर्हि सुषुप्ते त्वम् यस्मात् दृष्टमेव प्रतिषेधसि न दृष्टिम् । या तव दृष्टिः तत् चैतन्यमिति मयोक्तम् । यया त्वं विद्यमानया न किंचित् दृष्टमिति प्रतिषेधसि सा दृष्टिः त्वच्चैतन्यम् । तर्हि सर्वत्र अव्यभिचारात् कूटस्थनित्यत्वं सिद्धं स्वतः एव, न प्रमाणापेक्षम् । स्वतःसिद्धस्य हि प्रमातुः अन्यस्य प्रमेयस्य परिच्छित्तिं प्रति प्रमाणापेक्षा । या तु अन्या नित्या परिच्छित्तिः अपेक्ष्यते अन्यस्य अपरिच्छित्तिरूपस्य परिच्छेदाय सा हि नित्यैव कूटस्था स्वयंज्योतिःस्वभावा, आत्मनि प्रमाणत्वे प्रमातृत्वे वा न तां प्रति प्रमाणापेक्षा, तत्स्वभावत्वात् । यथा प्रकाशनं उष्णत्वं वा लोहोदकादिषु परतः अपेक्ष्यते अग्न्यादित्यादिभ्यः अतत्स्वभावत्वात् । न अग्न्यादित्यादीनां तदपेक्षा सर्वदा तत्स्वभावत्वात् ॥ ९३ ॥

अनित्यत्वे एव प्रमा स्यात् न नित्यत्वे इति चेत् ॥ ९४ ॥

न । अवगतेः नित्यत्वानित्यत्वयोः विशेषानुपपत्तेः । नहि अवगतेः प्रमात्वे अनित्या अवगतिः प्रमा न नित्या इति विशेषः अवगम्यते ॥ ९५ ॥

नित्यायां प्रमातुः अपेक्षाऽभावः । अनित्यायां तु यत्नांतरितत्वात् अवगतिः अपेक्ष्यत इति विशेषः स्यात् इति चेत् ॥ ९६ ॥

सिद्धा तर्हि आत्मनः प्रमातुः स्वतःसिद्धिः प्रमाणनिरपेक्षतयैवेति ॥ ९७ ॥

अभावेऽपि अपेक्षाऽभावः नित्यत्वात् इति चेत् ॥ ९८ ॥

न । अवगतेरेव आत्मनि सद्भावादिति परिहृतमेतत् प्रमातुश्चेत् प्रमाणा-

पेक्षा सिद्धिः कस्य प्रमित्सा स्यात् । यस्य प्रमित्सा स एव प्रमाता अभ्युपगम्येत। तदीया च प्रमित्सा प्रमेयविषयैव न प्रमातृविषया । प्रमातृविषयत्वे अनवस्था-प्रसंगात् । प्रमातुः तदिच्छायाश्च, तस्याप्यन्यः प्रमाता तस्याप्यन्य इति । एवमेव इच्छायाः प्रमातृविषयत्वे । प्रमातुरात्मनः अव्यवहितत्वाच्च प्रमेयत्वानुपपत्तिः । लोके हि प्रमेयं नाम प्रमातुः इच्छा—स्मृति—प्रयत्न—प्रमाणजन्म—व्यवहितं सिध्यति । नान्यथा अवगतिः प्रमेयविषया दृष्टा। नच प्रमातुः प्रमाता स्वस्य स्वयमेव केनचित् व्यवहितः कल्पयितुं शक्यः इच्छादीनामन्यतमेनापि । स्मृतिश्च स्मर्तव्यविषया न स्मर्तृविषया । तथा इच्छायाः इष्टविषयत्वमेव न इच्छावद्विषयत्वम् । स्मर्त्रिच्छावद्विषयत्वेऽपि हि उभयोः अनवस्था पूर्ववदपरिहार्या स्यात् ॥ ९९ ॥

ननु प्रमातृविषयावगत्यनुत्पत्तौ अनवगत एव प्रमाता स्यादिति चेत् ॥ १०० ॥

न, अवगंतुः अवगतेः अवगंतव्यविषयत्वात् । अवगंतृविषयत्वे च अनवस्था पूर्ववत् स्यात् । अवगतिश्च आत्मनि कूटस्थनित्यात्मज्योतिः अन्यतः अनपेक्षैव सिद्धा अग्न्यादित्याद्युष्णप्रकाशवदिति पूर्वमेव प्रसाधितम् । अवगतेः चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मनि अनित्यत्वे, आत्मनः स्वार्थतानुपपत्तिः । कार्यकरणसंघातवत् संहतत्वात् पारार्थ्यं दोषवत्त्वं च अवोचाम । कथम् ? चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मनि अनित्यत्वे स्मृत्यादिव्यवधानात् सांतरत्वम् । ततश्च तस्य चैतन्यज्योतिषः प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्ध्वं आत्मन्येव अभावात् चक्षुरादीनामिव संहतत्वात् पारार्थ्यं स्यात् । यदा च तत् उत्पन्नं आत्मनि विद्यते न तदा आत्मनः स्वार्थत्वम् । तद्भावाभावापेक्षा हि आत्मानात्मनोः स्वार्थत्वपरार्थत्वसिद्धिः । तस्मात् आत्मनः अन्यनिरपेक्षमेव नित्यचैतन्यज्योतिष्ट्वं सिद्धम् ॥ १०१ ॥

ननु एवं सति, असति प्रमाश्रयत्वे कथं प्रमातुः प्रमातृत्वम् ॥ १०२॥

उच्यते— प्रमायाः नित्यत्वे अनित्यत्वे च रूपविशेषाभावात् ।

अवगतिर्हि प्रमा । तस्याः स्मृतीच्छादिपूर्विकायाः अनित्यायाः कूटस्थनित्याया वा न स्वरूपविशेषो विद्यते । यथा धात्वर्थस्य तिष्ठत्यादेः फलस्य गत्यादिपूर्वकस्य अनित्यस्य अगतिपूर्वस्य नित्यस्य वा रूपविशेषो नास्तीति तुल्यो व्यपदेशो दृष्टः तिष्ठंति मनुष्याः तिष्ठंति पर्वताः इत्यादि । तथा नित्यावगतिस्वरूपेऽपि प्रमातरि प्रमातृत्वव्यपदेशो न विरुध्यते फलसामान्यादिति ॥ १०३ ॥

अत्राह शिष्यः — नित्यावगतिस्वरूपस्य आत्मनः अविक्रियत्वात् कार्यकरणैः असंहत्य तक्षादीनामिव वास्यादिभिः कर्तृत्वं नोपपद्यते। असंहतस्वभावस्य च कार्यकरणोपादाने अनवस्था प्रसज्येत । तक्षादीनां तु कार्यकरणैःनित्यमेव संहतत्वमिति वास्याद्युपादाने नानवस्था स्यादिति१०४

इह तु असंहतस्वभावस्य कारणानुपादाने कर्तृत्वं नोपपद्यत इति करणं उपादेयम्—तदुपादानमपि विक्रियैवेति तत्कर्तृत्वे करणांतरमुपादेयम्, तदुपादानेऽपि अन्यदिति प्रमातुः स्वातंत्र्ये अनवस्था अपरिहार्या स्यात् इति । नच क्रियैव आत्मानं कारयति अनिर्वर्तितायाः स्वरूपाभावात् । अथ अन्यत् आत्मानं उपेत्य क्रिया कारयतीति चेत् । न । अन्यस्य स्वतःसिद्धत्वाविषयत्वाद्यनुपपत्तेः । नहि आत्मनः अन्यत् अचेतनं वस्तु स्वप्रमाणकं दृष्टम् ।.शब्दादि सर्वमेव अवगतिफलावसानप्रत्ययप्रमितं सिद्धं स्यात् । अवगतिश्चेदात्मनोऽन्यस्य स्यात् सोऽपि आत्मैवासंहतः स्वार्थः स्यात् न परार्थः। नच देहेंद्रियविषयाणां स्वार्थतां अवगंतुं शक्नुमः । अवगत्यवसानप्रत्ययापेक्षसिद्धिदर्शनात् ॥ १०५ ॥

ननु देहस्यावगतौ न कश्चित् प्रत्यक्षादिप्रत्ययांतरं अपेक्षते ॥ १०६ ॥

वाढम् । जाग्रति एवं स्यात् । मृतिसुषुप्त्योस्तु देहस्यापि प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव सिद्धिः, तथैव इंद्रियाणाम् । बाह्या एव हि शब्दादयो देहेंद्रियाकारपरिणता इति प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव हि सिद्धिः । सिद्धिरिति

च प्रमाणफलं अवगतिं अवोचाम । सा च अवगतिः कूटस्था स्वयंसिद्धा आत्मज्योतिःस्वरूपेति च ॥ १०७ ॥

अत्राह चोदकः अवगतिः प्रमाणानां फलं कूटस्थनित्यात्मज्योतिःस्वरूपेति च विप्रतिषिद्धम् । इत्युक्तवंतमाह— न विप्रतिषिद्धम् । कथं तर्हि अवगतेः फलत्वम् ? तच्चोपचारात् । कूटस्था नित्यापि सती प्रत्यक्षादिप्रत्ययांते लक्ष्यते तादर्थ्यात् । प्रत्यक्षादिप्रत्ययस्य अनित्यत्वे अनित्येव भवति । तेन प्रमाणानां फलं इति उपचर्यते ॥१०८॥

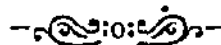
यद्येवं भगवन् ! कूटस्थनित्यावगतिः आत्मज्योतिःस्वरूपैव स्वयंसिद्धा आत्मनि प्रमाणनिरपेक्षत्वात् ततोऽन्यतः अचेतनं संहत्यकारित्वात् परार्थम् ।येन च सुखदुःखमोहहेतुप्रत्ययावगतिरूपेण पारार्थ्यं तेनैव स्वरूपेण अनात्मनः अस्तित्वं नान्येन रूपांतरेण,अतो नास्तित्वमेव परमार्थतः । यथा हि लोके रज्जुसर्पमरीच्युदकादीनां तदवगतिव्यतिरेकेण अभावो दृष्टः एवं जाग्रत्स्वप्नद्वैतभावस्यापि तदवगतिव्यतिरेकेण अभावो युक्तः । एवमेव परमार्थतः भगवन्,अवगतेः आत्मज्योतिषः नैरंतर्यभावात् कूटस्थनित्यता अद्वैतभावश्च सर्वप्रत्ययभेदेषु अव्यभिचारात्।प्रत्ययभेदाश्च अवगतिं व्यभिचरंति । यथा स्वप्ने नीलपीताद्याकारभेदरूपाः प्रत्ययाः तदवगतिं व्यभिचरंतः परमार्थतो न संतीत्युच्यंते, एवं जाग्रत्यपि नीलपीतादिप्रत्ययभेदाः तामेवावगतिं व्यभिचरंतः असत्यरूपाः भवितुमर्हंति । तस्याश्च अवगतेः अन्यः अवगंता नास्तीति न स्वेन स्वरूपेण स्वयं उपादातुं हातुं वा शक्यते अन्यस्य च अभावात् ॥ १०९ ॥

तथैवेति । एषा अविद्या यन्निमित्तः संसारो जाग्रत्स्वप्नलक्षणः । तस्याः अविद्यायाः विद्या निवर्तिका । इत्येवं त्वं अभय प्राप्तोऽसि । नातःपरं जाग्रत्स्वप्नदुःखमनुभविष्यसि । संसारदुःखान्मुक्तोऽसीति ॥११०॥

ओमिति ॥ १११ ॥

इति कूटस्थाद्वयात्मबोधनामकं अवगतिप्रकरणं द्वितीयं विवृतम् ॥२

॥ अथ परिसंख्यानप्रकरणं तृतीयम् ॥

मुमुक्षूणां उपात्तपुण्यापुण्यक्षपणपराणां अपूर्वानुपचयार्थिनां परिसंख्यानमिदमुच्यते, अविद्याहेतवो दोषाः वाङ्मनःकायप्रवृत्तिहेतवः, प्रवृत्तेश्च इष्टानिष्टमिश्रफलानि कर्माणि उपचीयंते, इति तन्मोक्षार्थम् ॥११२॥

तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगंधानां विषयाणां श्रोत्रादिग्राह्यत्वात् स्वात्मनि परेषु वा विज्ञानाभावः, तेषामेव परिणतानां यथा लोष्टादीनाम् । श्रोत्रादिद्वारैश्च ज्ञायंते,येन च ज्ञायन्ते सः ज्ञातृत्वात् अतज्जातीयः,ते हि शब्दादयः अन्योन्यसंसर्गित्वात् जन्मवृद्धिविपरिणामापक्षयनाशसंयोगाविर्भावतिरोभावविकारविकारिक्षेत्रबीजाद्यनेकधर्माणः सामान्येन च सुखदुःखाद्यनेककर्माणः । तद्विज्ञातृत्वादेव तद्विज्ञाता सर्वशब्दादिधर्मविलक्षणः ॥११३॥

तत्र शब्दादिभिः उपलभ्यमानैः पीड्यमानो विद्वान् एवं परिसंचक्षीत ॥ ११४ ॥

शब्दस्तु ध्वनिसामान्यमात्रेण विशेषधर्मैर्वा षड्जादिभिः, प्रियैः स्तुत्यादिभिः इष्टैः अनिष्टैश्च असत्यबीभत्सपरिभवाक्रोशादिभिर्वचनैः वा मां दृक्स्वभावं असंसर्गिणं अविक्रियं अचलं अनिधनं अभयं अत्यंतसूक्ष्मं अविषयं गोचरीकृत्य स्प्रष्टुं नैवार्हति असंसर्गित्वादेव मम । अतएव न शब्दनिमित्ता हानिः वृद्धिर्वा । अतो मां किं करिष्यति स्तुतिनिंदादिप्रियत्वादिलक्षणः शब्दः । अविवेकिनं हि शब्दं आत्मत्वेन गतं प्रियः शब्दो वर्धयेत् अप्रियश्च क्षपयेत् अविवेकित्वात्, नतु मम विवेकिनो वालाग्रमात्रमपि कर्तुमुत्सहत इति । एवमेव स्पर्शसामान्येन तद्विशेषैश्च शीतोष्णमृदुकर्कशादिज्वरोदरशूलादिलक्षणैश्च अप्रियैः प्रियैश्च कैश्चित् शरीरसमवायिभिः बाह्यागंतुकनिमित्तैश्च न मम काचित् विक्रिया वृद्धिहानिलक्षणा अस्पर्शत्वात् क्रियते व्योम्न इव मुष्टिघातादिभिः । तथा रूपसामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः स्त्रीव्यंजनादिलक्षणैः अरूपत्वात् न मम

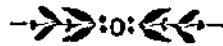
काचित् हानिः वृद्धिर्वा क्रियते । तथा रससामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायैः मूढबुद्धिभिः परिगृहीतैः अरसात्मकस्य मम न काचित् हानिः वृद्धिर्वा क्रियते । तथा गंधसामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः पुष्पाद्यनुलेपनादिलक्षणैः अगंधात्मकस्य न मम काचित् हानिः वृद्धिर्वा क्रियते — 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगंधवच्च यत्' इति श्रुतेः ॥ ११५ ॥

किंच य एव बाह्याः शब्दादयः ते शरीराकारेण संस्थिताः तद्ग्राहकैश्च श्रोत्राद्याकारैः अंतःकरणद्वयतद्विषयाकारेण च अन्योन्यसंसर्गित्वात् संहतत्वाच्च सर्वक्रियासु । तत्रैवं सति विदुषो मम न कश्चित् शत्रुः मित्रं उदासीनो वा अस्ति । तत्र यदि कश्चित् मिथ्याज्ञानाभिमानेन प्रियं अप्रियं वा प्रयुयुक्षेत क्रियाफललक्षणं तन्मृषैव प्रयुयुक्षते सः, तस्य अविषयत्वान्मम— 'अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयं' इति स्मृतेः । तथा सर्वेषां पंचानामपि भूतानां अविकार्यः अविषयत्वात् 'अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयं' इति स्मृतेः । यापि शरीरेंद्रियसंस्थानमात्रमुपलक्ष्य मद्भक्तानां विपरीतानां च प्रियाऽप्रियादिप्रयुयुक्षा, तज्जा च धर्माधर्मादिप्राप्तिः, सा तेषामेव, नतु मयि अजरे अमृते अभये 'नैनं कृताकृते तपतः', 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्" 'सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः', 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । अनात्मवस्तुनश्च असत्त्वात् इति परमो हेतुः । आत्मनश्च अद्वयत्वविषयाणि द्वयस्यासत्त्वात् यानि सर्वाणि उपनिषद्वाक्यानि विस्तरशः समीक्षितव्यानि समीक्षितव्यानीति ॥ ११६ ॥

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ उपदेशसाहस्र्यां गद्यप्रबंधः समाप्तः ॥ ॐ ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

॥ उपदेशसाहस्री ॥

पद्यप्रबंधः द्वितीयो भागः।

१ उपोद्घातप्रकरणम्।

चैतन्यं सर्वगं सर्वं सर्वभूतगुहाशयम्।
यत्सर्वविषयातीतं तस्मै सर्वविदे नमः ॥ १ ॥
समाप्य क्रियाः सर्वा दाराग्न्याधानपूर्विकाः।
ब्रह्मविद्यामथेदानीं वक्तुं वेदः प्रचक्रमे ॥ २ ॥
कर्माणि देहयोगार्थं देहयोगे प्रिय प्रिये।
ध्रुवे स्यातां ततो रागो द्वेषश्चैव ततः क्रियाः ॥ ३ ॥
धर्माधर्मौ ततोऽज्ञस्य देहयोगस्तथा पुनः।
एवं नित्यप्रवृत्तोऽयं संसारश्चक्रवद्भृशम् ॥ ४ ॥
अज्ञानं तस्य मूलं स्यादिति तद्धानमिष्यते।
ब्रह्मविद्याऽत आरब्धा यतो निःश्रेयसं भवेत् ॥ ५ ॥
विद्यैवाज्ञानहानाय न कर्माप्रतिकूलतः।
नाज्ञानस्याप्रहाणे हि रागद्वेषक्षयो भवेत् ॥ ६ ॥
रागद्वेषक्षयाभावे कर्म दोषोद्भवं ध्रुवम्।
तस्मान्निःश्रेयसार्थाय विद्यैवात्र विधीयते ॥ ७ ॥
ननु कर्म तथा नित्यं कर्तव्यं जीवने सति।
विद्यायाः सहकारित्वं मोक्षं प्रति हि तद्व्रजेत् ॥ ८ ॥
यथा विद्या तथा कर्म चोदितत्वाविशेषतः।
प्रत्यवायस्मृतेश्चैव कार्यं कर्म मुमुक्षुभिः ॥ ९ ॥
ननु ध्रुवफला विद्या नान्यत्किंचिदपेक्षते।
नाग्निष्टोमो यथैवान्यद्ध्रुवकार्योऽप्यपेक्षते ॥ १० ॥

तथा ध्रुवफला विद्या कर्म नित्यमपेक्षते ।
इत्येवं केचिदिच्छंति न कर्म प्रतिकूलतः ॥ ११ ॥
विद्यायाः प्रतिकूलं हि कर्म स्यात्साभिमानतः ।
निर्विकारात्मबुद्धिश्च विद्येतीह प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥
अहं कर्ता ममेदं स्यादिति कर्म प्रवर्तते ।
वस्त्वधीना भवेद्विद्या कर्त्रधीनो भवेद्विधिः ॥ १३ ॥
कारकाण्युपमृद्नाति विद्या बुद्धिमिवोषरे ।
इति तत्सत्यमादाय कर्म कर्तुं व्यवस्यति ॥ १४ ॥
विरुद्धत्वादतः शक्यं कर्म कर्तुं न विद्यया ।
सहैव विदुषा तस्मात्कर्म हेयं मुमुक्षुणा ॥ १५ ॥
देहाद्यैरविशेषेण देहिनो ग्रहणं निजम् ।
प्राणिनां तदविद्योत्थं तावत्कर्मविधिर्भवेत् ॥ १६ ॥
नेति नेतीति देहादीनपोह्यात्माऽवशेषितः ।
अविशेषात्मबोधार्थं तेनाविद्या निवर्तिता ॥ १७ ॥
निवृत्ता सा कथं भूयः प्रसूयेत प्रमाणतः ।
असत्येवाविशेषेऽपि प्रत्यगात्मनि केवले ॥ १८ ॥
न चेद्भूयः प्रसूयेत कर्ता भोक्तेति धीः कथम् ।
सदस्मीति च विज्ञाने तस्माद्विद्याऽसहायिका ॥ १९ ॥
अत्यरेचयदित्युक्तो न्यासः श्रुत्यात एव हि ।
कर्मभ्यो मानसान्तेभ्य एतावदिति वाजिनाम् ॥ २० ॥
अमृतत्वं श्रुतं यस्मात्त्याज्यं कर्म मुमुक्षुभिः ।
अग्निष्टोमवदित्युक्तं तत्रेदमभिधीयते ॥ २१ ॥
नैककारकसाध्यत्वात्फलान्यत्वाच्च कर्मणः ।
विद्या तद्विपरीतातो दृष्टांतो विषमो भवेत् ॥ २२ ॥
कृष्यादिवत्फलार्थत्वादन्यकर्मोपबृंहणम् ।

अग्निष्टोमस्त्वपेक्षेत विद्यान्यत्किमपेक्षते ॥ २३ ॥
प्रत्यवायस्तु तस्यैव यस्याहंकार इष्यते ।
अहंकारफलार्थित्वे विद्येते नात्मवेदिनः ॥ २४ ॥
तस्मादज्ञानहानाय संसारविनिवृत्तये ।
ब्रह्मविद्याविधानाय प्रारब्धोपनिषत्त्वियम् ॥ २५ ॥
सदेरुपनिपूर्वस्य क्विपि चोपनिषद्भवेत् ।
मंदीकरणभावाच्च गर्भादेः शातनात्तथा ॥ २६ ॥

---

२ प्रतिषेधप्रकरणम् ।

प्रतिषेद्धुमशक्यत्वान्नेतिनेतीति शेषितम् ।
इदं नाहमिदं नाहमित्यद्धा प्रतिपद्यते ॥ १ ॥
अहंधीरिदमात्मोत्था वाचारंभणगोचरा ।
निषिद्धात्मोद्भवत्वात्सा न पुनर्मानतां व्रजेत् ॥ २ ॥
पूर्वबुद्धिमबाधित्वा नोत्तरा जायते मतिः ।
दृगेकः स्वयं सिद्धः फलत्वात्स न बाध्यते ॥ ३ ॥
इदं वनमतिक्रम्य शोकमोहादिदूषितम् ।
वनाद्गांधारको यद्वत्स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥

---

३ ईश्वरात्मप्रकरणम् ।

ईश्वरश्चेदनात्मा स्यान्नासावस्मीति धारयेत् ।
आत्मा चेदीश्वरोऽस्मीति विद्या सान्यनिवर्तिका ॥ १ ॥
आत्मनोऽन्यस्य चेद्धर्मा अस्थूलत्वादयो मताः ।
अज्ञेयत्वेऽस्य किं तैः स्यादात्मत्वे ह्यन्यधीह्नुतिः ॥ २ ॥
मिथ्याध्यासनिषेधार्थं ततोऽस्थूलादि गृह्यताम् ।
परत्र चेन्निषेधार्थं शून्यतावर्णनं हि तत् ॥ ३ ॥

बुभुत्सोर्यदि चान्यत्र प्रत्यगात्मन इष्यते ।
अप्राणो ह्यमना शुभ्र इति चानर्थकं वच ॥ ४ ॥

---

४ तत्त्वज्ञानस्वभावप्रकरणम् ।

अहप्रत्ययबीज यदहप्रत्ययवत्स्थितम् ।
नाहप्रत्ययवद्दुष्ट कथ कर्म प्ररोहति ॥ १ ॥
दृष्टवच्चेत्प्ररोह स्यान्नान्यकर्मा स इष्यते ।
तन्निरोधे कथ तत्स्यात्पृच्छामो वस्तदुच्यताम् ॥ २ ॥
देहाद्यारम्भसामर्थ्याज्ज्ञान सद्विषय त्वयि ।
अभिभूय फल कुर्यात्कर्मांते ज्ञानमुद्भवेत् ॥ ३ ॥
आरब्धस्य फले ह्येते भोगो ज्ञान च कर्मण ।
अविरोधस्तयोर्युक्तो वैधर्म्यं चेतरस्य तु ॥ ४ ॥
देहात्मज्ञानवज्ज्ञान देहात्मज्ञानबाधकम् ।
आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ।
तत सर्वमिद सिद्ध प्रयोगोऽस्माभिरीरित ॥ ५ ॥

---

५ बुद्ध्यपराधप्रकरणम् ।

मूत्राशको यथोदको नाग्रहीदमृत यथा ।
कर्मनाशभयाज्जतोरात्मज्ञानाग्रहस्तथा ॥ १ ॥
बुद्धिस्थश्चलतीवात्मा ध्यायतीव च दृश्यते ।
नौगतस्य यथा वृक्षास्तद्वत्ससारविभ्रम ॥ २ ॥
नौस्थस्य प्रातिलोम्येन नगाना गमन यथा ।
आत्मन ससृतिस्तद्वद्ध्यायतीवेति हि श्रुति ॥ ३ ॥
चैतन्यप्रतिबिंबेन व्याप्तो बोधो हि जायते ।
बुद्धे शब्दादिनिर्भासस्तेन मोमुह्यते जगत् ॥ ४ ॥

चैतन्यभास्यताहमस्तादर्थ्यं च तदस्य यत् ।
इदमंशप्रहाणे न परः सोऽनुभवो भवेत् ॥ ५ ॥

---

६ विशेषापोहप्रकरणम् ।

छित्त्वा त्यक्तेन हस्तेन स्वयं नात्मा विशेष्यते ।
यथा शिष्टेन सर्वेण येन येन विशेष्यते ॥ १ ॥
तस्मात्त्यक्तेन हस्तेन तुल्यं सर्वं विशेषणम् ।
अनात्मत्वेन तस्माज्ज्ञो मुक्तः सर्वविशेषणैः ॥ २ ॥
विशेषणमिदं सर्वं साध्वलंकरणं यथा ।
अविद्याध्यस्तमतः सर्वं ज्ञात आत्मन्यसद्भवेत् ॥ ३ ॥
ज्ञातैवात्मा सदा ग्राह्यो ज्ञेयमुत्सृज्य केवलः ।
अहमित्यपि यद्ग्राह्यं व्यपेतांगसमं हि तत् ॥ ४ ॥
यावान्स्यादिदमंशो यः स स्वतोऽन्यो विशेषणम् ।
विशेषप्रक्षयो यत्र सिद्धो ज्ञश्चित्रगुर्यथा ॥५॥
इदमंशोऽहमित्यत्र त्याज्यो नात्मेति पंडितैः ।
अहंब्रह्मेति शिष्टांशो भूतपूर्वगतेर्भवेत् ॥ ६ ॥

---

७ बुद्ध्यारूढप्रकरणम् ।

बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं दृश्यते यत्र तत्र वा ।
मया तस्मात्परं ब्रह्म सर्वज्ञश्चास्मि सर्वगः ॥१॥
यथात्मबुद्धिचाराणां साक्षी तद्वत्परेष्वपि ।
नैवापोढुं न वाऽऽदातुं शक्यस्तस्मात्परो ह्यहम् ॥ २ ॥
विकारित्वमशुद्धत्वं भौतिकत्वं न चात्मनः ।
अशेषबुद्धिसाक्षित्वाद्बुद्धिवन्नाल्पवेदना ॥ ३ ॥
मणौ प्रकाश्यते यद्वद्रक्ताद्याकारताऽऽतपे ।

मयि सदृश्यते सर्वमातपेनेव तन्मया ॥ ४ ॥
बुद्धौ दृश्य भवेद्बुद्धौ सत्या नास्ति विपर्यये ।
द्रष्टा यस्मात्सदा द्रष्टा तस्मात् द्वैत न विद्यते ॥ ५ ॥
अविवेकात्पराभाव यथा बुद्धिरवैत्तथा ।
विवेकात्तु परादन्य स्वय चापि न विद्यते ॥ ६ ॥

---

८ मतिविलापनप्रकरणम् ।

चिति स्वरूप स्वत एव मे मत रसादियोगस्तत्र मोहकारित ।
अतो न किंचित्तत्र चेष्टितेन मे फल भवेत्सर्वविशेषहानत ॥ १ ॥
विमुच्य मायामयकार्यतामिह प्रशातिमायाह्यसदीहितात्सदा ।
अह पर ब्रह्म सदा विमुक्तवत्तथाजमेक द्वयवर्जित यत ॥ २ ॥
सदा च भूतेषु समोऽस्मि केवलो यथा च ख सर्वगमक्षर शिवम् ।
निरतर निष्कलमक्रिय पर ततो न मेऽस्तीह फल तवेहितै ॥ ३ ॥
अह ममैको न मदन्यदिष्यते तथा न कस्याप्यहमस्म्यसगत ।
असगरूपोऽहमतो न मे त्वया कृतेन कार्यं तव चाद्वयत्वत ॥४॥
फले च हेतौ च जनो विषक्तवानिति प्रचिंत्याहमतो विमोक्षणे ।
जनस्य सवादमिम प्रक्लृप्तवान्स्वरूपतत्त्वार्थविबोधकारणम् ॥५॥
सवादमेत यदि चिंतयेन्नरो विमुच्यते ज्ञानमहाभयागमात् ।
विमुक्तकामश्च तथा जन सदा चरत्यशोक सम आत्मवित्सुखी ॥६॥

---

९ सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणम् ॥

सूक्ष्मताव्यापिते ज्ञेये गधादेरुत्तरोत्तरम् ।
प्रत्यगात्मावसानेषु पूर्वपूर्वप्रहाणत ॥१॥
शारीरा पृथिवी तावद्यावद्बाह्या प्रमाणत ।
अब्वादीनि च तत्त्वानि तावज्ज्ञेयानि कृत्स्नश ॥२॥

वाय्वादीनां यथोत्पत्तेः पूर्वं खं सर्वगं तथा ।
अहमेकः सदा सर्वश्चिन्मात्रः सर्वगोऽद्वयः ॥३॥
ब्रह्माद्याः स्थावरान्ता ये प्राणिनो मम पूः स्मृताः ।
कामक्रोधादयो दोषा जायेरन्मे कुतोऽन्यतः ॥४॥
भूतदोषैः सदाऽस्पृष्टं सर्वभूतस्थमीश्वरम् ।
नीलं व्योम यथा बालो दुष्टं मां वीक्षते जनः ॥५॥
मच्चैतन्यावभास्यत्वात्सर्वप्राणिधियां सदा ।
पूर्मम प्राणिनः सर्वे सर्वज्ञस्य विपाप्मनः ॥६॥
जनिमज्ज्ञानविज्ञेयं स्वप्नज्ञानवदिष्यते ।
नित्यं निर्विषयं ज्ञानं तस्मात् द्वैतं न विद्यते ॥७॥
ज्ञातुर्ज्ञातिर्हि नित्योक्ता सुषुप्ते त्वन्यशून्यतः ।
जाग्रज्ज्ञातिस्त्वविद्यातस्तद्ग्राह्यं चासदिष्यताम् ॥७॥
रूपवत्त्वाद्यसत्त्वान्न दृष्ट्यादेः कर्मता यथा ।
एवं विज्ञानकर्मत्वं भूम्नो नास्तीति गम्यते ॥९॥

---

१० दृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम् ॥

दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरम् ।
अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं विमुक्त ॐ ॥ १॥
दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको न मेऽस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः ।
पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वतः संपूर्णभूमा त्वज आत्मनि स्थितः ॥२॥
अजोऽमरश्चैव तथाजरोऽमृतः स्वयंप्रभः सर्वगतोऽहमद्वयः ।
न कारणं कार्यमतीव निर्मलः सदैव तृप्तश्च ततो विमुक्त ॐ ॥३॥
सुषुप्तजाग्रत्स्वपतश्च दर्शनं न मेऽस्ति किंचित्तु मतेर्हि मोहनम् ।
स्वतश्च तेषां परतोऽप्यसत्त्वतस्तुरीय एवास्मि सदा दृगद्वयः ॥४॥
शरीरबुद्धीन्द्रियदुःखसंततिर्न मे न चाहं मम निर्विकारतः ।

असत्त्वहेतोश्च तथैव संततेरसत्त्वमस्याः स्वपतो हि दृश्यवत् ॥५॥
इदं तु सत्य मम नास्ति विक्रिया विकारहेतुर्न हि मेऽद्वयत्वतः ।
न पुण्यपापे न च मोक्षबंधने न चास्ति वर्णाश्रमताऽशरीरत' ॥६॥
अनादितो निर्गुणतो न कर्म मे फल च तस्मात्परमोऽहमद्वयः ।
यथा नभः सर्वगत न लिप्यते तथा ह्यहं देहगतोऽपि सूक्ष्मत· ॥७॥
सदा च भूतेषु समोऽहमीश्वर क्षराक्षराभ्या परमो ह्यथोत्तमः ।
परात्मतत्त्वश्च तथाद्वयोऽपि सन्विपर्ययेणाभिमतस्त्वाविद्यया ॥८॥
अविद्यया भावनया च कर्मभिर्विविक्त आत्माऽव्यवधि सुनिर्मल· ।
दृगादिशक्तिप्रचितोऽहमद्वय· स्थितः स्वरूपे गगन यथाचलम् ॥९॥
अह पर ब्रह्म विनिश्चयात्मदृड् न जायते भूय इति श्रुतेर्वचः ।
न चैव बीजे त्वसति प्रजायते फल न जन्मास्ति ततो ह्यमोहता ॥१०॥
मेदमित्थ च तथेदमीदृश तथाहमेव न परो न चान्यथा ।
विमूढतैव न जनस्य कल्पना सदा समे ब्रह्मणि चाद्वये शिवे ॥११॥
यदद्वय ज्ञानमतीव निर्मल महात्मना तत्र न शोकमोहता ।
तयोरभावे न हि जन्म कर्म वा भवेदय वेदविदा विनिश्चय ॥१२॥
सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वय तु पश्यन्नपि चाद्वयत्वत· ।
तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च य स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चय ॥१३॥
इतीदमुक्त परमार्थदर्शन मया हि वेदान्तविनिश्चित परम्
विमुच्यतेऽस्मिन्यदि निश्चितो भवेन्न लिप्यते व्योम इवेह कर्मभि ॥१४॥

ईक्षितृत्वप्रकरणम् । ११ ॥

ईक्षितृत्व स्वत सिद्ध जतूना च ततोऽन्यता ।
अज्ञानादित्यतोऽन्यत्व सदसीति निरस्यते ॥ १ ॥
एतावद्ध्यमृतत्वं न किंचिदन्यत्सहायकम् ।
ज्ञानस्येति ब्रुवच्छास्त्र सलिंग कर्म वारते ॥ २ ॥

सर्वेषां मनसो वृत्तमविशेषेण पश्यतः ।
तस्य मे निर्विकारस्य विशेषः स्यात्कथंचन ॥ ३ ॥
मनोवृत्तं मनश्चैव स्वप्नवज्जाग्रतीक्षितुः ।
संप्रसादे द्वयासत्त्वाच्चिन्मात्रः सर्वगोऽव्ययः ॥ ४ ॥
स्वप्नः सत्यो यथाऽऽबोधाद्देहात्मत्वं तथैव च ।
प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वं जाग्रत्स्यादाऽऽत्मवेदनात् ॥ ५ ॥
व्योमवत्सर्वभूतस्थो भूतदोषैर्विवर्जितः ।
साक्षी चेताऽगुणः शुद्धो ब्रह्मैवास्मीति केवलः ॥ ६ ॥
नामरूपक्रियाभ्योऽन्यो नित्यमुक्तस्वरूपवान् ।
अहमात्मा परं ब्रह्म चिन्मात्रोऽहं सदाऽद्वयः ॥ ७ ॥
अहं ब्रह्मास्मि कर्ता च भोक्ता चास्मीति ये विदुः ।
ते नष्टा ज्ञानकर्मभ्यां नास्तिकाः स्युर्न संशयः ॥ ८ ॥
धर्माधर्मफलैर्योग इष्टोऽदृष्टो यथाऽऽत्मनः ।
शास्त्राद्ब्रह्मत्वमप्यस्य मोक्षो ज्ञानात्तथेष्यताम् ॥ ९ ॥
या माहारजनाद्यास्ता वासनाः स्वप्नदर्शिभिः ।
अनुभूयंत एवेह ततोऽन्यः केवलो दृशिः ॥ १० ॥
कोशादिव विनिष्क्रष्टः कार्यकारणवार्जितः ।
यथाऽसिर्दृश्यते स्वप्ने तद्वद्बोद्धा स्वयंप्रभः ॥ ११ ॥
आपेषात्प्रतिबुद्धस्य ज्ञस्य स्वाभाविकं पदम् ।
उक्तं नेत्यादिवाक्येन कल्पितस्यापनेतृणा ॥ १२ ॥
महाराजादयो लोका मयि यद्वत्प्रकल्पिताः ।
स्वप्ने तद्वत् द्वयं विद्याद्रूपं वासनया सह ॥ १३ ॥
देहलिंगात्मना कार्या वासनारूपिणा क्रियाः ।
नेति नेत्यात्मरूपत्वान्न मे कार्या क्रिया क्वचित् ॥ १४ ॥
न ततोऽमृतताशास्ति कर्मणोऽज्ञानहेतुतः ।

मोक्षस्य ज्ञानहेतुत्वान्न तदन्यदपेक्षते ॥ १५ ॥
अमूर्तं चाभयं नार्तं नेतीत्यात्मा प्रियो मम ।
विपरीतमतोऽन्यद्यत्त्यजेत्तत्सक्रियं ततः ॥ १६ ॥

१२ प्रकाशप्रकरणम् ॥

प्रकाशस्थं यथा देहं सालोकमभिमन्यते ।
द्रंष्ट्राभासं तथा चित्तं द्रष्टाहमिति मन्यते ॥ १ ॥
यदेव दृश्यते लोके तेनाभिन्नत्वमात्मनः ।
प्रपद्यते ततो मूढस्तेनात्मानं न विंदति ॥ २ ॥
दशमस्य नवात्मत्वप्रतिपत्तिवदात्मनः ।
दृश्येषु तद्वदेवायं मूढो लोको न चान्यथा ॥ ३ ॥
त्वं कुरु त्वं तदेवेति प्रत्ययावेककालिकौ ।
एकनीडौ कथं स्यातां विरुद्धौ न्यायतो वद ॥ ४ ॥
देहाभिमानिनो दुःखं नादेहस्य स्वभावतः ।
स्वापवत्तत्प्रहाणाय तत्त्वमित्युच्यते दृशेः ॥ ५ ॥
दृशेश्छाया यदाऽऽरूढा मुखच्छायेव दर्शने ।
पश्यंस्तं प्रत्यय योगी दृष्ट आत्मेति मन्यते ॥ ६ ॥
तं च मूढं च यद्यन्य प्रत्ययं वेत्ति नो दृशेः ।
स एव योगिनां श्रेष्ठो नेतरः स्यान्न संशयः ॥ ८ ॥
विज्ञातेर्यस्तु विज्ञाता स त्वमित्युच्यते यतः ।
स स्यादनुभवस्तस्य ततोऽन्योऽनुभवो मृषा ॥ ८ ॥
दृशिरूपे सदा नित्ये दर्शनादर्शने मयि ।
कथं स्यातां ततो नान्य इष्यतेऽनुभवस्ततः ॥ ९ ॥
यत्स्थस्तापो रवेर्देहे दृशेः स विषयो यथा ।
सत्त्वस्थस्तद्वदेवेह दृशेः स विषयस्तथा ॥ १० ॥

प्रतिषिद्धे दृगंशोऽङ्गः खमिवैकरसोऽद्वयः ।
नित्यमुक्तः सदाशुद्धः सोऽहं ब्रह्मास्मि केवलः ॥ ११ ॥
विज्ञातुर्नैव विज्ञाता परोऽन्यः संभवत्यतः ।
विज्ञाताहं परो मुक्तः सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ १२ ॥
यो वेदालुप्तदृष्टित्वमात्मनोऽकर्तृतां तथा ।
ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतरः ॥ १३ ॥
ज्ञातैवाहमविज्ञेयः शुद्धो मुक्तः सदेत्यपि ।
विवेकी प्रत्ययो बुद्धेर्दृश्यत्वान्नाशवान्यतः ॥ १४ ॥
अलुप्ता त्वात्मनो दृष्टिर्नोत्पाद्या कारकैर्यतः ।
दृश्यया चान्यया दृष्ट्या जन्यताऽस्याः प्रकल्पिता ॥ १५ ॥
देहात्मबुद्ध्यपेक्षत्वादात्मनः कर्तृता मृषा ।
नैव किंचित्करोमीति सत्या बुद्धिः प्रमाणजा ॥ १६ ॥
कर्तृत्वं कारकापेक्षमकर्तृत्वं स्वभावतः ।
कर्ता भोक्तेति विज्ञानं मृषैवेति सुनिश्चितम् ॥ १७ ॥
एवं शास्त्रानुमानाभ्यां स्वरूपेऽवगते सति ।
नियोज्योऽहमिति ह्येषा सत्या बुद्धिः कथं भवेत् ॥ १८ ॥
यथा सर्वांतरं व्योम व्योम्नोऽप्याभ्यंतरो ह्यहम् ।
निर्विकारोऽचलः शुद्धोऽजरो मुक्तः सदाऽद्वयः ॥ १९ ॥

---

१३ अचक्षुष्ट्वप्रकरणम् ॥

अचक्षुष्ट्वान्न दृष्टिर्मे तथाऽश्रोत्रस्य का श्रुतिः ।
अवाक्त्वान्न तु वक्तिः स्यादमनस्त्वान्मतिः कुतः ॥ १ ॥
अप्राणस्य न कर्मास्ति बुद्ध्यभावे न वेदिता ।
विद्याविद्ये ततो न स्तश्चिन्मात्रज्योतिषो मम ॥ २ ॥
नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य कूटस्थस्याविचालिनः ।

अमृतस्याक्षरस्यैवमशरीरस्य सर्वदा ॥ ३ ॥
जिघत्सा वा पिपासा वा शोकमोहौ जरामृती ।
न विद्यतेऽशरीरत्वाद्व्योमवद्व्यापिनो मम ॥ ४ ॥
अस्पर्शत्वान्न मे स्पृष्टिर्नाजिह्वत्वाद्रसज्ञता ।
नित्यविज्ञानरूपस्य ज्ञानाज्ञाने न मे सदा ॥ ५ ॥
या तु स्यान्मानसी वृत्तिश्चाक्षुष्का रूपरञ्जना ।
नित्यमेवात्मनो दृष्ट्या नित्यया दृश्यते हि सा ॥ ६ ॥
तथान्येन्द्रिययुक्ता या वृत्तयो विषयाञ्जना ।
स्मृती रागादिरूपा च केवलान्तर्मनस्यपि ॥ ७ ॥
मानस्यस्तद्वदन्यस्य दृश्यन्ते स्वप्नवृत्तयः ।
द्रष्टुर्दृष्टिस्ततो नित्या शुद्धाऽनन्ता च केवला ॥ ८ ॥
अनित्या साऽविशुद्धेति गृह्यतेऽत्राविवेकतः ।
सुखी दुःखी तथा चाहं दृश्ययोपाधिभूतया ॥ ९ ॥
मूढया मूढ इत्येवं शुद्धया शुद्ध इत्यपि ।
मन्यते सर्वलोकोऽयं येन संसारमृच्छति ॥ १० ॥
अचक्षुष्कादिशास्त्रोक्तं सबाह्याभ्यन्तरं त्वजम् ।
नित्यमुक्तमिहात्मानं मुमुक्षुश्चेत्सदा स्मरेत् ॥ ११ ॥
अचक्षुष्कादिशास्त्राच्च नेन्द्रियाणि सदा मम ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति चाथर्वणं वचः ॥ १२ ॥
शब्दादीनामभावश्च श्रूयते मम काठके ।
अप्राणो ह्यमना यस्मादविकारी सदा ह्यहम् ॥ १३ ॥
विक्षेपो नास्ति तस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।
विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥ १४ ॥
अमनस्कस्य शुद्धस्य कथं तत्स्याद्द्वयं मम ।
अमनस्त्वाविकारित्वे विदेहव्यापिनो मम ॥ १५ ॥

इत्येतद्यावदज्ञानं तावत्कार्यं ममाभवत् ।
नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य बुद्धस्य च सदा मम ॥ १६ ॥
समाधिर्वाऽसमाधिर्वा कार्यं चान्यत्कुतो भवेत् ।
मां हि ध्यात्वा च बुद्ध्वा च मन्यंते कृतकृत्यताम् ॥ १७ ॥
अहं ब्रह्मास्मि सर्वोऽस्मि शुद्धो बुद्धोऽस्म्यतः सदा ।
अजः सर्वत एवाहमजरश्चाक्षयोऽमृतः ॥ १८ ॥
मदन्यः सर्वभूतेषु बोद्धा कश्चिन्न विद्यते ।
कर्माध्यक्षश्च साक्षी च चेता नित्योऽगुणोऽद्वयः ॥ १९ ॥
न सच्चाहं न चासच्च नोभयं केवलः शिवः ।
न मे संध्या न रात्रिर्वा नाहर्वा सर्वदा दृशेः ॥ २० ॥
सर्वमूर्तिवियुक्तं यद्यथा खं सूक्ष्ममद्वयम् ।
तेनाप्यस्मि विनाभूतं ब्रह्मैवाहं तथाऽद्वयम् ॥ २१ ॥
ममात्माऽस्य त आत्मेति भेदो व्योम्नो यथा भवेत् ।
एकस्य सुषिभेदेन तथा मम विकल्पितः ॥ २२ ॥
भेदोऽभेदस्तथा चैको नाना चेति विकल्पितः ।
ज्ञेयं ज्ञाता गतिर्गंता मय्येकस्मिन्कुतो भवेत् ॥ २३ ॥
न मे हेयं न चादेयमविकारी यतो ह्यहम् ।
सदा मुक्तस्तथा शुद्धः सदा बुद्धोऽगुणोऽद्वयः ॥ २४ ॥
इत्येवं सर्वदाऽऽत्मानं विद्यात्सर्वं समाहितः ।
विदित्वा मां स्वदेहस्थमृषिर्मुक्तो ध्रुवो भवेत् ॥ २५ ॥
कृतकृत्यश्च सिद्धश्च योगी ब्राह्मण एव च ।
य एवं वेद तत्त्वार्थमन्यथा ह्यात्महा भवेत् ॥ २६ ॥
वेदार्थो निश्चितो ह्येष समासेन मयोदितः ।
संन्यासिभ्यः प्रवक्तव्यः शान्तेभ्यः शिष्टबुद्धिना ॥ २७ ॥

———

१४ स्वप्नस्मृतिप्रकरणम्।

स्वप्नस्मृत्योर्घटादेर्हि रूपाभासः प्रदृश्यते ।
पुरा नूनं तदाकारा धीर्दृष्टेत्यनुमीयते ॥ १ ॥
भिक्षामटन्यथा स्वप्ने दृष्टो देहो न स स्वयम् ।
जाग्रद्दृश्यात्तथा देहाद्द्रष्टृत्वादन्य एव सः ॥ २ ॥
मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ।
रूपादीन्व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥ ३ ॥
व्यञ्जको वा यथाऽऽलोको व्यङ्ग्यस्याकारतामियात् ।
सर्वार्थव्यञ्जकत्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते ॥ ४ ॥
धीरेवार्थस्वरूपा हि पुंसा दृष्टा पुराऽपि च ।
न चेत्स्वप्ने कथं पश्येत्स्मरतो वाऽऽकृतिः कुतः ॥ ५ ॥
व्यञ्जकत्वं तदेवास्या रूपाद्याकारदृश्यता ।
द्रष्टृत्वं च दृशेस्तद्वद्व्याप्तिः स्याद्धिय उद्भवे ॥ ६ ॥
चिन्मात्रज्योतिषा सर्वाः सर्वदेहेषु बुद्धयः ।
मया यस्मात्प्रकाश्यन्ते सर्वस्यात्मा ततो ह्यहम् ॥ ७ ॥
करणं कर्म कर्ता च क्रिया स्वप्नः फलं च धीः ।
जाग्रत्येवं यतो दृष्टा द्रष्टा तस्मात्ततोऽन्यथा ॥ ८ ॥
बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं हेयोपादेयरूपतः ।
हानोपादानकर्तात्मा न त्याज्यो न च गृह्यते ॥ ९ ॥
सबाह्याभ्यन्तरे शुद्धे प्रज्ञानैकरसे घने ।
बाह्यमाभ्यन्तरं चान्यत्कथं हेयं प्रकल्प्यते ॥ १० ॥
य आत्मा नेति नेतीति परापोहेन शेषितः ।
स चेद्ब्रह्मविदात्मेष्टो यतेतातः परं कथम् ॥ ११ ॥
अशनायादिनिर्मुक्तः सर्वदासि निरन्तरम् ।

कार्यवान्स्यां कथं चाहं विमृशेदेवमंजसा ॥ १२ ॥
पारगस्तु यथा नद्यास्तत्स्थः पारं यियासति ।
आत्मज्ञश्चेत्तथा कार्यं कर्तुमन्यदिहेच्छति ॥ १३ ॥
आत्मज्ञस्यापि यस्य स्याद्धानोपादानता यदि ।
न मोक्षार्हः स विज्ञेयो वांतोऽसौ ब्रह्मणा ध्रुवम् ॥ १४ ॥
सादियं हि जगत्प्राणस्तस्मान्नाहर्निशैव वा ।
प्राणज्ञस्यापि न स्यातां कुतो ब्रह्मविदोऽद्वये ॥ १५ ॥
न स्मरत्यात्मतो ह्यात्मा विस्मरेद्वाऽप्यलुप्तचित् ।
मनोऽपि स्मरतीत्येतज्ज्ञानमज्ञानहेतुजम् । १६ ॥
ज्ञातुर्ज्ञेयः परो ह्यात्मा सोऽविद्याकल्पितः स्मृतः ।
अपोढे विद्यया तस्मिन्रज्ज्वां सर्प इवाद्वयः ॥ १७ ॥
कर्तृकर्मफलाभावात्सबाह्याभ्यंतरं ह्यजम् ।
ममाहं चेति यो भावस्तस्मिन्कस्य कुतो भवेत् ॥१८॥
आत्मा ह्यात्मीय इत्येष भावोऽविद्याप्रकल्पितः ।
आत्मैकत्वे ह्यसौ नास्ति बीजाभावे कुतः फलम् ॥१९॥
द्रष्टृ श्रोतृ तथा मंतृ विज्ञात्रेव तदक्षरम् ।
द्रष्ट्राद्यन्यन्न तद्यस्मात्तस्मात् द्रष्टाऽहमक्षरम् ॥२०॥
स्थावरं जंगमं चैव द्रष्ट्रत्वादिक्रियायुतम् ।
सर्वमक्षरमेवातः सर्वस्याऽऽत्माऽक्षरं त्वहम् ॥२१॥
अकार्यशेषमात्मानमक्रियात्मक्रियाफलम् ।
निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति स पश्यति ॥२२॥
ममाहंकारयत्नेच्छाः शून्या एव स्वभावतः ।
आत्मनीति यदि ज्ञातमाध्वं स्वस्थाः किमीहितैः ॥२३॥
योऽहंकर्तारमात्मानं तथा वेत्तारमेव च ।
वेत्त्यनात्मज्ञ एवासौ योऽन्यथाज्ञः स आत्मवित् ॥२४॥

यथाऽन्यत्वेऽपि तादात्म्यं देहादिष्वात्मनो मतम् ।
तथाऽकर्तुरविज्ञानात्फलकर्मात्मतात्मनः ॥२५॥
दृष्टिः श्रुतिर्मतिर्ज्ञातिः स्वप्ने दृष्टा जनैः सदा ।
तासामात्मस्वरूपत्वादतः प्रत्यक्षताऽऽत्मनः ॥२६॥
परलोकभयं यस्य नास्ति मृत्युभयं तथा ।
तस्यात्मज्ञस्य शोच्याः स्युः सब्रह्मेन्द्रा अपीश्वराः ॥२७॥
ईश्वरत्वेन किं तस्य ब्रह्मेन्द्रत्वेन वा पुनः ।
तृष्णा चेत्सर्वतश्छिन्ना सर्वदैन्योद्भवाऽशुभा ॥२८॥
अहमित्यात्मधीर्या च ममेत्यात्मीयधीरपि ।
अर्थशून्ये यदा यस्य स आत्मज्ञो भवेत्तदा ॥२९॥
बुद्ध्यादौ सत्युपाधौ च तथाऽसत्यविशेषता ।
यस्य चेदात्मनो ज्ञाता तस्य कार्यं कथं भवेत् ॥३०॥
प्रसन्ने विमले व्योम्नि प्रज्ञानैकरसेऽद्वये ।
उत्पन्नात्मधियो ब्रूत किमन्यत्कार्यमिष्यते ॥३१॥
आत्मानं सर्वभूतस्थममित्रं चात्मनोऽपि यः ।
पश्यन्निच्छत्यसौ नूनं शीतीकर्तुं विभावसुम् ॥३२॥
प्रज्ञाप्राणानुकार्यात्मा छायेवाक्षादिगोचरः ।
ध्यायतीवेति चोक्तो हि शुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः ॥३३॥
अप्राणस्यामनस्कस्य तथाऽसंसर्गिणो दृशेः ।
व्योमवद्व्यापिनो ह्यस्य कथं कार्यं भवेन्मम ॥ ३४ ॥
असमाधिं न पश्यामि निर्विकारस्य सर्वदा ।
ब्रह्मणो मे विशुद्धस्य शोध्यं नान्यद्विपाप्मनः ॥३५॥
गन्तव्यं च तथा नैव सर्वगस्याचलस्य च ।
नोर्ध्वं नाधस्तिरो वापि निष्कलस्यागुणत्वतः ॥३६॥
चिन्मात्रज्योतिषो नित्यं तमस्तस्मिन्न विद्यते ।

कथं कार्यं ममैवाद्य नित्यमुक्तस्य शिष्यते ॥३७॥
अमनस्कस्य का चिंता क्रिया वाऽनिंद्रियस्य का।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति सत्यं श्रुतेर्वचः ॥३८॥
अकालत्वाददेशत्वाददिक्त्वादनिमित्ततः।
आत्मनो नैव कालादेरपेक्षा ध्यायतः सदा ॥३९॥
यस्मिन्देवाश्च वेदाश्च पवित्रं कृत्स्नमेकताम्।
व्रजेत्तन्मानसं तीर्थं यस्मिन्स्नात्वाऽमृतो भवेत् ॥४०॥

न चास्ति शब्दादिरनन्यवेदनः परस्परेणापि न चैव दृश्यते।
परेण दृश्यास्तु यथा रसादयस्तथैव दृश्यत्वत एव दैहिकाः ॥४१॥
अहंममेत्येषणयत्नविक्रियासुखादयस्तद्वदिह प्रदृश्यतः।
दृश्यत्वयोगाच्च परस्परेण ते न दृश्यतां यांति ततः परो भवान् ॥४२॥
अहंक्रियाद्या हि समस्तविक्रिया सकर्तृका कर्मफलेन संहता।
चितिस्वरूपेण समंततोऽर्कवत्प्रकाश्यमानाऽसितताऽऽत्मनो ह्यतः ॥४३॥
दृशिस्वरूपेण हि सर्वदेहिनां वियद्यथा व्याप्य मनांस्यवस्थितः।
अतो न तस्मादपरोऽस्ति वेदिता परोऽपि तस्मादत एक ईश्वरः ॥४४
शरीरबुद्ध्योर्यदि चान्यदृश्यता निरात्मवादाः सुनिराकृता मया।
परश्च शुद्धो ह्यविशुद्धिकर्मतः सुनिर्मलः सर्वगतोऽसितोऽद्वयः ॥४५॥
घटादिरूपं यदि ते न गृह्यते मनः प्रवृत्तं बहुधा स्ववृत्तिभिः।
अशुद्धयचिद्रूपविकारदोषता मतेर्यथा वारयितुं न पार्यते ॥ ४६ ॥
यथा विशुद्धं गगनं निरंतरं न सज्यते नापि च लिप्यते तथा।
समस्तभूतेषु सदैव तेष्वयं समः सदात्मा ह्यजरोऽमरोऽभयः ॥ ४७ ॥
अमूर्तमूर्तानि च कर्मवासना दृशिस्वरूपस्य बहिः प्रकल्पिता।
अविद्यया ह्यात्मनि मूढदृष्टिभिरपोह्य नेतीत्यवशेषितो दृशिः ॥ ४८ ॥
प्रबोधरूपं मनसोऽर्थयोगजं स्मृतौ च सुप्तस्य च दृश्यतेऽर्थवत्।
तथैव देहप्रतिमानतः पृथग्दृशेः शरीरं च मनश्च दृश्यतः ॥ ४९ ॥

स्वभावशुद्धे गगने घनादिके मलेऽपयाते सति चाविशेषता ।
यथा च तद्वच्छ्रुतिवारितद्वये सदाऽविशेषो गगनोपमे दृशौ ॥ ५० ॥

---

१५ नान्यदन्यत्प्रकरणम् ।

नान्यदन्यद्भवेद्यस्मान्नान्यत्किंचिद्विचिंतयेत् ।
अन्यस्यान्यत्वभावे हि नाशस्तस्य ध्रुवो भवेत् ॥ १ ॥
स्मरतो दृश्यते दृष्टं पटे चित्रमिवार्पितम् ।
यत्र येन च तौ ज्ञेयौ सत्त्वक्षेत्रज्ञसंज्ञकौ ॥ २ ॥
फलात्तं चानुभूतं यद्युतं कर्त्रादिकारकैः ।
स्मर्यमाणं हि कर्मस्थं पूर्वं कर्मैव तच्चितं ॥ ३ ॥
द्रष्टुश्चान्यद्भवत् दृश्यं दृश्यत्वाद्घटवत्सदा ।
दृश्यात् द्रष्टाऽसजातीयो न वीरत्साक्षिताऽन्यथा ॥ ४ ॥
स्वात्मबुद्धिमपेक्ष्यासौ विधीनां स्यात्प्रयोजकः ।
जात्यादि शववत्तेन तद्वत्तानात्मताऽन्यथा ॥ ५ ॥
न प्रियाप्रिय इत्युक्तेरदेहत्वं क्रियाफलम् ।
देहयोगः क्रियाहेतुस्तस्माद्विद्वान्क्रियास्त्यजेत् ॥ ६ ॥
कर्मस्वात्मा स्वतन्त्रश्चेन्निवृत्तौ च तथेष्यताम् ।
अदेहत्वे फलेऽकाय ज्ञाते कुर्यात्कथं क्रियाः ॥ ७ ॥
जात्यादीन्संपरित्यज्य निमित्तं कर्मणां बुधः ।
कर्महेतुविरुद्धं यत्स्वरूपं शास्त्रतः स्मरेत् ॥ ८ ॥
आत्मैकः सर्वभूतेषु तानि तस्मिंश्च खे यथा ।
पर्यगाद्व्योमवत्सर्वं शुक्रं दीप्तिमदिष्यते ॥ ९ ॥
व्रणस्नाय्वोरभावेन स्थूलं देहं निवारयेत् ।
शुद्धापापतयाऽलेपं लिंगं चाकायमित्युत ॥ १० ॥
वासुदेवो यथाऽश्वत्थे स्वदेहे चाब्रवीत्समम् ।

तद्वेत्ति य आत्मानं सम स ब्रह्मवित्तम. ॥ ११ ॥
यथा ह्यन्यशरीरेषु ममाहंता न चेष्यते ।
अस्मिंश्चापि तथा देहे धीसाक्षित्वाविशेषतः ॥ १२ ॥
रूपसंस्कारतुल्याधी रागद्वेषौ भय च यत् ।
गृह्यते धीश्रय तस्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभय सदा ॥ १३ ॥
यन्मनास्तन्मयोऽन्यत्वे नात्मत्वातौ क्रियात्मनि ।
आत्मत्वे चानपेक्षत्वात्सापेक्षं हि न तत्स्वयम् ॥ १४ ॥
खमिवैकरसा ज्ञप्तिरविभक्ताऽजराऽमला ।
चक्षुराद्युपधानात्सा विपरीता विभाव्यते ॥ १५ ॥
दृश्यत्वादहमित्येष नात्मधर्मो घटादिवत् ।
तथाऽन्ये प्रत्यया ज्ञेया दोषाश्चात्माऽमलो ह्यतः ॥ १६ ॥
सर्वप्रत्ययसाक्षित्वादविकारी च सर्वग. ।
विक्रियेत यदि द्रष्टा बुद्ध्यादीवाल्पविद्भवेत् ॥ १७ ॥
न दृष्टिर्लुप्यते द्रष्टुश्चक्षुरादेर्यथैव तत् ।
नहि द्रष्टुरिति ह्युक्त तस्मात् द्रष्टा सदैकदृक् ॥ १८ ॥
सघातो वाऽस्मि भूताना करणाना तथैव च ।
व्यस्त वाऽन्यतमो वाऽस्मि को वाऽस्मीति विचारयेत् ॥१९॥
व्यस्त नाह समस्त वा भूतमिंद्रियमेव वा ।
ज्ञेयत्वात्करणत्वाच्च ज्ञाताऽन्योऽस्मात् घटादिवत् ॥ २० ॥
आत्माग्नेरिंधना बुद्धिरविद्याकामकर्मभि ।
दीपिता प्रज्वलत्येषा द्वारै श्रोत्रादिभि. सदा ॥ २१ ॥
दक्षिणाक्षिप्रधानेषु यदा बुद्धिर्विचेष्टते ।
विषयैर्हविषा दीप्ता ह्यात्माग्नि स्थूलभुक्तदा ॥ २२ ॥
हूयते तु हवींषीति रूपादिग्रहणे स्मरन् ।
अरागद्वेष आत्माग्नौ जाग्रद्दोषैर्न लिप्यते ॥ २३ ॥

मानसे तु गृहे व्यक्त सोऽविद्याकर्मवासनाम् ।
पश्यंस्तैजस आत्मोक्तः स्वयंज्योतिः प्रकाशिता ॥ २४ ॥
विषया वासना वापि चोद्यंते नैव कर्मभिः ।
यदा बुद्धौ तदा ज्ञेयः प्राज्ञ आत्मा ह्यनन्यदृक् ॥ २५ ॥
मनोबुद्धींद्रियाणां या अवस्थाः कर्मचोदिताः ।
चैतन्येनैव भास्यंते रविणेव घटादयः ॥ २६ ॥
तत्रैवं सति बुद्धीज्ञ आत्मभासाऽवभासयन् ।
कर्ता तासां यदर्थास्ता मूढैरेवाभिधीयते ॥ २७ ॥
सर्वज्ञोऽप्यत एव स्यात्स्वेन भासाऽवभासयन् ।
सर्वं सर्वक्रियाहेतोः सर्वकृत्त्वं तथाऽऽत्मनः ॥ २८ ॥
सोपाधिश्चैवमात्मोक्तो निरुपाख्योऽनुपाधिकः ।
निष्कलो निर्गुणः शुद्धस्तं मनो वाक्च नाप्नुतः ॥ २९ ॥
चेतनोऽचेतनो वाऽपि कर्ताऽकर्ता गतोऽगतः ।
बद्धो मुक्तस्तथा चैकोऽनेकः शुद्धोऽन्यथेति वा ॥ ३० ॥
अप्राप्यैव निवर्तंते वाचो धीभिः सहैव तु ।
निर्गुणत्वात्क्रियाभावाद्विशेषाणामभावतः ॥ ३१ ॥
व्यापकं सर्वतो व्योम मूर्तैः सर्वैर्वियोजितम् ।
यथा तद्वदिहात्मानं विद्याच्छुद्धं परं पदम् ॥ ३२ ॥
दृष्टं हित्वा स्मृतिं तस्मिन्सर्वग्रंथ तमस्त्यजेत् ।
सर्वदृग्ज्योतिषा युक्तो दिनकृच्छार्वरं यथा ॥ ३३ ॥
रूपस्मृत्यंधकारार्थाः प्रत्यया यस्य गोचराः ।
स एवात्मा समो द्रष्टा सर्वभूतेषु सर्वगः ॥ ३४ ॥
आत्मबुद्धिमनश्चक्षुर्विषयालोकसंगमात् ।
विचित्रो जायते बुद्धेः प्रत्ययोऽज्ञानलक्षणः ॥ ३५ ॥
विविच्यास्मात्स्वमात्मानं विद्याच्छुद्धं परं पदम् ।

द्रष्टारं सर्वभूतस्थं समं सर्वभयातिगम् ॥ ३६ ॥
समस्तं सर्वगं शांतं विमलं व्योमवत्स्थितम् ।
निष्कलं निष्क्रियं सर्वं नित्यं द्वंद्वैर्विवर्जितम् ॥ ३७ ॥
सर्वप्रत्ययसाक्षी ज्ञः कथं ज्ञेयो मयेत्युत ।
विमृश्यैवं विजानीयाज्ज्ञानं ब्रह्म न वेत्ति वा ॥ ३८ ॥
अदृष्टं द्रष्टृविज्ञातं द्वैतमित्यादि शासनात् ।
नैव ज्ञेयं मयाऽन्यैर्वा परं ब्रह्म कथंचन ॥ ३९ ॥
स्वरूपाव्यवधानाभ्यां ज्ञानालोकस्वभावतः ।
अन्यज्ञानानपेक्षत्वाज्ज्ञातं ब्रह्म सदा मया ॥ ४० ॥
नान्येन ज्योतिषा कार्यं रवेरात्मप्रकाशने ।
स्वबोधान्नान्यबोधेच्छा बोधस्यात्मप्रकाशने ॥ ४१ ॥
न तस्यैवान्यतोऽपेक्षा स्वरूपं यस्य यद्भवेत् ।
प्रकाशान्तरदृश्यो न प्रकाशो ह्यस्ति कश्चन ॥ ४२ ॥
व्यक्तिः स्यादप्रकाशस्य प्रकाशात्मसमागमात् ।
प्रकाशस्त्वर्ककार्यः स्यादिति मिथ्या वचो ह्यतः ॥ ४३ ॥
यतोऽभूत्वा भवेद्यच्च तस्य तत्कार्यमिष्यते ।
स्वरूपत्वादभूत्वा न प्रकाशो जायते रवेः ॥ ४४ ॥
सत्तामात्रे प्रकाशस्य कर्ताऽऽदित्यादिरिष्यते ।
घटादिव्यक्तितो यद्वत्तद्वद्बोधात्मनीष्यताम् ॥ ४५ ॥
बिलात्सर्पस्य निर्याणे सूर्यो यद्वत्प्रकाशकः ।
प्रयत्नेन विना तद्वज्ज्ञाताऽऽत्मा बोधरूपतः ॥ ४६ ॥
दग्धैवमुष्णः सत्तायां तद्वद्बोद्धात्मनीष्यताम् ।
सत्येव यदुपाधौ तु ज्ञाते सर्प इवोत्थिते ॥ ४७ ॥
ज्ञाताऽयत्नोऽपि तद्वज्ज्ञः कर्ता भ्रामकवद्भवेत् ।
स्वरूपेण स्वयं नात्मा ज्ञेयोऽज्ञेयोऽथवा ततः ॥ ४८ ॥

विदिताविदिताभ्यां तदन्यदेवेति शासनात् ।
बंधमोक्षादयो भावास्तद्वदात्मनि कल्पिताः ॥ ४९ ॥
नाहोरात्रे यथा सूर्ये प्रभारूपाविशेषतः ।
बोधरूपाविशेषान्न बोधाबोधौ तथाऽऽत्मनि ॥ ५० ॥
यथोक्तं ब्रह्म यो वेद हानोपादानवर्जितम् ।
यथोक्तेन विधानेन स सत्य नैव जायते ॥ ५१ ॥
जन्ममृत्युप्रवाहेषु पतितो नैव शक्नुयात् ।
इत उद्धर्तुमात्मानं ज्ञानादन्येन केनचित् ॥ ५२ ॥
"भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे" इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥
ममाहमित्येतदपोह्य सर्वतो विमुक्तदेहं पदमंबरोपमम् ।
सुदृष्टशास्त्रानुमितिभ्य ईरितं विमुच्यतेऽस्मिन्यदि निश्चितो नरः ॥ ५४

---

१६ प्रार्थिवप्रकरणम्।

पार्थिवः कठिनो धातुर्द्रवो देहे स्मृतोऽम्मयः ।
पक्तिचेष्टावकाशाः स्युर्वह्निवाय्वंबरोद्भवाः ॥ १ ॥
घ्राणादीनि तदर्थाश्च पृथिव्यादिगुणाः क्रमात् ।
रूपालोकवदिदं हि सजातीयार्थमिंद्रियम् ॥ २ ॥
बुद्धयर्थान्याहुरेतानि वाक्पाण्यादीनि कर्मणे ।
तद्विकल्पार्थमंतस्थ मन एकादशं भवेत् ॥ ३ ॥
निश्चयार्था भवद्बुद्धिस्तां सर्वार्थानुभाविनाम् ।
ज्ञाताऽऽत्मोक्तः स्वरूपेण ज्योतिषा व्यंजयन्सदा ॥ ४ ॥
व्यंजकस्तु यथाऽऽलोको व्यंग्यस्याकारतां गतः ।
व्यतिकीर्णोऽप्यसंकीर्णस्तद्वज्ज्ञः प्रत्ययैः सदा ॥ ५ ॥
स्थितो दीपो यथाऽयत्नः प्राप्त सर्वं प्रकाशयेत् ।

शब्दाद्याकारबुद्धीर्ह प्राप्तास्तद्वत्प्रपश्यति ॥ ६ ॥
शरीरेंद्रियसघात आत्मत्वेन गता धियम् ।
नित्यात्मज्योतिषा दीप्ता विशिषन्ति सुखादय ॥ ७ ॥
शिरोदु.खादिनाऽऽत्मान दु ख्यस्मीति हि पश्यति ।
द्रष्टाऽन्यो दु खिनो दृश्यात् द्रष्टृत्वाच्च न दु ख्यसौ ॥॥८॥
दुःखी स्याद्दु ख्यहमानाद्दु खिनो दर्शनान्न वा ।
सहतेंऽगादिभिर्द्रष्टा दु खी दु खस्य नैव स ॥ ९ ॥
चक्षुर्वत्कर्मकर्तृत्व स्याच्चेन्नानेकमेव तत् ।
सहत च ततो नात्मा द्रष्टृत्वात्कर्मता व्रजेत् ॥ १० ॥
ज्ञानयत्नाद्यनेकत्वमात्मनोऽपि मत यदि ।
नैकज्ञानगुणत्वात्तु ज्योतिर्वत्तस्य कर्मता ॥ ११ ॥
ज्योतिषो द्योतक चेऽपि यद्वत्स्वात्मप्रकाशनम् ।
भेदेऽप्येव समत्वाज्ज्ञ आत्मान नैव पश्यति ॥ १२ ॥
यद्धर्मा य पदार्थो न तस्यैवेयात्स कर्मताम् ।
न ह्यात्मान दहत्यग्निस्तथा नैव प्रकाशयेत् ॥ १३ ॥
एतेनैवात्मनाऽऽत्मानो ग्रहो बुद्धेर्निराकृत ।
अशोऽप्येव समत्वाद्धि निर्भेदत्वान्न युज्यते ॥ १४ ॥
शून्यतापि न युक्तेव बुद्धेरन्येन दृश्यता ।
युक्ताऽतो घटवत्तस्या प्राक्सिद्धेश्च विकल्पत ॥ १५ ॥
अविकल्प तदात्मेव यत्पूर्व स्याद्विकल्पत ।
विकल्पोत्पत्तिहेतुत्वाद्यथैव तु कारणम् ॥ १६ ॥
अज्ञान कल्पनामूल ससारस्य नियामकम् ।
हित्वाऽऽत्मान पर ब्रह्म विद्यान्मुक्त सदाऽभयम् ॥ १७ ॥
जाग्रत्स्वप्नौ तयोर्बीज सुषुप्ताख्य तमोमयम् ।
अन्योन्यस्मिन्नसत्त्वाच्च नास्तीत्येतत्त्रय त्यजेत् ॥ १८ ॥

आत्मबुद्धिमनश्चक्षुरालोकार्थादिसंकरात् ।
भ्रांति स्यादात्मकर्मेति क्रियाणां संनिपाततः ॥ १९ ॥
निमीलोन्मीलने स्थाने वायव्ये ते न चक्षुषः ।
प्रकाशत्वान्मनस्येव बुद्धौ न स्तः प्रकाशतः ॥ २० ॥
संकल्पाध्यवसायौ तु मनोबुद्ध्योर्यथा क्रमात् ।
नेतरेतरधर्मोऽत्र सर्वं चात्मनि कल्पितम् ॥ २१ ॥
स्थानावच्छेददृष्टिः स्यादिंद्रियाणां तदात्मताम् ।
गता धीस्ता हि पश्यन्त्यो देहमात्र इवेक्ष्यते ॥ २२ ॥
क्षणिकं हि तदत्यर्थं धर्ममात्रं निरंतरम् ।
सादृश्याद्दीपवत्तद्धीस्तच्छ्रांतिः पुरुषार्थता ॥ २३ ॥
स्वाकारान्यावभासं च येषां रूपादि विद्यते ।
येषां नास्ति ततश्चान्यत्पूर्वासंगतिरुच्यते ॥ २४ ॥
बाह्याकारत्वतो ज्ञप्तेः स्मृत्यभावः सदा क्षणात् ।
क्षणिकत्वाच्च संस्कारं नैवाधत्ते क्वचित्तु धीः ॥ २५ ॥
आधारस्याप्यसत्वाच्च तुल्यतानिर्निमित्तता ।
स्थाने वा क्षणिकत्वस्य हानं स्यान्न तदिष्यते ॥ २६ ॥
ज्ञातेश्चाप्यसंसिद्धत्वात्साधनोक्तिरनर्थिका ।
एकैकस्मिन्समाप्तत्वाच्छ्रांतेरन्यानपेक्षता ॥ २७ ॥
अपेक्षा यदि भिन्नेऽपि परसंतान इष्यताम् ।
सर्वार्थे क्षणिके कस्मिंस्तथाप्यन्यानपेक्षता ॥ २८ ॥
तुल्यकालसमुद्भूतावितरेतरयोगिणौ ।
योगाद्य संस्कृतो यस्तु सोऽप्यवेक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥
मुक्त्याध्यासस्तु यत्र स्यात्तत्राप्यतत्र नो मतं
सर्वनाशो भवेद्यस्य मोक्षः कस्य फलं वद ॥ ३० ॥
अस्ति तावत्स्वयं नाम ज्ञानं वाऽऽस्माऽपदेशयेत् ।

भावाभावज्ञतस्तस्य नाभावस्त्वधिगम्यते ॥ ३१ ॥
येनाधिगम्यतेऽभावस्तत्सत्स्यात्तन्न चेद्भवेत् ।
भावाभावानभिज्ञत्व लोकस्य स्यान्न चेष्यते ॥ ३२ ॥
सदसत्सदसच्चेति विकल्पात्प्रागयदिष्यते ।
तदद्वैत समत्वात्तु नित्य चान्यद्विकल्पितात् ॥ ३३ ॥
विकल्पोद्भवतोऽसत्त्व स्वप्नदृश्यवदिष्यताम् ।
द्वैतस्य प्रागसत्त्वाच्च सदसत्त्वादिकल्पनात् ॥ ३४ ॥
वाचारम्भणशास्त्राच्च विकाराणा ह्यभावता ।
मृत्यो स मृत्युमित्यादेर्मम मायेति च स्मृते ॥ ३५ ॥
विशुद्धिश्चात एवास्य विकल्पाच्च विलक्षण ।
उपादेयो न हयोऽत आत्मा नान्यैरकल्पित ॥ ३६ ॥
अप्रकाशो यथाऽऽदित्ये नास्ति ज्योति स्वभावत ।
नित्यबोधस्वरूपत्वात्तथाज्ञान तद्वदात्मनि ॥ ३७ ॥
तथाऽविक्रियरूपत्वान्नावस्थान्तरमात्मन ।
अवस्थान्तरवत्त्वे हि नाशोऽस्य स्यान्न सशय ॥ ३८ ॥
मोक्षोऽवस्थान्तर यस्य कृतक स चलो ह्यत ।
न सयोगो वियोगो वा मोक्षो युक्त कथचन ॥ ३९ ॥
सयोगस्याप्यनित्यत्वाद्वियोगस्य तथैव च ।
गमनागमने चैव स्वरूप तु न हीयते ॥ ४० ॥
स्वरूपस्यानिमित्तत्वात्तानिमित्ता हि चापरे ।
अनुपात्त स्वरूप हि स्वनात्यक्त तथैव च ॥ ४१ ॥
स्वरूपत्वाच्च सर्वस्य त्यक्तु शक्यो ह्यनन्यत ।
गृहीतु वा ततो नित्योऽविषयत्वात्पृथक्त्वत ॥ ४२ ॥
आत्मार्थत्वाच्च सर्वस्य नित्य आत्मैव केवल ।
त्यजेत्तस्मात्क्रिया सर्वा साधनै सह मोक्षवित् ॥ ४३ ॥

आत्मलाभः परो लाभ इति शास्त्रोपपत्तयः ।
अलाभोऽनात्मलाभस्तु त्यजेत्तस्मादनात्मताम् ॥ ४४ ॥
गुणानां समभावस्य भ्रंशो न ह्युपपद्यते ।
अविद्यादेः प्रसुप्तत्वान्न चान्यो हेतुरुच्यते ॥ ४५ ॥
इतरेतरहेतुत्वे प्रवृत्तिः स्यात्सदा न वा ।
नियमो न प्रवृत्तीनां गुणेष्वात्मनि वा भवेत् ॥ ४६ ॥
विशेषो मुक्तबद्धानां तादर्थ्ये न च युज्यते ।
अर्थार्थिनोस्तत्संबन्धो नार्थी ज्ञो नेतरोऽपि वा ॥ ४७ ॥
प्रधानस्य च पारार्थ्यं पुरुषस्याविकारतः ।
न युक्तं सांख्यशास्त्रेऽपि विकारेऽपि न युज्यते ॥ ४८ ॥
संबन्धानुपपत्तेश्च प्रकृतेः पुरुषस्य च ।
मिथोऽयुक्तं तदर्थत्वं प्रधानस्याचितित्वतः ॥ ४९ ॥
क्रियोत्पत्तौ विनाशित्वं ज्ञानमात्रे च पूर्ववत् ।
निर्निमित्ते त्वनिर्मोक्षः प्रधानस्य प्रसज्यते ॥ ५० ॥
न प्रकाश्यं यथोष्णत्वं ज्ञानेनैव सुखादयः ।
एकनीडत्वतोऽग्राह्याः स्युः कणादादिवर्त्मनाम् ॥ ५१ ॥
युगपत्समवेतत्वे सुखविज्ञानयोरपि ।
मनोयोगैकहेतुत्वादग्राह्यत्वं सुखस्य च ॥ ५२ ॥
तथाऽन्येषां च भिन्नत्वाद्युगपज्जन्म नेष्यते ।
गुणानां समवेतत्वे ज्ञानं चेन्न विशेषणात् ॥ ५३ ॥
ज्ञानेनैव विशेषत्वाज्ज्ञानाप्यत्वं स्मृतेस्तथा ।
सुखं ज्ञातं मयेत्येवं तज्ज्ञानात्मकत्वतः ॥ ५४ ॥
सुखादेर्नात्मधर्मत्वमात्मनस्तेऽविकारतः ।
भेदादन्यस्य कस्मान्न मनसो वाऽविशेषतः ॥ ५५ ॥
स्यान्मालाऽपरिहार्या तु ज्ञानं चेज्ज्ञेयतां व्रजेत् ।

युगपद्वापि चोत्पत्तिरभ्युपेताऽत इष्यते ॥ ५६ ॥
अनवस्थान्तरत्वाच्च बंधो नात्मनि विद्यते ।
नाशुद्धिश्चाप्यसंगत्वादसंगो हीति च श्रुतेः ॥ ५७ ॥
सूक्ष्मैकागोचरेभ्यश्च न लिप्यत इति श्रुतेः
एवं तर्हि न मोक्षोऽस्ति बंधाभावात्कथंचन । ॥ ५८ ॥
शास्त्रानर्थक्यमेव स्यान्न बुद्धेर्भ्रान्तिरिष्यते ।
बंधो मोक्षश्च तन्नाशः स यथोक्तो न चान्यथा ॥ ५९ ॥
बोधात्मज्योतिषा दीप्ता बोधमात्मनि मन्यते ।
बुद्धिर्नान्योऽस्ति बोद्धेति सेयं भ्रान्तिर्हि धीगता ॥ ६० ॥
बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्नित्यं तत्रोपचर्यते ।
अविवेकोऽप्यनाद्योऽयं संसारो नान्य इष्यते ॥ ६१ ॥
मोक्षस्तन्नाश एव स्यान्नान्यथानुपपत्तितः ।
येषां वस्त्वन्तरापत्तिर्मोक्षो नाशस्तु तैर्मतः ॥ ६२ ॥
अवस्थान्तरमप्येवमविकारान्न युज्यते ।
विकारेऽवयवित्वं स्यात्ततो नाशो घटादिवत् ॥ ६३ ॥
तस्मात् भ्रान्तिरतोऽन्या हि बंधमोक्षादिकल्पना ।
सांख्यकाणादबौद्धानां मीमांसार्हतकल्पनाः ॥ ६४ ॥
शास्त्रयुक्तिविहीनत्वान्नादर्तव्याः कदाचन ।
शक्यन्ते शतशो वक्तुं दोषास्तासां सहस्रशः ॥ ६५ ॥
अपि निर्दोषपत्तेश्च यान्यतोऽन्यानि चेत्यतः ।
त्यक्त्वातो ह्यन्यशास्त्रोक्तौ मतिं कुर्याद्दृढां बुधः ॥ ६६ ॥
श्रद्धाभक्ती पुरस्कृत्य हित्वा सर्वमनार्जवम् ।
वेदान्तस्यैव तत्त्वार्थे व्यासस्याभिमते तथा ॥ ६७ ॥
इति प्रणुन्ना द्वयवादकल्पना निरात्मवादाश्च तथाहि युक्तितः ।
व्यपेतशंकाः परवादतः स्थिरा मुमुक्षवो ज्ञानपथे स्युरित्युत ॥ ६८ ॥

स्वसाक्षिकं ज्ञानमतीव निर्मलं विकल्पनाभ्यो विपरीतमद्वयम् ।
अवाप्य सम्यग्यदि निश्चितो भवेन्निरन्वयो निर्वृतिमेति शाश्वतीम् ॥ ६९ ॥
इदं रहस्यं परमं परायणं व्यपेतदोषैरभिमानवर्जितैः ।
समीक्ष्य कार्या मतिरार्जवे सदा न तत्त्वदृक्तत्रान्यमतिर्हि कश्चन ॥ ७० ॥
अनेकजन्मान्तरसंचितैर्नरो विमुच्यतेऽज्ञाननिमित्तपातकैः ।
इदं विदित्वा परमं हि पावनं न लिप्यते व्योम इवेह कर्मभिः ॥ ७१ ॥
प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय च प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे ।
गुणान्वितायानुगताय सर्वदा प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे ॥ ७२ ॥
परस्य देहे न यथाभिमानिता परस्य तद्वत्परमार्थमीक्ष्य च ।
इदं हि विज्ञानमतीव निर्मलं सम्प्राप्य मुक्तोऽथ भवेच्च सर्वतः ॥ ७३ ॥
नहीह लाभोऽभ्यधिकोऽस्ति कश्चन स्वरूपलाभात्स इतो हि नान्यतः ।
न देयमैन्द्रादपि राज्यतोऽधिकं स्वरूपलाभं त्वपरीक्ष्य यत्नतः ॥ ७४ ॥

---

१७ सम्यङ्मतिप्रकरणम् ॥

आत्मा ज्ञेयः परो ह्यात्मा यस्मादन्यन्न विद्यते ।
सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्धस्तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ १ ॥
पदवाक्यप्रमाणज्ञैर्दीपभूतैः प्रकाशितम् ।
ब्रह्म वेदरहस्यं यैस्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥
यद्वाक्सूर्यांशुसंपातप्रनष्टध्वान्तकल्मषः ।
प्रणम्य तान्गुरून्वक्ष्ये ब्रह्मविद्याविनिश्चयम् ॥ ३ ॥
आत्मलाभात्परो नान्यो लाभः कश्चन विद्यते ।
यदर्था वेदवादाश्च स्मार्ताश्चापि तु याः क्रियाः ॥ ४ ॥
आत्मार्थोऽपि हि यो लाभः सुखायेष्टो विपर्ययः ।
आत्मलाभः परः प्रोक्तो नित्यत्वाद्ब्रह्मवेदिभिः ॥ ५ ॥
स्वयं लब्धस्वभावत्वाल्लाभस्तस्य न चान्यतः ।

अन्यापेक्षस्तु यो लाभः सोऽन्यदृष्टिसमुद्भवः ॥ ६ ॥
अन्यदृष्टिरविद्या स्यात्तन्नाशो मोक्ष उच्यते ।
ज्ञानेनैव तु सोऽपि स्याद्विरोधित्वान्न कर्मणा ॥ ७ ॥
कर्मकार्यस्त्वनित्यः स्यादविद्याकामकारणः ।
प्रमाणं वेद एवात्र ज्ञानस्याधिगमे स्मृतः ॥ ८ ॥
ज्ञानैकार्थपरत्वात्तु वाक्यमेकं ततो विदुः ।
एकत्वं ह्यात्मनो ज्ञेयं वाक्यार्थप्रतिपत्तितः ॥ ९ ॥
वाच्यभेदात्तु तद्भेदः कल्प्यो वाच्योऽपि तच्छ्रुतेः ।
त्रयं त्वेतत्ततः प्रोक्तं रूपं नाम च कर्म च ॥ १० ॥
असदेतत्त्रयं तस्मादन्योन्येन हि कल्पितम् ।
कृतो वर्णो यथा शब्दाच्छ्रुतोऽन्यत्र धिया बहिः ॥ ११ ॥
दृष्टं चापि यथारूपं बुद्धेः शब्दाय कल्पते ।
एवमेतज्जगत्सर्वं भ्रांतिबुद्धिविकल्पितम् ॥ १२ ॥
असदेतत्ततो युक्तं सच्चिन्मात्रं न कल्पितम् ।
वेदश्चापि स एवाद्यो वेद्यं चान्यत्तु कल्पितम् ॥ १३ ॥
येन वेत्ति स वेदः स्यात्स्वप्ने सर्वं तु मायया ।
येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ॥ १४ ॥
येन स्वप्नगतो वक्ति सा वाग्घ्राणं तथैव च ।
रसनस्पर्शने चैव मनश्चान्यत्तथेंद्रियम् ॥ १५ ॥
कल्प्योपाधिभिरेवैतद्भिन्नं ज्ञानमनेकधा ।
आधिभेदाद्यथा भेदो मणेरेकस्य जायते ॥ १६ ॥
जाग्रतश्च तथा भेदो ज्ञानस्यास्य विकल्पितः ।
बुद्धिस्थं व्याकरोत्यर्थं भ्रांत्या तृष्णोद्भवक्रियः ॥ १७ ॥
स्वप्ने तद्वत्प्रबोधे यो बहिश्चांतस्तथैव च ।
आलेख्याध्ययने यद्वत्तदन्योन्यधियोद्भवम् ॥ १८ ॥

यदायं कल्पयेद्भेदं तत्कामः सन्यथाक्रतुः ।
यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं यत्तत्प्रपद्यते ॥ १९ ॥
अविद्याप्रभवं सर्वमसत्तस्मादिदं जगत् ।
तद्भृता दृश्यते यस्मात्सुषुप्ते न च गृह्यते ॥२० ॥
विद्याविद्ये श्रुतिप्रोक्ते एकत्वान्यधियौ हि नः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्रे विद्या विधीयते ॥ २१ ॥
चित्ते ह्यादर्शवद्यस्माच्छुद्धे विद्या प्रकाशते ।
यमैर्नित्यैश्च यज्ञैश्च तपोभिस्तस्य शोधनम् ॥ २२ ॥
शारीरादि तपः कुर्यात्तद्विशुद्ध्यर्थमुत्तमम् ।
मनआदिसमाधानं तत्तद्देहविशोषणम् ॥ २३ ॥
"मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ।
तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते " ॥ २४ ॥
दृष्टं जागरितं विद्यात्स्मृतं स्वप्नं तदेव तु ।
सुषुप्तं तदभावं च स्वमात्मानं परं पदम् ॥ २५ ॥
सुषुप्त्याख्यं तमोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोः ।
स्वात्मबोधप्रदग्धं स्याद्बीजं दग्धं यथाभवम् ॥ २६ ॥
तदेवैकं त्रिधा ज्ञेयं मायाबीजं पुनः क्रमात् ।
मायाव्यात्माऽविकारोऽपि बहुधैको जलार्कवत् ॥ २७ ॥
बीजं चैकं यथा भिन्नं प्राणस्वप्नादिभिस्तथा ।
स्वप्नजाग्रच्छरीरेषु तद्वच्चात्मा जलेन्दुवत् ॥ २८ ॥
मायाहस्तिनमारुह्य मायाव्येको यथा व्रजेत् ।
आगच्छंस्तद्वदेवात्मा प्राणस्वप्नादिगोचरः ॥ २९ ॥
न हस्ती न तदारूढो मायाव्यन्यो यथा स्थितः ।
न प्राणादि न तद्द्रष्टा यथा ज्ञोऽन्यः सदादृशिः ॥ ३० ॥
अबद्धचक्षुषो नास्ति माया मायाविनोऽपि वा ।

वद्धावस्थैव सा माया मायाऽन्यैव ततो भवेत् ॥ ३१ ॥
साक्षादेव स विज्ञेय साक्षादात्मेति च श्रुते ।
भिद्यते हृदयग्रथिर्न चेदित्यादित श्रुते ॥ ३२ ॥
अशब्दादित्वतो नास्य ग्रहण चेन्द्रियैर्भवेत् ।
सुखादिभ्यस्तथान्यत्वाद्बुद्ध्या वापि कथ भवेत् ॥ ३३ ॥
अदृश्योऽपि यथा राहुश्चन्द्रे बिम्ब यथाऽम्भसि ।
सर्वगोऽपि तथैवात्मा बुद्धावेव स गृह्यते ॥ ३४ ॥
भानोर्बिम्ब यथा चौष्ण्य जले दृष्ट न चाम्भस ।
बुद्धौ बोधो न तद्धर्मस्तथैव स्याद्विधर्मत ॥ ३५ ॥
चक्षुर्युक्ता धियो वृत्तिर्या ता पश्यन्नलुप्तदृक् ।
दृष्टेर्द्रष्टा भवेदात्मा श्रुते श्रोता तथा भवेत् ॥ ३६ ॥
केवला मनसो वृत्ति पश्यन्मता मतेरज ।
विज्ञाताऽलुप्तशक्तित्वात्तथा शास्त्र नहीत्यत ॥ ३७ ॥
ध्यायतीत्यविकारित्व तथा लेलायतीत्यपि ।
अत्र स्तेनेति शुद्धत्व तथाऽनन्वागत श्रुते ॥ ३८ ॥
शक्त्यलोपात्सुषुप्त ज्ञस्तथा बोधेऽविकारत ।
ज्ञेयस्यैव विशेषस्तु यत्र नेति श्रुतेर्वच ॥ ३९ ॥
व्यवस्थानाद्धि पारोक्ष्य लोकदृष्टेरनात्मन ।
दृष्टेरात्मस्वरूपत्वात्प्रत्यक्ष ब्रह्म तत्स्मृतम् ॥ ४० ॥
नहि दीपान्तरापेक्षा यद्वद्दीपप्रकाशने ।
बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्न बोधोऽन्यस्तथेष्यते ॥ ४१ ॥
विषयत्व विकारित्व नानात्व वा न हीष्यते ।
न हेयो नाप्युपादेय आत्मा नान्येन वा तत ॥ ४२ ॥
सबाह्याभ्यन्तरोऽजीर्णो जन्ममृत्युजरातिग ।
अहमात्मेति यो वेत्ति कुतोऽन्वेव बिभेति स ॥ ४३ ॥

प्रागेवैतद्विधेः कर्म वर्णित्वादेरपोहनात् ।
तदस्थूलादिशास्त्रेभ्यस्तत्त्वमेवेति निश्चयात् ॥ ४४ ॥
पूर्वे देहपरित्यागे जात्यादीनां प्रहाणतः ।
देहस्यैव तु जात्यादिस्तस्याप्येवं ह्यनात्मता ॥ ४५ ॥
ममाहं चेत्यतोऽविद्या शरीरादिष्वनात्मसु ।
आत्मज्ञानेन हेया स्यादसुराणामिति श्रुतेः ॥ ४६ ॥
दशाहाशौचकार्याणां पारिव्राज्ये निवर्तनम् ।
यथा ज्ञानस्य संप्राप्तौ तद्वज्जात्यादिकर्मणाम् ॥ ४७ ॥
'यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं त्वज्ञः प्रपद्यते ।
यदा स्वात्मदृशः कामाः प्रमुच्यन्तेऽमृतस्तदा ॥ ४८ ॥
आत्मरूपाविधेः कार्यं क्रियादिभ्यो निवर्तनम् ।
न साध्यं साधनं वाऽऽत्मा नित्यतृप्तः स्मृतेर्मतः ॥ ४९ ॥
उत्पाद्याप्यविकार्याणि संस्कार्यं च क्रियाफलम् ।
नातोऽन्यत्कर्मणा कार्यं त्यजेत्तस्मात्ससाधनम् ॥ ५० ॥
तापान्तत्वादनित्यत्वादात्मार्थत्वाच्च या बहिः ।
संहृत्यात्मनि तां प्रीतिं सत्यार्थी गुरुमाश्रयेत् ॥ ५१ ॥
शांतं प्राज्ञं तथा मुक्तं निष्क्रियं ब्रह्मणि स्थितम् ।
श्रुतेराचार्यवान्वेद तद्विद्धीति स्मृतेस्तथा ॥ ५२ ॥
स गुरुस्तारयेद्युक्तं शिष्यं शिष्यगुणान्वितम् ।
ब्रह्मविद्याप्लवेनाशु स्वान्तध्वान्तमहोदधिम् ॥ ५३ ॥
दृष्टिः स्पृष्टिः श्रुतिर्घ्रातिर्मतिर्विज्ञातिरेव च ।
शक्तयोऽन्याश्च भिद्यन्ते चिद्रूपत्वेऽप्युपाधिभिः ॥ ५४ ॥
अपायोद्भूतिहीनाभिर्नित्यं दीप्यन्रविर्यथा ।
सर्वगः सर्वदृक् शुद्धः सर्वं जानाति सर्वदा ॥ ५५ ॥
अन्यदृष्टिः शरीरस्थस्तावन्मात्रो ह्यविद्यया ।

जले द्वाद्युपमाभिस्तु तद्धर्मो च विभाव्यते ॥ ५६ ॥
दृष्ट्वा बाह्य निमील्याथ स्मृत्वा तत्प्रविहाय च ।
अथोन्मील्यात्मनो दृष्टिं ब्रह्म प्राप्नोत्यनध्वग ॥ ५७ ॥
प्राणाद्येव त्रिकं हित्वा तीर्णोऽज्ञानमहोदधिम् ।
स्वात्मस्थो निर्गुणः शुद्धो बुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः ॥ ५८ ॥
अजोऽहं चामरोऽमृत्युरजरोऽभय एव च ।
सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्ध इति बुद्धो न जायते ॥ ५९ ॥
पूर्वोक्तं यत्तमोबीजं तन्नास्तीति विनिश्चय ।
तदभावे कुतो जन्म ब्रह्मैकत्वं विजानतः ॥ ६० ॥
क्षीरात्सर्पिर्यथोद्धृत्य क्षिप्तं तस्मिन्न पूर्ववत् ।
बुद्ध्यादेर्ज्ञस्तथाऽसत्यान्न देही पूर्ववद्भवेत् ॥ ६१ ॥
सत्यं ज्ञानमनन्तं च रसादेः पञ्चकात्परम् ।
स्यामदृश्यादिशास्त्रोक्तमहं ब्रह्मेति निर्भयः ॥ ६२ ॥
यस्माद्भीताः प्रवर्तन्ते वाङ्मनःपावकादयः ।
तदात्मानन्दतत्त्वज्ञो न बिभेति कुतश्चन ॥ ६३ ॥
नामादिभ्यः परे भूम्नि स्वाराज्ये चेत्स्थितोऽद्वये ।
प्रणमेत्कं तदाऽऽत्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदा ॥ ६४ ॥
विराड्वैश्वानरो बाह्यः स्मरन्नन्तः प्रजापतिः ।
प्रविलीने तु सर्वस्मिन्प्राज्ञोऽव्याकृतमुच्यते ॥ ६५ ॥
वाचारम्भणमात्रत्वात्सुप्तादि त्रिकमसत् ।
सत्यो ज्ञश्चाहमित्येवं सत्यसन्धो विमुच्यते ॥ ६६ ॥
भारूपत्वाद्यथा भानोर्नाहोरात्रे तथैव च ।
ज्ञानाज्ञाने न मे स्यातां चिद्रूपत्वाविशेषतः ॥ ६७ ॥
शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वाद्ब्रह्मैव स्यामहं सदा ।
ब्रह्मणो मे न हेयं स्यादुग्राह्यं वेति च सस्मरेत् ॥ ६८ ॥

अहमेव च भूतेषु सर्वेष्वेको नभो यथा ।
मयि सर्वाणि भूतानि पश्यन्नेव न जायते ॥६९॥
न बाह्यं मध्यतो वान्तर्विद्यतेऽन्यः स्वतः क्वचित् ।
अबाह्यान्तः श्रुतेः किंचित्तस्माच्छुद्धः स्वयंप्रभः ॥७०॥
नेति नेत्यादिशास्त्रेभ्यः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ।
अविज्ञातादिशास्त्राच्च नैव ज्ञेयो ह्यतोऽन्यथा ॥७१॥
सर्वस्यात्माऽहमेवेति ब्रह्म चेद्विदितं परम् ।
स आत्मा सर्वभूतानामात्मा ह्येषामिति श्रुतेः ॥७२॥
जीवश्चेत्परमात्मानं स्वात्मानं देवमञ्जसा ।
देवोपास्यः स देवानां पशुत्वाच्च निवर्तते ॥७३॥
अहमेव सदात्मज्ञः शून्यस्त्वन्यैर्यथाबरम् ।
इत्येवं सत्यसंधत्वादसद्धाता न बध्यते ॥७४॥
कृपणास्तेऽन्यथैवातो विदुर्ब्रह्म परं हि ये ।
स्वराड्योऽनन्यदृक् स्वः स्वस्तस्य देवा असन्वशे ॥ ७५ ॥
हित्वा जात्यादिसंबन्धान्वाचोऽन्याः सह कर्मभिः ।
ओमित्येवं सदात्मानं सर्वं शुद्धं प्रपद्यथ ॥७६॥
सेतुं सर्वव्यवस्थानामहोरात्रादिवर्जितम् ।
तिर्यगूर्ध्वमधः सर्वं सकृज्ज्योतिरनामयम् ॥७७॥
धर्माधर्मविनिर्मुक्तं भूतभव्यात्कृताकृतात् ।
स्वमात्मानं परं विद्याद्विमुक्तं सर्वबन्धनैः ॥७८॥
अकुर्वन्सर्वकृच्छुद्धस्तिष्ठन्नत्येति धावतः ।
मायया सर्वशक्तित्वादजः सन्बहुधा मतः ॥७९॥
राजवत्साक्षिमात्रत्वात्संनिधानाद्भ्रामको यथा ।
भ्रामयञ्जगदात्माऽहं निःक्रियोऽकारकोऽद्वयः ॥८०॥
निर्गुणं निष्क्रियं नित्यं निर्द्वंद्वं यन्निरामयम् ।

शुद्धं बुद्धं तथा मुक्तं तद्ब्रह्मास्मीति धारयेत् ॥८१॥
बन्धं मोक्षं च सर्वं यत इदमुभयं हेयमेकं द्वयं च
ज्ञेयं ज्ञेयाभ्यतीतं परममधिगतं तत्त्वमेकं विशुद्धम् ।
विज्ञायैतद्यथावच्छ्रुतिमुनिगदितं शोकमोहावतीतः
सर्वज्ञः सर्वकृत्स्याद्भवभयरहितो ब्राह्मणोऽवाप्तकृत्यः ॥८२॥
न स्वयं स्वस्य नान्यश्च नान्यस्या मा च हेयगः ।
उपादेयो न चाप्येवमिति सम्यङ्मतिः स्मृता ॥८३॥
आत्मप्रत्यायिका ह्येषा सर्ववेदान्तगोचरा ।
ज्ञात्वेतां हि विमुच्यन्ते सर्वसंसारबन्धनैः ॥८४॥
रहस्यं सर्ववेदानां देवानां चापि यत्परम् ।
पवित्रं परमं ह्येतत्तदेतत्सम्प्रकाशितम् ॥८५॥
नैतद्देयमशान्ताय रहस्यं ज्ञानमुत्तमम् ।
विरक्ताय प्रदातव्यं शिष्यायानुगताय च ॥८६॥
ददतश्चात्मनो ज्ञानं निष्क्रियोऽन्यो न विद्यते ।
ज्ञानमिच्छंस्ततस्तस्माद्युक्तः शिष्यगुणे सदा ॥८७॥
ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता यस्मादन्या न विद्यते ।
सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्यस्तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ ८८ ॥
विद्यया तारिताः स्मो यैर्जन्ममृत्युमहोदधिम् ।
सर्वज्ञेभ्यो नमस्तेभ्यो गुरुभ्योऽज्ञानमृत्युम् ॥ ८९ ॥

---

१८ तत्त्वमसिप्रकरणम् ॥

येनात्मना विलीयन्ते उद्भवन्ति च वृत्तयः ।
नित्यावगतये तस्मै नमो धीप्रत्ययात्मने ॥ १ ॥
प्रमथ्य वज्रोपमयुक्तिसम्भृतैः श्रुतेररातीञ्शतशो वचोसिभिः ।
ररक्ष वेदार्थनिधिं विशालधीर्नमो यतीन्द्राय गुरोर्गरीयसे ॥ २॥

नित्यमुक्त सदेवास्मी येव चेन्न भवेन्मति ।
किमर्थं श्रावयत्येव मातृवच्छ्रुतिरादरात् ॥ ३ ॥
सिद्धादेवाहमित्यस्माद्युष्मद्धर्मो निषिध्यते ।
रज्ज्वामिवाहिधीर्युक्त्या तत्त्वमित्यादिशासनैः ॥ ४ ॥
शास्त्रप्रामाण्यतो ज्ञेया धर्मादेरस्तिता यथा ।
विषापोहो यथा ध्यानाद् ध्नुति स्यात्पाप्मनस्तथा ॥ ५ ॥
सद्ब्रह्माहं करोमीति प्रत्ययावात्मसाक्षिकौ ।
तयोरज्ञानजस्यैव त्यागो युक्ततरो मत ॥ ६ ॥
सदस्मीति प्रमाणोत्था धीरन्या तन्निभोद्भवा ।
प्रत्यक्षादिनिभा वाऽपि बाध्यते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ७ ॥
कर्ता भोक्तेति यच्छास्त्रं लोकबुद्ध्यनुवादि तत् ।
सदस्मीति श्रुतेर्जाता बाध्यतेऽन्यैतयैव धी ॥ ८ ॥
सदेव त्वमसीत्युक्ते नात्मनो मुक्तता स्थिरा ।
प्रवर्तते प्रसङ्ख्यानमतो युक्त्याऽनुचिंतयेत् ॥ ९ ॥
सकृदुक्तं न गृह्णाति वाक्यार्थज्ञोऽपि यो भवेत् ।
अपेक्षते त एवान्यद्वदवोचाम द्वयं हि तत् ॥ १० ॥
नियोगोऽप्रतिपन्नत्वात्कर्मणा स यथा भवेत्।
अविरुद्धो भवेत्तावद्यावत्सदेवयताऽदृढा ॥ ११ ॥
चेष्टितं च तथा मिथ्या स्वच्छन्दं प्रतिपद्यते ।
प्रसङ्ख्यानमतः कार्यं यावदात्मानुभूयते ॥ १२ ॥
सदस्मीति च विज्ञानमक्षजो बाधते ध्रुवम् ।
शब्दोत्थं दृढसंस्कारो दोषैश्चाकृष्यते बहिः ॥ १३ ॥
श्रुतानुमानजन्मानौ सामान्यविषयौ यत ।
प्रत्ययावक्षजोऽवश्यं विशेषार्थौ निवारयेत् ॥ १४ ॥
वाक्यार्थप्रत्ययी कश्चिन्निर्दुःखो नोपलभ्यते ।

यदि वा दृश्यते कश्चिद्वाक्यार्थश्रुतिमात्रतः ॥ १५ ॥
निर्दुःखोऽतीतदेहेषु कृतभावोऽनुमीयते ।
चर्या नोऽशास्त्रसंवेद्या स्यादनिष्टं तथा सति ॥ १६ ॥
सदसीति फलं चोक्त्वा विधेयं साधनं यतः ।
स तदन्यप्रसंख्यानात्प्रसिद्धार्थमिहेष्यते ॥ १७ ॥
तस्मादनुभवायैव प्रसंचक्षीत यत्नतः ।
त्यजन्साधनतत्साध्यविरुद्धं शमनादिमान् ॥ १८ ॥
नैतदेवं रहस्यानां नेति नेत्यवसानतः ।
क्रियासाध्यं पुनः श्रव्यं न मोक्षो नित्यसिद्धतः ॥ १९ ॥
पुत्रदुःखं यथाध्यस्तं पित्राऽदुःखे स्व आत्मनि ।
अहंकर्ता तथाऽध्यस्तो नित्यादुःखे स्व आत्मनि ॥ २० ॥
सोऽध्यासो नेति नेतीति प्रासवत्प्रतिषिध्यते ।
भूयोऽध्यासविधिः कश्चित्कुतश्चिन्नोपपद्यते ॥ २१ ॥
आत्मनीह यथाऽध्यासः प्रतिषेधस्तथैव च ।
मलाध्यासनिषेधौ खे क्रियेते च यथाऽबुधैः ॥२२॥
प्राप्तश्चेत्प्रतिषिध्येत मोक्षोऽनित्यो भवेद्ध्रुवम् ।
अतोऽप्राप्तनिषेधोऽयं दिव्याग्निचयनादिवत् ॥२३॥
संभाव्यो गोचरे शब्दः प्रत्ययो वा न चान्यथा ।
न संभाव्यौ तदात्मत्वादहंकर्तुस्तथैव च ॥२४॥
अहंकर्त्रात्मनि न्यस्तं चैतन्ये कर्तृतादि यत् ।
नेति नेतीति तत्सर्वं साहंकर्त्रा निषिध्यते ॥२५॥
उपलब्धिः स्वयंज्योतिर्दृशिः प्रत्यक्सदक्रियः ।
साक्षात्सर्वान्तरः साक्षी चेता नित्योऽगुणोऽद्वयः ॥ २६ ॥
संनिधौ सर्वदा तस्य स्यात्तदाभोऽभिमानकृत् ।
आत्मात्मीयं द्वयं चातः स्यादहंममगोचरः ॥ २७ ॥

जातिकर्मादिमत्त्वाद्धि तस्मिञ्शब्दास्त्वहंकृति ।
न कश्चिद्वर्तते शब्दस्तदभावात्स्व आत्मनि ॥ २८ ॥
आभासो यत्र तत्रैव शब्दाः प्रत्यग्दृशि स्थिताः ।
लक्षयेयुर्न साक्षात्तमभिदध्युः कथंचन ॥ २९ ॥
नह्यजात्यादिमान्कश्चिदर्थः शब्दैर्निरूप्यते ॥ ३० ॥
आत्माभासो यथाहंकृदात्मशब्दैस्तथोच्यते ।
उल्मुकादौ यथाग्न्यर्थाः परार्थत्वान्न चांजसा ॥ ३१ ॥
मुखादन्यो मुखाभासो यथाऽऽदर्शानुकारतः ।
आभासान्मुखमप्येवमादर्शाननुवर्तनात् ॥ ३२ ॥
अहंकृत्यात्मनिर्भासो मुखाभासवदिष्यते ।
मुखवत्स्मृत आत्मान्योऽविविक्तौ तौ तथैव च ॥ ३३ ॥
संसारी च स इत्येक आभासो यस्त्वहंकृतिः ।
वस्तुच्छाया स्मृतेरन्यन्माधुर्यादि च कारणम् ॥ ३४ ॥
शैकदेशो विकारो वा तदभासाश्रयः परे ।
अहंकर्तैव ससारी स्वतंत्र इति केचन ॥ ३५ ॥
अहंकारादिसंतानः संसारी नान्वयी पृथक् ।
इत्येवं सौगता आहुस्तत्र न्यायो विचार्यताम् ॥ ३६ ॥
संसारिणां कथा त्वास्तां प्रकृतं त्वधुनोच्यते ।
मुखाभासो य आदर्शे धर्मो नान्यतरस्य सः ।
द्वयोरेकस्य चेद्धर्मो वियुक्तेऽन्यतरे भवेत् ॥ ३७ ॥
मुखेन व्यपदेशात्स मुखस्यैवेति चेन्मतम् ।
नादर्शानुविधानाच्च मुखे सत्यविभावतः ॥ ३८ ॥
द्वयोरेवेति चेत्तन्न द्वयोरेवाप्यदर्शनात् ।
अदृश्यस्य सतो दृष्टिः स्याद्राहोश्चंद्रसूर्ययोः ॥ ३९ ॥
राहोः प्रागेव वस्तुत्वं सिद्धं शास्त्रप्रमाणतः ।

छायापक्षे त्वनस्तुत्व तस्य स्यात्पूर्वयुक्तित ॥ ४० ॥
छायाकृतेर्निषेधोऽय नतु वस्तुत्वसाधक ।
नहार्थांतरनिष्ट सद्वाक्यमर्थांतर वदेत् ॥ ४१ ॥
मधुर्यादि च यत्कार्यमुष्णद्रव्याद्यसेवनात् ।
छायाया न त्वदृष्टत्वादपामेव च दर्शनात् ॥ ४२ ॥
आत्माभासाश्रयाश्चैव मुखाभासाश्रया यथा ।
गम्यते शास्त्रयुक्तिभ्यामाभासासत्त्वमेव च ॥ ४३ ॥
न दर्पणविकारित्वादाभासस्याप्यवस्तुत ।
नाचितित्वादहकर्तु कस्य ससारिता भवेत् ॥ ४४ ॥
अविद्यामात्र एवात ससारोऽस्त्वविवेकत ।
कूटस्थेनात्मना नित्यमात्मवानात्मनीव स ॥ ४५ ॥
रज्जुसर्पो यथा रज्ज्वा स त्मक. प्राग्विवेकत ।
अवस्तुसन्नपि ह्येष कूटस्थेनात्मना तथा ॥ ४६ ॥
आत्माभासाश्रयश्चात्मा प्रत्ययैः सविकारवान् ।
सुखी दु खी च ससारी नित्य एवेति केचन ॥ ४७ ॥
आत्माभासापरिज्ञानाद्याथात्म्येन विमोहिता ।
अहकर्तारमात्मेति मन्यते ते निरागमा ॥ ४८ ॥
ससारो वस्तुसस्तेषा कर्तृभोक्तृत्वलक्षण ।
आत्माभासाश्रयाज्ञानात्ससरत्यविवेकत ॥ ४९ ॥
चैतन्याभासता बुद्धेरात्मनस्त स्वरूपता ।
स्याचेत्त ज्ञानशब्दैश्च वेद शास्तीति युज्यते ॥ ५० ॥
प्रकृतिप्रत्ययार्थौ यौ भिन्नाविकाश्रयौ यथा ।
करोति ग च्छतीत्यादौ दृष्टो लोकप्रसिद्धित ॥ ५१ ॥
नानयोर्द्व्याश्रयत्व च लोके दृष्ट स्मृतौ तथा ।
जानात्यर्थेषु को हेतुर्द्व्याश्रयत्वे निगद्यताम् ॥ ५२ ॥

आत्माभासस्तु तिङ्वाच्यो धात्वर्थश्च धियः क्रिया ।
उभयं चाविवेकेन जानातीत्युच्यते मृषा ॥ ५३ ॥
न बुद्धेरवबोधोऽस्ति नात्मनो विद्यते क्रिया ।
अतो नान्यतरस्यापि जानातीति च युज्यते ॥ ५४ ॥
नाप्यतो भावशब्देन ज्ञप्तिरित्यपि युज्यते ।
न ह्यात्मा विक्रियामात्रो नित्य आत्मेति शासनात् ॥ ५५
न बुद्धेर्बुद्धिवाच्यत्वं करणं न ह्यकर्तृकम् ।
नापि ज्ञायत इत्येवं कर्मशब्दैर्निरूप्यते ॥ ५६ ॥
न येषामेक एवात्मा निर्दुःखोऽविक्रियः सदा ।
तेषां स्याच्छब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं चात्मनः सदा ॥ ५७ ॥
यदाहंकर्तुरात्मत्वं तदा शब्दार्थमुख्यता ।
नाशनायादिमत्त्वात्तु श्रुतौ तस्यात्मतेष्यते ॥ ५८ ॥
हंत तर्हि न मुख्यार्थो नापि गौणः कथचन ।
जानातीत्यादिशब्दस्य गतिर्वाच्या तथापि तु ॥ ५९ ॥
शब्दानामयथार्थत्वे वेदस्याप्यप्रमाणता ।
सा च नेष्टा ततो ग्राह्या गतिरस्य प्रसिद्धितः ॥ ६० ॥
प्रसिद्धिर्मूढलोकस्य यदि ग्राह्या निरात्मता ।
लोकायतिकसिद्धांतः स चानिष्टः प्रसज्यते ॥ ६१ ॥
अभियुक्तप्रसिद्धिश्चेत्पूर्ववद् दुर्विवेकता ।
गतिशून्य न वेदोऽयं प्रमाणं-सवदत्युत ॥ ६२ ॥
आदर्शमुखसामान्य मुखस्येष्ट हि मानवैः ।
मुखस्य प्रतिबिंबो हि मुखाकारेण दृश्यते ॥ ६३ ॥
यत्र यस्यावभासस्तु तयोरेवाविवेकतः ।
जानातीति क्रिया सर्वो लोको वक्ति स्वभावतः ॥ ६४ ॥
बुद्धेः कर्तृत्वमध्यस्य जानातीति ज्ञ उच्यते ।

तथा चैतन्यमध्यस्य ज्ञत्वं बुद्धेरिहोच्यते ॥ ६५ ॥
स्वरूपं चात्मनो ज्ञानं नित्यं ज्योतिःश्रुतेर्यतः ।
न बुद्ध्या क्रियते तस्मान्नात्मनाऽन्येन वा सदा ॥ ६६ ॥
देहेऽहंप्रत्ययो यद्वज्जानातीति च लौकिकाः ।
वदंति ज्ञानकर्तृत्वं तद्वद्बुद्धेस्तथाऽऽत्मनः ॥ ६७ ॥
बौद्धैस्तु प्रत्ययैरेवं क्रियमाणैश्च चिन्निभैः ।
मोहिताः क्रियते ज्ञानमित्याहुस्तार्किका जनाः ॥ ६८ ॥
तस्माज्ज्ञानाभासबुद्धीनामविवेकात्प्रवर्तिताः ।
जानातीत्यादिशब्दश्च प्रत्ययो या च तत्स्मृतिः ॥ ६९ ॥
आदर्शानुविधायित्वं छायाया अस्यते मुखे ।
बुद्धिधर्मानुकारित्वं ज्ञाभासस्य तथेष्यते ॥ ७० ॥
बुद्धेस्तु प्रत्ययास्तस्मादात्माभासेन दीपिताः ।
ग्राहका इव भासन्ते दहन्तीवोल्मुकादयः ॥ ७१ ॥
स्वयमेवावभास्यंते ग्राहकाः स्वयमेव च ।
इत्येवं ग्राहकास्तित्वं प्रतिषेधंति सौगताः ॥ ७२ ॥
यद्येवं नान्यदस्यास्ते किं तद्वारणमुच्यताम् ।
भावाभावौ हि तेषां यौ नान्यग्राह्यौ मता यदि ॥ ७३ ॥
अन्वयी ग्राहकस्तेषामित्येतदपि तत्समम् ।
अचितित्वस्य तुल्यत्वादन्यस्मिन्ग्राहके सति ॥ ७४ ॥
अध्यक्षस्य समीपे तु सिद्धिः स्यादिति चेन्मतम् ।
नाध्यक्षेऽनुपकारित्वादन्यत्रापि प्रसंगतः ॥ ७५ ॥
अर्थी दुःखी च यः श्रोता स त्वध्यक्षोऽथवेतरः ।
अध्यक्षस्य च दुःखित्वमर्थित्वं च न ते मतम् ॥ ७६ ॥
कर्ताध्यक्षः सदस्मीति नैव सद्ग्रहमर्हति ।
सदेवासीति मिथ्योक्तिः श्रुतेरपि न युज्यते ॥ ७७ ॥

अविविच्योभयं वक्ति श्रुतिश्चेत्स्याद्ग्रहस्तथा।
अस्मदस्तु विविच्यैव त्वमेवेति वदेद्यदि।
प्रत्ययान्वयिनिष्ठत्वमुक्तदोषः प्रसज्यते ॥ ७८ ॥
त्वमित्यध्यक्षनिष्ठश्चेदहमध्यक्षयोः कथम्।
संबंधो वाच्य एवात्र येन त्वमिति लक्षयेत् ॥ ७९ ॥
द्रष्टृदृश्यत्वसंबंधो यद्यध्यक्षेऽक्रिये कथम् ॥ ८० ॥
अक्रियत्वेऽपि तादात्म्यमध्यक्षस्य भवेद्यदि।
आत्माध्यक्षो ममास्तीति संबंधाग्रहणे न धीः ॥ ८१ ॥
संबंधग्रहणं शास्त्रादिति चेन्मन्यसे नहि।
पूर्वोक्ताः स्युस्त्रिधा दोषा ग्रहो वा स्यान्ममेति च ॥८२॥
अदृशिर्दृशिरूपेण भाति बुद्धिर्यदा तदा।
प्रत्यया अपि तस्याः स्युस्तप्तायोविस्फुलिंगवत् ॥८३॥
आभासस्तदभावश्च दृशेः सिद्धो न चान्यथा।
लोकस्य युक्तितः स्यातां तद्ग्रहश्च तथा सति ॥८४॥
नन्वेवं दृशिरूपांतिरयःपिंडेऽग्निवद्भवेत्।
मुखाभासवदित्येतदादर्शे तन्निराकृतम् ॥८५॥
कृष्णायो लोहिताभासमित्येतद्दृष्टमुच्यते।
दृष्टदार्ष्टांततुल्यत्वं न तु सर्वात्मना क्वचित् ॥८६॥
तथैव चेतनाभासं चित्तं चैतन्यवद्भवेत्।
मुखाभासो यथाऽऽदर्शे आभासश्चोदितो मृषा ॥८७॥
चित्तं चेतनमित्येतच्छास्त्रयुक्तिविवर्जितम्।
देहस्यापि प्रसंगः स्याच्चक्षुरादेस्तथैव च ॥८८॥
तदप्यस्त्विति चेत्तन्न लोकायातिकसंगतेः।
न च धीर्दृशिरस्मीति यद्याभासो न चेतसि ॥८९॥
सदस्मीति धियोऽभावे व्यर्थं स्यात्तत्त्वमस्यपि।

युष्मदस्मद्विभागज्ञे स्यादर्थवदिदं वचः ॥९०॥
ममेदंप्रत्ययौ ज्ञेयौ युष्मद्येव न संशयः ।
अहमित्यस्मदीष्टः स्यादयमस्मीति चोभयोः ॥९१॥
अन्योन्यापेक्षया तेषां प्रधानगुणतेष्यते ।
विशेषणविशेष्यत्वं तथा ग्राह्यं हि युक्तितः ॥९२॥
ममेदं द्वयमप्येतन्मध्यमस्य विशेषणम् ।
धनी गोमान्यथा तद्वद्देहोऽहंकृ[ ]रेव च ॥९३॥
बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं साहंकर्ता च साक्षिणः ।
तस्मात्सर्वावभासो ज्ञः किंचिदप्यस्पृशन्सदा ॥९४॥
प्रतिलोममिदं सर्वं यथोक्तं लोकबुद्धितः ।
अविवेकक्रियामस्ति नास्ति सर्वं विवेकिनाम् ॥९५॥
अन्वयव्यतिरेकौ हि पदार्थस्य पदस्य च ।
स्यादेतदहमित्यत्र युक्तिरेवावधारणे ॥९६॥
नाद्राक्षमहमित्यस्मिन्सुषुप्तेऽन्यन्नकिंचन ।
न वारयति दृष्टिं स्वां प्रत्ययं तु निषेधति ॥९७॥
स्वयंज्योतिर्न हि द्रष्टुरित्येव संविज्ञोऽस्तिताम् ।
कौटस्थ्यं च तथा तस्याः प्रत्ययस्य तु लुप्तताम् ॥
स्वयमेवाब्रवीच्छास्त्रं प्रत्ययावगती पृथक् ॥९८॥
एवं विज्ञातवाक्यार्थे श्रुतिर्लोकप्रसिद्धितः ।
श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह श्रोतुर्मोहापनुत्तये ॥९९॥
ब्रह्मा दाशरथेर्यद्वदुक्त्यैवापानुदत्तमः ।
तस्य विष्णुत्वसंबोधे न यत्नान्तरमूचिवान् ॥१००॥
अहंशब्दस्य निष्ठा या ज्योतिषि प्रत्यगात्मनि ।
सैवोक्ता सदसीत्येवं फलं तत्र विमुक्तता ॥१०१॥
श्रुतमात्रेण चेन्न स्यात्कार्यं तत्र भवेद्ध्रुवम् ।

व्यवहारात्पुरापीष्ट सद्भाव स्वयमात्मन ॥१०२॥
अशनायादिनिर्मुक्त्यै तत्काला जायते प्रमा ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थे त्रिषु कालेष्वसशय ॥१०३॥
प्रतिबंधविहीनत्वात्स्वय चानुभवात्मन ।
जायेतैव प्रमा तत्र स्वात्मन्येव न सशय ॥१०४॥
किं सदेवाहमस्मीति किंवाऽन्यत्प्रतिपद्यते ।
सदेव चेदहशब्द सता मुख्यार्थ इष्यताम् ॥१०५॥
अन्यच्चेत्सदहग्राहप्रतिपत्तिर्मृषैव सा ।
तस्मान्मुख्यग्रहे नास्ति वारणावगतेरिह ॥१०६॥
प्रत्ययी प्रत्ययश्चैव यदाभासौ तदर्थता ।
तयोरचितिमत्त्वाच्च चैत ये कल्प्यते फलम् ॥१०७॥
कूटस्थेऽपि फल योग्य राजनीव जयादिकम् ।
तदनात्मत्वहेतुभ्या क्रियाया प्रत्ययस्य च ॥१०८॥
आदर्शस्तु यदाभासो मुखाकार स एव स ।
यथैव प्रत्ययादर्शो यदाभास्तदा ह्यहम् ॥ १०९ ॥
इत्येव प्रतिपत्ति स्यात्सदस्मीति च नान्यथा ।
तत्त्वमित्युपदेशोऽपि द्वाराभावादनर्थक ॥ ११० ॥
श्रोतु स्यादुपदेशश्चेदर्थवत्त्व तथा भवेत् ।
अध्यक्षस्य न चेदिष्ट श्रोतृत्व कस्य तद्भवेत् ॥ १११ ॥
अध्यक्षस्य समीपे स्याद्बुद्धेरेवेति चेन्मतम् ।
न तत्कृतोपकारोऽस्ति काष्ठादेवत्र कल्प्यते ॥ ११२ ॥
बुद्धौ चेत्तत्कृत कश्चिन्नैव परिणामिता ।
आभासेऽपि च को दोष सति श्रुत्याद्यनुग्रहे ॥ ११३ ॥
आभासे परिणामश्चेन्न रज्ज्वादिनिभत्ववत् ।
सर्पादेश्च तथाऽगोचमादर्शे च मुखत्ववत् ॥ ११४ ॥

नात्माभासत्वसिद्धिश्चेदात्मनो ग्रहणात्पृथक् ।
मुखादेश्च पृथक्सिद्धिरिह त्वन्योन्यसंश्रयः ॥ ११५ ॥
अध्यक्षस्य पृथक्सिद्धावाभासस्य तदीयता ।
आभासस्य तदीयत्वे ह्यध्यक्षव्यतिरिक्तता ॥ ११६ ॥
नैवं स्वप्ने पृथक्सिद्धेः प्रत्ययस्य दृशेस्तथा ।
रथादेस्तत्र शून्यत्वात्प्रत्ययस्यात्मना ग्रहः ॥ ११७ ॥
अवगत्या हि संव्याप्तः प्रत्ययो विषयाकृतिः ।
जायते स यदाकारः स बाह्यो विषयो मतः ॥ ११८ ॥
कर्मेप्सिततमत्वात्तु तद्वान्कार्ये नियुज्यते ।
आकारो यत्र चार्प्येत करणं तदिहोच्यते ॥११९॥
यदाभासेन संव्याप्तः स ज्ञातेति निगद्यते ।
त्रयमेतद्विविच्यात्र यो जानाति स आत्मवित् ॥१२०॥
सम्यक्संशयमिथ्योक्ताः प्रत्यया व्यभिचारिणः ।
एकैवावगतिस्तेषु भेदस्तु प्रत्ययार्पितः ॥१२१॥
आधिभेदाद्यथा भेदो मणेरवगतेस्तथा ।
अशुद्धिः परिणामश्च सर्वं प्रत्ययसंश्रयात् ॥१२२॥
प्रयत्नं ग्रहणं सिद्धिः प्रत्ययानामिहान्यतः ।
आपेक्ष्यास्तदेवोक्तमनुमाने प्रदीपवत् ॥१२३॥
किमन्यद्ग्राहयेत्कश्चित्प्रमाणेन तु केनचित् ।
विनैव तु प्रमाणेन निवृत्त्यान्यस्य शेषतः ॥१२४॥
शब्देनैव प्रमाणेन निवृत्तिश्चेदिहोच्यते ।
अध्यक्षस्याप्रसिद्धित्वाच्छून्यतैव प्रसज्यते ॥१२५॥
चेतनस्यत्वं कथं देह इति चेन्नाप्रसिद्धितः ।
चेतनस्यान्यतः सिद्धावेवं स्यादन्यहानतः ॥१२६॥
अध्यक्षः स्वयमस्येव चेतनस्यापरोक्षतः ।

तुल्य एवं प्रबोधः स्यादन्यस्यासत्त्ववादिना ॥१२७॥
अहमज्ञासिषं चेदामिति लोकस्मृतेरिह ।
करणं कर्म कर्ता च सिद्धास्त्वेकक्षणे किल ॥१२८॥
प्रामाण्येऽपि स्मृतेः शैघ्र्याद्यौगपद्यं विभाव्यते ।
क्रमेण ग्रहणं पूर्वं स्मृतेः पश्चात्तथैव च ॥१२९॥
अज्ञासिषमिदं मां चेत्यपेक्षा जायते ध्रुवम् ।
विशेषोऽपेक्ष्यते यत्र तत्र नैवैककालता ॥१३०॥
आत्मनो ग्रहणे चापि त्रयाणामिह संभवात् ।
आत्मन्यासक्तकर्तृत्वं न स्यात्करणकर्मणोः ॥१३१॥
व्याप्तुमिष्टं च यत्कर्तुः क्रियया कर्म तत्स्मृतम् ।
अतो हि कर्तृतंत्रत्वं तस्येष्टं नान्यतंत्रता ॥ १३२॥
शब्दाद्वानुमितेर्वापि प्रमाणाद्वा ततोऽन्यतः ।
सिद्धिः सर्वपदार्थानां स्यादज्ञं प्रति नान्यथा ॥१३३॥
अध्यक्षस्यापि सिद्धिः स्यात्प्रमाणेन विनैव वा ।
विना स्वस्य प्रसिद्धिस्तु नाज्ञं प्रत्युपयुज्यते ॥१३४॥
तस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेज्ज्ञानत्वेऽन्या मतिर्भवेत् ।
अन्यस्यैवाज्ञतायां च तद्विज्ञाने ध्रुवा भवेत् ॥१३५॥
ज्ञातता स्वात्मलाभो वा सिद्धिः स्यादन्यदेव वा ।
ज्ञातत्वेऽनंतरोक्तौ त्वं पक्षौ सस्मर्तुमर्हसि ॥१३६॥
सिद्धिः स्यात्स्वात्मलाभश्चैद्यत्नस्तत्र निरर्थकः ।
सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्स्वहेतुभ्यस्तु वस्तुनः ॥१३७॥
ज्ञानज्ञेयादिवादेऽतः सिद्धिर्ज्ञातत्वमुच्यते ।
अध्यक्षाध्यक्ष्ययोः सिद्धिर्ज्ञेयत्वं नात्मलाभता ॥१३८॥
स्पष्टत्वं कर्मकर्त्रादेः सिद्धिता यदि कल्प्यते ।
स्पष्टताऽस्पष्टते स्यातामन्यस्यैव न चात्मनः ॥१३९॥

अदृष्टुर्नैव चान्धस्य स्पष्टीभावो घटस्य तु ।
कर्त्रादेः स्पष्टतेष्टा चेद्द्रष्टृताऽध्यक्षकर्तृका ॥१४०॥
अनुभूतेः किमन्यस्मिन्स्यात्तत्रापेक्षया वद ।
अनुभवितरीष्टा स्यात्सोऽप्यनुभूतिरेव नः ॥१४१॥
"अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते " ॥१४२॥
"भूतिर्येषा क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ।
सत्त्वं नाशित्वमस्याश्चेत्सकर्तृत्वं तथेष्यताम् " ॥१४३॥
न कश्चिच्चेष्यते धर्म इति चेत्पक्षहानता ।
नन्वस्तित्वादयो धर्मा नास्तित्वादिनिवृत्तयः ।
न भूतेस्तर्हि नाशित्वं स्वालक्षण्यं मतं हि ते ॥१४४॥
स्वलक्षणावधिर्नाशो नाशोऽनाशनिवृत्तिता ।
अगोरसत्त्वं गोत्वं ते तत्तु तद्गोत्वलक्षणम् ॥१४५॥
क्षणशब्दोऽपि योऽर्थः स्यात्सोऽप्यन्याभाव एव ते ॥१४६॥
भेदाभावेऽप्यभावस्य भेदो नामभिरिष्यते ।
नामभेदैरनेकत्वमेकस्य स्यात्कथं तव ॥१४७॥
अपोहो यदि भिन्नानां वृत्तिस्तस्य कथं गवि ।
नाभावा भेदकाः सर्वे विशेषा वा कथंचन ॥१४८॥
नामजात्यादयो यद्वत्साविदस्तेऽविशेषतः ॥१४९॥
प्रत्यक्षमनुमानं वा व्यवहारे यदिच्छसि ।
क्रियाकारकभेदैस्तदभ्युपेयं ध्रुवं भवेत् ॥१५०॥
तस्मान्नीलं तथा पीतं घटादिर्वा विशेषणम् ।
संविदस्तदुपेयं स्याद्येन चाप्यनुभूयते ॥१५१॥
रूपादीनां यथान्यः स्याद्ग्राह्यत्वाद्ग्राहकस्तथा ।
प्रत्ययस्य तथान्यः स्याद्व्यञ्जकत्वात्प्रदीपवत् ॥१५२॥

अध्यक्षस्य दृशेः कीदृक्सबध सभनिष्यति ।
अध्यक्षेण तु दृश्येन मुक्तान्यो द्रष्टृदृश्यताम् ॥१५३॥
अध्यक्षेण कृता दृष्टिर्दृश्य व्याप्नोत्यथापि वा ।
नित्याध्यक्षकृत कश्चिदुपकारो भवेद्धियाम् ॥१५४॥
स चोक्तस्तन्निभत्व प्राक्तव्याप्तिश्च घटादिषु ।
यथाऽऽलोकादिसव्याप्तिर्व्यजकत्वाद्धियस्तथा ॥१५५॥
आलोकस्थो घटो यद्वद्बुद्ध्यारूढो भवेत्तथा ।
धीव्याप्ति स्याद्घटारोहो नियो व्याप्तौ क्रमो भवेत् ॥१५६॥
पूर्वं स्यात्प्रत्ययव्याप्तिस्ततोऽनुग्रह आत्मन ।
कृत्स्नाध्यक्षस्य नो युक्त कालाकाशादिवत्क्रम ॥ १५७ ॥
विषयग्रहण यस्य कारणापेक्षया भवेत् ।
सत्येव ग्राह्यशेषे च परिणामी स चित्तवत् १५८॥
अध्यक्षोऽहमिति ज्ञान बुद्धेरेव विनिश्चय ।
नाध्यक्षस्याविशेषत्वान्न तस्यास्ति परो यत ॥१५९॥
कर्ता चेदहमित्येवमनुभूयेत मुक्तता ।
सुखदु खविनिर्मोको नाहकर्तरि युज्यते ॥१६०॥
बाध्यते प्रत्ययेनेह विवेकेनाविवेकजान् ।
देहादावभिमानोत्थो दु खीति प्रत्ययो ध्रुवम् ।
कुडलीप्रत्ययो यद्व प्रत्यगात्माभिमानिना ॥१६१॥
विपर्यासे सदत स्यात्प्रमाणस्याप्रमाणत ॥१६२॥
दाहच्छेदविनाशेषु दु खित्व नान्यथाऽऽत्मन ।
नैव ह्यन्यस्य दाहादावन्यो दु खी भवेत्कचित् ॥१६३॥
अस्पर्शत्वाददेहत्वान्नाह दाह्यो यत सदा ।
तस्मान्मिथ्याभिमानोत्थ मृते पुत्रे मृतिर्यथा ॥१६४॥
कुडल्यहमिति ह्येतद्बाध्येतैव विवेकिना ।

दु खीति प्रत्ययस्तद्वत्कैवल्यहधिया सह ॥१६५॥
सिद्धे दु खित्व इष्ट स्यात्तच्छक्तिश्छद्मात्मन ।
मिथ्याभिमानतो दु खी तेनार्थापादनक्षम ॥ १६६ ॥
अस्पर्शोऽपि यथा स्पर्शमचलश्चलनादि च ।
अविवेकात्तथा दु ख मानस चात्मनाक्षत ॥ १६७ ॥
विवेकात्मधिया दु ख मुच्यते चलनादिवत् ।
अविवेक नभाविन मनो गच्छत्यनिच्छत ॥ १६८ ॥
तदानुदृश्यते दु ख नैश्चल्ये नैव तस्य तत् ।
प्रत्यगात्मनि तस्मात्तद्दु ख नैवोपपद्यते ॥ १६९ ॥
असतोस्तुल्यनीडत्वान्नीलाश्ववदिद भवेत् ॥ १७० ॥
निर्दु खवाचिना योगात्त्वशब्दस्य तदर्थता ।
प्रत्यगात्माभिधानेन तच्छब्दस्य युतेस्तथा ॥ १७१ ॥
दशमस्त्वमसीत्येव वाक्य स्यात्प्रत्यगात्मनि ॥ १७२ ॥
स्वार्थस्य ह्यप्रहाणेन विशिष्टार्थसमर्पकौ ।
प्रत्यगात्मावगत्यतौ नान्योऽर्थोऽर्थाद्विरोध्यत ॥ १७३ ॥
नवबुद्ध्यपहाराद्धि स्वात्मान दशपूरणम् ।
अपश्यञ्ज्ञातुमेवेच्छेत्स्वमात्मान जनस्तथा ॥ १७४ ॥
अविद्याबद्धचक्षुष्ट्वात्कामापहृतधी सदा ।
विविक्त दृशिमात्मान नेक्षते दशम यथा ॥ १७५ ॥
दशमस्त्वमसीत्येव तत्त्वमस्यादिवाक्यत ।
स्वमात्मान विजानाति कृत्स्नात करणेक्षणम् ॥ १७६ ॥
इद पूर्वमिद पश्चात्पद वाक्य भवेदिति न
अन्वयव्यतिरेकाभ्या ततो वाक्यार्थबोधनम् ॥ १७७ ॥
वाक्ये हि श्रूयमाणाना पदानामर्थसस्मृति ।
नियमो नैव वेदेऽस्ति पदसागत्यमर्थत ॥ १७८ ॥

यदा नित्येषु वाक्येषु पदार्थस्तु विविच्यते ।
वाक्यार्थज्ञानसक्त्यै तदा प्रश्नो न युज्यते ॥ १७९ ॥
अन्वयव्यतिरेकोक्तिः पदार्थस्मरणाय तु ।
स्मृत्यभावे न वाक्यार्थो ज्ञातुं शक्यो हि केनचित् ॥ १८० ॥
तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वंपदार्थाविवेकतः ।
व्यज्यते नैव वाक्यार्थो नित्यमुक्तोऽहमित्यतः ॥ १८१ ॥
अन्वयव्यतिरेकोक्तिस्तद्विवेकाय नान्यथा ।
त्वंपदार्थविवेके हि पाणावर्पितबिल्ववत् ॥ १८२ ॥
वाक्यार्थो व्यज्यते चैव केवलोऽहं पदार्थतः ।
दुःखीत्येतदपोहेन प्रत्यगात्मविनिश्चयात् ॥ १८३ ॥
तत्रैव सम्भवत्यर्थे श्रुतहानाश्रुतार्थधीः ।
नैव कल्पयितुं युक्ता पदवाक्यार्थकोविदैः ॥ १८४ ॥
प्रत्यक्षादीनि बाधेरन्कृष्णलादिषु पाकवत् ।
अक्षजादिनिभैरेतैः कथं स्याद्वाक्यबाधनम् ॥ १८५ ॥
दुःख्यस्मीति सति ज्ञाने निर्दुःखीति न जायते ।
प्रत्यक्षादिनिभत्वेऽपि वाक्यान्न व्यभिचारतः ॥ १८६ ॥
स्वप्ने दुःख्यहमध्यासः दाहच्छेदादिहेतुतः ।
तत्कालभाविभीर्वाक्यैर्न बाधः क्रियते यदि ॥ १८७ ॥
समाप्तेस्तर्हि दुःखस्य प्राक् च तद्बाध इष्यताम् ।
न हि दुःखस्य संतानो भ्रान्तेर्वा दृश्यते क्वचित् ॥ १८८ ॥
प्रत्यगात्मन आत्मत्वं दुःख्यस्मीत्यस्य बाधया ।
दशमं नवमस्येव वेद चद्विरुद्धता ॥ १८९ ॥
नित्यमुक्तत्वविज्ञानं वाक्याद्भवति नान्यतः ।
वाक्यार्थस्यापि विज्ञानं पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥ १९० ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थः स्मर्यते ध्रुवम् ।

एवं निर्दुःखमात्मानमक्रियं प्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥
सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः प्रमा स्फुटतरा भवेत् ।
दशमस्त्वमसीत्यस्माद्यथैवं प्रत्यगात्मनि ॥ १९२ ॥
प्रबोधेन यथा स्वाप्नं सर्वदुःखं निवर्तते ।
प्रत्यगात्मधिया तद्वद्दुःखित्वं सर्वदाऽऽत्मनः ॥ १९३ ॥
कृष्णत्वादौ प्रमाजन्म तदन्यार्थोऽमृदुत्वतः ।
तत्त्वमस्यादिवाक्येषु न त्वेवमविरोधतः ॥ १९४ ॥
वाक्ये तत्त्वमसीत्यस्मिन्ज्ञातार्थं तदसिद्धयम् ॥
त्वमर्थे सत्यसाहाय्याद्वाक्यं नोत्पादयेत्प्रमाम् ॥ १९५ ॥
तत्त्वमोस्तुल्यनीडार्थमसीत्येतत्पदं भवेत् ॥ १९६ ॥
तच्छब्दः प्रत्यगात्मार्थस्तच्छब्दार्थस्त्वमस्तथा ।
दुःखित्वाप्रत्यगात्मत्वं वारयेतामुभावपि ॥ १९७ ॥
एवं च नेतिनेत्यर्थं गमयेतां परस्परम् ॥ १९८ ॥
एवं तत्त्वमसीत्यस्य गम्यमाने फले कथम् ।
अप्रमाणत्वमस्योक्त्वा क्रियापेक्षत्वमुच्यते ॥ १९९ ॥
तस्मादाद्यंतमध्येषु कुर्वित्येतद्विरोधतः ।
न फलामोऽश्रुतत्वाच्च श्रुतत्यागोऽप्यनर्थकः ॥ २०० ॥
यथानुभूयते तृप्तिर्भुञ्जतोऽविषयान्न गम्यते ।
वाक्यस्य विधृतिस्तद्वद्दोशकृत्पायसी क्रिया ॥ २०१॥
सत्यमेवमनात्मार्थवाक्यात्पारोक्ष्यबोधनम् ।
प्रत्यगात्मनि न त्वेवं संख्याप्राप्तिवदध्रुवम् ॥ २०२ ॥
स्वयंवेद्यत्वपर्यायः स्वप्रमाणक इष्यताम् ।
निवृत्तावहमः सिद्धः स्वात्मनोऽनुभवश्च नः ॥ २०३ ॥
बुद्धीनां विषयो दुःखं नो यस्य विषया मताः ।
कुतोऽस्य दुःखसंबंधो दृशेः स्यात्प्रत्यगात्मनः ॥ २०४ ॥

दृशिरेवानुभूयेत स्वेनैवानुभवात्मना ।
तदाभासतया जन्म धियोऽस्यानुभव स्मृत ॥ २०५ ॥
अशनायादिनिर्मुक्त सिद्धा मोक्षस्त्वमेव स ।
श्रोतव्यादि तवेत्येतद्विरुद्ध कथमुच्यते ॥ २०६ ॥
सेत्स्यतीत्येव चेत्तत्स्या श्रवणादि तदा भवेत् ।
मोक्षस्यानित्यतैव स्याद्विरोधे नान्यथा वच ॥ २०७ ॥
श्रोतृश्रोतव्ययोर्भेदो यदीष्ट स्याद्भवेदिदम् ।
इष्टार्थकोप एव स्यान्न युक्त सर्वथा वच ॥ २०८ ॥
सिद्धो मोक्षोऽहमित्येव ज्ञात्वात्मान भवेद्यदि ।
चिकीर्षुर्य स मूढात्मा शास्त्र चोद्घाटयत्यपि ॥ २०९ ॥
नहि सिद्धस्य कर्तव्य सकार्यस्य न सिद्धता ।
उभयालम्बन कुर्वना मान वचयत्यपि ॥ २१० ॥
सिद्धो मोक्षस्त्वमित्येतद्वस्तुमात्र प्रदर्श्यते ।
श्रोतुस्तथात्मविज्ञाने प्रवृत्ति स्यात्कथ चिति ॥ २११ ॥
कर्ता दु खयहमस्मीति प्रत्यक्षेणानुभूयते ।
कर्ता दु खी च माभूवमिति यत्नो भवेत्तत ॥ २१२ ॥
तद्विज्ञानाय युक्त्यादि कर्तव्य श्रुतिरब्रवीत् ।
कर्तृत्वाद्यनुवादेन सिद्धत्वानुभवाय तु ॥ २१३ ॥
निर्दु खो निष्क्रियोऽकाम सिद्धो मोक्षोऽहमित्यपि ।
गृहीत्वैव विरुद्धार्थमादद्यात्कथमेव स ॥ २१४ ॥
सकाम सक्रियो सिद्ध इति मेऽनुभव कथम् ।
अतो मे विपरीतस्य तद्भवावस्तुमर्हति ॥ २१५ ॥
इहैव घटते प्रश्नो न मुक्तत्वानुभूतये ।
प्रमाणेन विरोधी य सोऽत्रार्थे प्रश्नमर्हति ॥ २१६ ॥
अह निर्मुक्त इत्येव सदसीत्यन्यमानज ।

प्रत्यक्षाभासजन्यत्वाद्दुःखित्वं प्रश्नमर्हति ॥ २१७ ॥
पृष्टमाकांक्षितं वाच्यं दुःखाभावमभीप्सितम् ॥ २१८ ॥
कथं हीदं निवर्तेत दुःखं सर्वात्मना मम ।
इति प्रश्नानुरूपं यद्वाच्यं दुःखनिवर्तकम् ॥ २१९ ॥
श्रुतेः स्वात्मनि नाशंका प्रामाण्ये सति विद्यते ।
तस्मादात्मविमुक्तत्व प्रत्याययति तद्वचः ।
वक्तव्यं तत्तथार्थं स्याद्विरोधेऽसति केनचित् ॥ २२० ॥
इतोऽन्योऽनुभवः कश्चिदात्मनो नोपपद्यते ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातारमिति श्रुतेः ॥ २२१ ॥
त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ।
साधनत्वं व्रजत्येवं शांतो दांतानुशासनात् ॥ २२२ ॥
त्वमर्थं प्रत्यगात्मानं पश्येदात्मानमात्मनि ।
वाक्यार्थं तत आत्मानं सर्वं पश्यति केवलम् ॥ २२३ ॥
सर्वमात्मेति वाक्यार्थे विज्ञातेऽस्य प्रमाणतः ।
असत्वे ह्यन्यमानस्य विधिस्तं योजयेत्कथम् ॥ २२४ ॥
तस्माद्वाक्यार्थविज्ञानान्नोर्ध्वं कर्मविधिर्भवेत् ।
नहि ब्रह्मास्मि कर्तेति विरुद्धे भवतो धियौ ॥ २२५ ॥
ब्रह्मास्मीति च विद्येयं नैव कर्तेति बाध्यते ।
सकामो बद्ध इत्येवं प्रमाणाभासजातया ॥ २२६ ॥
शास्त्राद्ब्रह्मास्मि नान्योऽहमिति बुद्धिर्भवेद्दृढा ।
यदा युक्ता तदैवंधीर्यया देहात्मधीरिति ॥ २२७ ॥
सभयादभयं प्राप्तस्तदर्थं यतते च यः ।
स पुनः सभयं गंतुं स्वतंत्रश्चेन्न हीच्छति ॥ २२८ ॥
यथेष्टाचरणप्राप्तिः संन्यासादिविधौ कुतः ।
पदार्थाज्ञानबुद्धस्य वाक्यार्थानुभवार्थिनः ॥ २२९ ॥

अत सर्वमिद सिद्ध यत्प्रागस्माभिरीरितम् ॥ २३० ॥
यो हि यस्माद्विरक्त स्यान्नासौ तस्मै प्रवर्तते ।
लोकत्रयाद्विरक्तत्वान्मुमुक्षु किमितीहते ॥ २३१ ॥
क्षुधया पीड्यमानोऽपि न विष ह्यत्तुमिच्छति ।
मृष्टान्नध्वस्ततृड् जानन्नामूढस्तज्जिघत्सति ॥ २३२ ॥
वेदातवाक्यपुष्पेभ्यो ज्ञानामृतमधूत्तमम् ।
उज्जहाराळिवद्यो नस्तस्मै सद्गुरवे नम ॥ २३३ ॥

---

१९ अथात्ममनःसंवादप्रकरणम् ॥

प्रयुज्य तृष्णाज्वरनाशकारण चिकित्सित ज्ञानविरागभेषजम् ।
न याति कामज्वरसन्निपातजा शरीरमाला शतयोगदु खिताम् ॥ १ ॥
अहममेति त्वमनर्थमीहसे परार्थमिच्छति तवान्य ईहितम् ।
न तेऽर्थबोधो न हि मेऽस्ति चार्थिता ततश्च युक्त शम एव ते मन ॥२॥
यतो न चान्य परमात्मनानतात्सदैव तृप्तोऽहमतो न मेऽर्थिता ।
सदैव तृप्तश्च न कामये हित यतस्त चेत प्रशमाय ते हितम् ॥ ३ ॥
षडूर्मिमालाभ्यतिवृत एव य म एव चात्मा जगतश्च न श्रुते ।
प्रमाणतश्चापि मया प्रवेद्यते मुधैव तस्माच्च मनस्तवेहितम् ॥ ४ ॥
त्वयि प्रशाते नहि चास्ति भेदधीर्यतो जगन्मोहमुपैति मायया ।
ग्रहो हि मायाप्रभवस्य कारण ग्रहाद्विमोक्षे नहि सास्ति कस्यचित् ॥५॥
न मेऽस्ति मोहस्तव चेष्टितेन हि प्रबुद्धतत्त्वस्य्चासितो ह्यविक्रिय ।
न पूर्वतत्त्वोत्तरभेदता हि नो वृथैव तस्माच्च मनस्तवेहितम् ॥ ६ ॥
यतश्च नित्योऽहमतो न चान्यथा विकारयोगे हि भवेदनित्यता ।
सदा प्रभातोऽहमतो हि चाद्वयो विकल्पित चाप्यसदित्यवस्थितम् ॥ ७ ॥
अभावरूप त्वमसीह हे मनो निरीक्ष्यमाणे न हि युक्तितोऽस्तिता ।
सतो ह्यनाशादसतोऽप्यजन्मतो द्वय च चेतस्तव नास्तितेष्यते ॥ ८ ॥

द्रष्टा च दृश्यं च तथा च दर्शनं भ्रमस्तु सर्वत्र कल्पितो हि सः ।
दृशेश्च भिन्नं न हि दृश्यमीक्ष्यते स्वप्नप्रबोधेन तथा न भिद्यते ॥ ९ ॥
विकल्पना चापि तथाऽद्वया भवेदवस्तुयोगात्तदलातचक्रवत् ।
न शक्तिभेदोऽस्ति यतो न चात्मनां ततोऽद्वयत्वं श्रुतितोऽवसीयते ॥१०॥
मिथश्च भिन्ना यदि ते हि चेतनाः क्षयस्तु तेषां परिमाणयोगतः ।
ध्रुवो भवेद्भेदवतां हि दृष्टतो जगत्क्षयश्चापि समस्तमोक्षतः ॥ ११ ॥
न मेऽस्ति कश्चिन्न च सोऽस्मि कस्यचिद्यतोऽद्वयोऽहं न हि चास्ति कल्पितम् ।
अकल्पितश्चास्मि पुरा प्रसिद्धितो विकल्पनाया द्वयमेव कल्पितम् ॥ १२ ॥
विकल्पना चाप्यभवे न विद्यते सदन्यदित्येवमतो न नास्तिता ।
यतः प्रवृत्ता तव चापि कल्पना पुरा प्रसिद्धेर्न च तद्विकल्पितम् ॥१३ ॥
असदृद्वयं तेऽपि हि यद्यदीक्ष्यते न दृष्टमित्येव न चैव नास्तिता ।
यतः प्रवृत्ता सदसद्विकल्पना विचारवद्वापि तथाऽद्वयं च सत् ॥ १४ ॥
सदभ्युपेतं भवतोपकल्पितं विचारहेतोर्यदि तस्य नास्तिता ।
विचारहानाच्च तथैव संस्थितं न चेत्तदिष्टं नितरां सदिष्यते ॥ १५ ॥
असत्समं चैव सदित्यपीति चेदनर्थवत्त्वान्नरशृङ्गतुल्यतः ।
अनर्थवत्त्वं त्वसति ह्यकारणं न चैव तस्मान्न विपर्ययेऽन्यथा ॥ १६ ॥
असिद्धतश्चापि विचारकारणाद्द्वयं च तस्मात्प्रसृतं च मायया ।
श्रुतेः स्मृतेश्चापि तथा हि युक्तितः प्रसिध्यतीत्थं न तु युज्यतेऽन्यथा १७
विकल्पनाचापि विधर्मकं श्रुतेः पुरा प्रसिद्धेश्च विकल्पतोऽद्वयम् ।
न चेति नेतीति यथा विकल्पितं निषिध्यतेऽत्राप्यविशेषसिद्धये ॥ १८ ॥
अकल्पितेऽप्येवमजेऽद्वयेऽक्षरे विकल्पयंतः सदसच्च जन्मभिः ।
स्वचित्तमायाप्रभवं च ते भवं जरां च मृत्युं च नियाति संततम् ॥१९॥
भवाभवत्वं तु न चेदवस्थितिर्न चास्य चान्यस्थितिजन्म नान्यथा ।
सतो ह्यसत्त्वादसतश्च सत्त्वतो न च क्रियाकारकमित्यतोऽप्यजम् ॥२०।

अकुर्वदिष्टं यदि वास्य कारकं न किंचिदन्यन्ननु नास्त्यकारकम् ।
सतो विशेषादसतश्च सच्च्युतौ तुल्यांतयोर्यद्वदनिश्चयान्न हि ॥ २१ ॥
न चेत्स इष्टः सदसद्विपर्ययः कथं भवः स्यात्तदसद्व्यवस्थितौ ।
विभक्तमेतद्द्वयमप्यवस्थितं न जन्म तस्माच्च मनो हि कस्यचित् ॥२२॥
अथाभ्युपेत्यापि भवं तवेच्छतो ब्रवीमि नार्थस्तव चेष्टितेन मे ।
न हानवृद्धी न यतः स्वतोऽसतो भवोऽन्यतो वा यदि वास्तिता तयोः॥
ध्रुवा ह्यनित्याश्च न चान्ययोगिनो मिथश्च कार्यं न च तेषु युज्यते ।
अतो न कस्यापि हि किंचिदिष्यते स्वयं च तत्त्वं न निरुक्तिगोचरम् २४
समं तु तस्मात्सततं विभातवद्द्वयाद्विमुक्तं सदसद्विकल्पितात् ।
निरीक्ष्य युक्त्या श्रुतितस्तु बुद्धिमानशेषनिर्वाणमुपैति दीपवत् ॥ २५ ॥
अवेद्यमेकं यदनन्यवेदिनां कुतार्किकाणां च सुवेद्यमन्यथा ।
निरीक्ष्य चेत्थं स्वगुणग्रहोऽगुणं न याति मोहं ग्रहदोषमुक्तितः ॥ २६ ॥
अतोऽन्यथा न ग्रहनाश इष्यते विमोहबुद्धेर्ग्रह एव कारणम् ।
ग्रहोऽप्यहेतुस्त्वनलस्त्वनिंधनो यथा प्रशांतिं परमां तथा व्रजेत् ॥ २७ ॥
विमथ्य वेदोदधितः समुद्धृतं सुरैर्महाब्धेस्तु यथा महात्मभिः ।
तथाऽमृतं ज्ञानमिदं हि यैः पुरा नमो गुरुभ्यः परमीक्षितं च यैः ॥२८॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यशिष्यस्य
श्रीशंकरभगवतः कृतिः सकलवेदोपनिषत्सारोपदेशसाहस्री समाप्ता ॥

वेदान्तस्तोत्राणि ।

प्रातःस्मरणम् ।

प्रातः स्मरामि हृदि संस्फुरदात्मतत्त्वं
सच्चित्सुखं परमहंसगतिं तुरीयम् ।
यत्स्वप्नजागरसुषुप्तमवैति नित्यं
तद्ब्रह्म निष्कलमहं न च भूतसंघः ॥१॥
प्रातर्भजामि मनसां वचसामगम्यं
वाचो विभान्ति निखिला यदनुग्रहेण ।
यन्नेति नेति वचनैर्निगमा अवोचु-
स्तं देवदेवमजमच्युतमाहुरग्र्यम् ॥२॥
प्रातर्नमामि तमसः परमर्कवर्णं
पूर्णं सनातनपदं पुरुषोत्तमाख्यम् ।
यस्मिन्निदं जगदशेषमशेषमूर्तौ
रज्ज्वां भुजंगम इव प्रतिभासितं वै ॥३॥
श्लोकत्रयमिदं पुण्यं लोकत्रयविभूषणम् ।
प्रातःकाले पठेद्यस्तु स गच्छेत्परमं पदम् ॥४॥

अद्वैतपंचकम् ।

नाहं देहो नेंद्रियाण्यंतरंगो नाहंकारः प्राणवर्गो न बुद्धिः ।
दारापत्यक्षेत्रवित्तादिदूरः साक्षी नित्यः प्रत्यगात्मा शिवोऽहम् ॥१॥
रज्ज्वज्ञानाद्भाति रज्जौ यथाहिः स्वात्माज्ञानादात्मनो जीवभावः ।
आप्तोक्त्याऽहिभ्रांतिनाशे स रज्जुर्जीवो नाहं देशिकोक्त्या शिवोऽहम्॥२॥
आभातीदं विश्वमात्मन्यसत्यं सत्यज्ञानानंदरूपे विमोहात् ।

निद्रामोहात्स्वप्नवत्तन्न सत्यं शुद्धः पूर्णो नित्य एकः शिवोऽहम् ॥३॥
मत्तो नान्यत्किंचिदत्रास्ति विश्वं सत्यं बाह्यं वस्तु मायोपक्लृप्तम्।
आदर्शांतर्भासमानस्य तुल्यं मय्यद्वैते भाति तस्माच्छिवोऽहम् ॥४॥
नाहं जातो न प्रवृद्धो न नष्टो देहस्योक्ताः प्राकृताः सर्वधर्माः।
कर्तृत्वादिश्चिन्मयस्यास्ति नाहंकारस्यैव ह्यात्मनो मे शिवोऽहम् ॥५॥

आत्मषट्कम्।

मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानि नाहं नच श्रोत्रजिह्वे नच घ्राणनेत्रे।
न च व्योमभूमिर्न तेजो न वायुश्चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥१॥
न च प्राणसंज्ञो न पंचानिला मे न वा सप्तधातुर्न वा पचकोशः।
न वाक्पाणिपादौ न चोपस्थपायू चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥२॥
न मे द्वेषरागौ न मे लोभमोहौ मदो नैव मे नैव मात्सर्यभावः।
न धर्मो न चार्थो न कामो न मोक्षश्चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥३॥
न पुण्यं न पापं न सौख्यं न दुःखं न मंत्रो न तीर्थं न वेदा न यज्ञाः।
अहं भोजनं नैव भोज्यं न भोक्ता चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥४
न मे मृत्युशंका न मे जातिभेदः पिता नैव मे नैव माता न जन्म।
न बंधुर्न मित्रं गुरुर्नैव शिष्यश्चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥ ५ ॥
अहं निर्विकल्पो निराकाररूपो विभुर्व्याप्य सर्वत्र सर्वेन्द्रियाणि।
सदा मे समत्वं न मुक्तिर्न बंधश्चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥ ६ ॥

उपदेशपंचकम्।

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयतां
तेनेशस्य विधीयतामपचितिः काम्ये मतिस्त्यज्यताम्।
पापौघः परिधूयतां भवसुखे दोषोऽनुसंधीयता-
मात्मेच्छा व्यवसीयतां निजगृहात्तूर्णं विनिर्गम्यताम् ॥ १ ॥

सग- सःसु विधीयतां भगवतो भक्तिर्दृढाऽऽधीयतां
शान्त्यादि परिचीयतां दृढतरं कर्माशु संत्यज्यताम् ।
सद्विद्वानुपसृप्यतां प्रतिदिनं तत्पादुके सेव्यतां
ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरोवाक्यं समाकर्ण्यताम् ॥ २ ॥
वाक्यार्थश्च विचार्यतां श्रुतिशिरः पक्षः समाश्रीयतां
दुस्तर्कात्सुविरम्यतां श्रुतिमतस्तर्कोऽनुसंधीयताम् ।
ब्रह्मास्मीति विभाव्यतामहरहर्गर्वः परित्यज्यतां
देहेऽहमतिरुज्झ्यतां बुधजनैर्वादः परित्यज्यताम् ॥ ३ ॥
क्षुद्व्याधिश्च चिकित्स्यतां प्रतिदिनं भिक्षौषधं भुज्यतां
स्वाद्वन्नं न तु याच्यतां विधिवशात्प्राप्तेन संतुष्यताम् ।
शीतोष्णादि विषह्यतां न तु वृथा वाक्यं समुच्चार्यतां
औदासीन्यमभीप्स्यतां जनकृपानैष्ठुर्यमुत्सृज्यताम् ॥ ४ ॥
एकान्ते सुखमास्यतां परतरे चेतः समाधीयतां
पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं तद्बाधितं दृश्यताम् ।
प्राक्कर्म प्रविलाप्यतां चितिबलान्नाप्युत्तरैः श्लिष्यतां
प्रारब्धं त्विह भुज्यतामथ परब्रह्मात्मना स्थीयताम् ॥ ५ ॥

यः श्लोकपंचकमिदं पठते मनुष्यः
संचिंतयत्यनुदिनं स्थिरतामुपेत्य ।
तस्याशु संसृतिदवानलतीव्रघोर-
तापः प्रशान्तिमुपयाति चितिप्रसादात् ॥

काशी-पंचकम् ।

मनोनिवृत्तिः परमोपशान्तिः सा तीर्थवर्या मणिकर्णिका च ।
ज्ञानप्रवाहा विमलादिगंगा सा काशिकाऽहं निजबोधरूपा ॥ १ ॥

यस्यामिदं कल्पितमिंद्रजालं चराचरं भाति मनोविलासम् ।
सच्चित्सुखैका परमात्मरूपा सा काशिकाऽहं निजबोधरूपा ॥२॥
कोशेषु पंचस्वधिराजमाना बुद्धिर्भवानी प्रतिदेहगेहम् ।
साक्षी शिवः सर्वगतोऽतरात्मा सा काशिकाऽहं निजबोधरूपा ॥३॥
काश्यां हि काश्यते काशी काशी सर्वप्रकाशिका ।
सा काशी विदिता येन तेन प्राप्ता हि काशिका ॥४॥
काशीक्षेत्रं शरीरं त्रिभुवनजननी व्यापिनी ज्ञानगंगा
भक्तिः श्रद्धा गयेयं निजगुरुचरणध्यानयोगः प्रयागः ।
विश्वेशोऽयं तुरीयः सकलजनमनःसाक्षिभूतोऽन्तरात्मा
देहे सर्वं मदीये यदि वसति पुनस्तीर्थमन्यत्किमस्ति ॥५॥

कौपीन-पंचकम् ।

वेदान्तवाक्येषु सदा रमन्तो भिक्षान्नमात्रेण च तुष्टिमन्तः ।
विशोकमंतःकरणे रमन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥१॥
मूलं तरोः केवलमाश्रयन्तः पाणिद्वयं भोक्तुममत्रयन्तः ।
कन्यामिव श्रीमपि कुत्सयन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥२॥
देहादिभावं परिवर्तयन्तः आत्मानमात्मन्यवलोकयन्तः ।
नान्तं न मध्यं न बहिः स्मरन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥
स्वानन्दभावे परितुष्टिमन्तः संशान्तसर्वेन्द्रियतुष्टिमन्तः ।
अहर्निशं ब्रह्मणि ये रमन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥४॥
पंचाक्षरं पावनमुच्चरन्तः पतिं पशूनां हृदि भावयन्तः ।
भिक्षाशिनो दिक्षु परिभ्रमन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥५॥

चर्पटपंजरिका-स्तोत्रम् ।

दिनमपि रजनी सायं प्रातः शिशिरवसन्तौ पुनरायातः ।
कालः क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुंचत्याशावायुः ॥ १ ॥
भज गोविंदं भज गोविंदं भज गोविन्दं मूढमते ।
प्राप्ते सन्निहिते मरणे नहि नहि रक्षति डुकृञ्करणे । (ध्रुवपदम्)।
अग्रे वह्निः पृष्ठे भानू रात्रौ चुबुकसमर्पितजानुः ।
करतलभिक्षा तरुतलवासस्तदपि न मुंचत्याशापाशः ॥ २ ॥
यावद्वित्तोपार्जनसक्तस्तावन्निजपरिवारो रक्तः ।
पश्चाद्धावति जर्जरदेहे वार्तां पृच्छति कोऽपि न गेहे ॥ ३ ॥
जटिलो मुण्डी लुञ्चितकेशः काषायाम्बरबहुकृतवेषः ।
पश्यन्नपि च न पश्यति मूढ उदरनिमित्तं बहुकृतवेषः ॥ ४ ॥
भगवद्गीता किंचिदधीता गंगाजललवकणिका पीता ।
सकृदपि यस्य मुरारिसमर्चा तस्य यमः किं कुरुते चर्चाम् ॥ ५ ॥
अंगं गलितं पलितं मुण्डं दशनविहीनं जातं तुण्डम् ।
वृद्धो याति गृहीत्वा दण्डं तदपि न मुञ्चत्याशापिण्डम् ॥ ६ ॥
बालस्तावत्क्रीडासक्तस्तरुणस्तावत्तरुणीरक्तः ।
वृद्धस्तावच्चिन्तामग्नः परे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्नः ॥७॥
पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम् ।
इह संसारे भवदुस्तारे कृपयाऽपारे पाहि मुरारे ॥ ८ ॥
पुनरपि रजनी पुनरपि दिवसः पुनरपि पक्षः पुनरपि मासः ।
पुनरप्ययनं पुनरपि वर्षं तदपि न मुञ्चत्याशामर्षम् ॥९ ॥
वयसि गते कः कामविकारः शुष्के नीरे कः कासारः ।
नष्टे द्रव्ये कः परिवारो ज्ञाते तत्त्वे कः संसारः ॥ १० ॥
नारीस्तनभरनाभिनिवेशं मिथ्यामायामोहावेशम् ।
एतन्मांसवसादिविकारं मनसि विचारय वारंवारम् ॥ ११ ॥

कस्त्वं कोऽहं कुत आयातः का मे जननी को मे तातः।
इति परिभावय सर्वमसारं विश्वं त्यक्त्वा स्वप्नविचारम् ॥ १२ ॥
गेयं गीता नामसहस्रं ध्येयं श्रीपतिरूपमजस्रम्।
नेयं सज्जनसंगे चित्तं देयं दीनजनाय च वित्तम् ॥ १३ ॥
यावज्जीवो निवसति देहे कुशलं तावत्पृच्छति गेहे।
गतवति वायौ देहापाये भार्या बिभ्यति तस्मिन्काये ॥ १४ ॥
सुखतः क्रियते रामाभोगः पश्चाद्धन्त शरीरे रोगः।
यद्यपि लोके मरणं शरणं तदपि न मुञ्चति पापाचरणम् ॥१५॥
रथ्याचर्पटविरचितकन्थः पुण्यापुण्यविवर्जितपन्थः।
नाहं न त्वं नायं लोकस्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः ॥ १६ ॥
कुरुते गंगासागरगमनं व्रतपरिपालनमथवा दानम्।
ज्ञानविहीने सर्वमनेन मुक्तिर्न भवति जन्मशतेन ॥ १७ ॥

दक्षिणामूर्ति-स्तोत्रम्।

विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतं
पश्यन्नात्मनि मायया बहिरिवोद्भूतं यथा निद्रया।
यः साक्षात्कुरुते प्रबोधसमये स्वात्मानमेवाद्वयं
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ १ ॥
बीजस्यान्तरिवांकुरो जगदिदं प्राङ्निर्विकल्पं पुन-
र्मायाकल्पितदेशकालकलनावैचित्र्यचित्रीकृतम्।
मायावीव विजृंभयत्यपि महायोगीव यः स्वेच्छया
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ २ ॥
यस्यैव स्फुरणं सदात्मकमसत्कल्पार्थकं भासते
साक्षात्तत्त्वमसीति वेदवचसा यो बोधयत्याश्रितान्।
यत्साक्षात्करणाद्भवेन्न पुनरावृत्तिर्भवांभोनिधौ

तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ३ ॥
नानाछिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं
ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिः स्पंदते ।
जानामीति तमेव भान्तमनुभात्येतत्समस्तं जग-
त्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ४ ॥
देहं प्राणमपींद्रियाण्यपि चलं बुद्धिं च शून्यं विदुः
स्त्रीबालांधजडोपमास्त्वहमिति भ्रान्ता भृशं वादिनः ।
मायाशक्तिविलासकल्पितमहाव्यामोहसंहारिणे
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ५ ॥
राहुग्रस्तदिवाकरेंदुसदृशो मायासमाच्छादनात्
सन्मात्रः करणोपसंहरणतो योऽभूत्सुषुप्तः पुमान् ।
प्रागस्वाप्समिति प्रबोधसमये यः प्रत्यभिज्ञायते
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ६ ॥
बाल्यादिष्वपि जाग्रदादिषु तथा सर्वास्ववस्थास्वपि
व्यावृत्तास्वनुवर्तमानमहमित्यंतः स्फुरन्तं सदा ।
स्वात्मानं प्रकटीकरोति भजतां यो भद्रया मुद्रया
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ७ ॥
विश्वं पश्यति कार्यकारणतया स्वस्वामिसंबंधतः
शिष्याचार्यतया तथैव पितृपुत्राद्यात्मना भेदतः ।
स्वप्ने जाग्रति वा य एष पुरुषो मायापरिभ्रामित-
स्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ८ ॥
भूरंभांस्यनलोऽनिलोऽबरमहर्नाथो हिमांशुः पुमा-
नित्याभाति चराचरात्मकमिदं यस्यैव मूर्त्यष्टकम् ।
नान्यत् किंचन विद्यते विमृशतां यस्मात्परस्माद्विभो-
स्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ९ ॥

सर्वात्मत्वमिति स्फुटीकृतमिदं यस्मादमुष्मिन् स्तवे
तेनास्य श्रवणात्तथार्थमननाद्ध्यानाच्च संकीर्तनात् ।
सर्वात्मत्वमहाविभूतिसहितं स्यादीश्वरत्वं स्वतः
सिद्ध्येत्तत्पुनरष्टधा परिणतं चैश्वर्यमव्याहतम् ॥ १० ॥

द्वादशपंजरिकास्तोत्रम् ।

मूढ जहीहि धनागमतृष्णां कुरु सद्बुद्धिं मनसि वितृष्णाम् ।
यल्लभसे निजकर्मोपात्तं वित्तं तेन विनोदय चित्तम् ॥१॥
अर्थमनर्थं भावय नित्यं नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
पुत्रादपि धनभाजां भीतिः सर्वत्रैषा विहिता नीतिः ॥२॥
का ते कान्ता कस्ते पुत्रः संसारोऽयमतीव विचित्रः ।
कस्य त्वं कः कुत आयातस्तत्त्वं चिन्तय यदिदं भ्रातः ॥३॥
मा कुरु जनधनयौवनगर्वं हरति निमेषात्कालः सर्वम् ।
मायामयमिदमखिलं हित्वा ब्रह्मपदं त्वं प्रविश विदित्वा ॥४॥
कामं क्रोधं मोहं लोभं त्यक्त्वात्मानं भावय कोऽहम् ।
आत्मज्ञानविहीना मूढास्ते पच्यन्ते नरकनिगूढाः ॥५॥
सुरमंदिरतरुमूलनिवासः शय्या भूतलमजिनं वासः ।
सर्वपरिग्रहभोगत्यागः कस्य सुखं न करोति विरागः ॥६॥
शत्रौ मित्रे पुत्रे बन्धौ मा कुरु यत्नं विग्रहसंधौ ।
भव समचित्तः सर्वत्र त्वं वाञ्छस्यचिराद्यदि विष्णुत्वम् ॥७॥
त्वयि मयि चान्यत्रैको विष्णुर्व्यर्थं कुप्यसि सर्वसहिष्णुः ।
सर्वस्मिन्नपि पश्यात्मानं सर्वत्रोत्सृज भेदाज्ञानम् ॥८॥
प्राणायामं प्रत्याहारं नित्यानित्यविवेकविचारम् ।
जाप्यसमेतसमाधिविधानं कुर्ववधानं महदवधानम् ॥९॥
नलिनीदलगतसलिलं तरलं तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।

विद्धि व्याध्यभिमानग्रस्तं लोकं शोकहतं च समस्तम् ॥१०॥
का तेऽष्टादशदेशे चिन्ता वातुल तव किं नास्ति नियन्ता ।
यस्त्वां हस्ते सुदृढनिबद्धं बोधयति प्रभवादिविरुद्धम् ॥११॥
गुरुचरणाम्बुजनिर्भरभक्तः संसारादचिराद्भव मुक्तः ।
सेन्द्रियमानसनियमादेवं द्रक्ष्यसि निजहृदयस्थं देवम् ॥१२॥
द्वादशपंजरिकामय एषः शिष्याणां कथितो ह्युपदेशः ।
येषां चित्ते नैव विवेकस्ते पच्यन्ते नरकमनेकम् ॥ १३ ॥

धन्याष्टकम् ।

तज्ज्ञानं प्रशमकरं यदिंद्रियाणां
तज्ज्ञेयं यदुपनिषत्सु निश्चितार्थम् ।
ते धन्या भुवि परमार्थनिश्चितेहाः
शेषास्तु भ्रमनिलये परिभ्रमन्तः ॥१॥
आदौ विजित्य विषयान्मदमोहराग-
द्वेषादिशत्रुगणमाहृतयोगराज्याः ।
ज्ञात्वा मतं समनुभूय परात्मविद्या-
कान्तासुखं वनगृहे विचरन्ति धन्याः ॥२॥
त्यक्त्वा गृहे रतिमधोगतिहेतुभूता-
मात्मेच्छयोपनिषदर्थरसं पिबन्तः ।
वीतस्पृहा विषयभोगपदे विरक्ता
धन्याश्चरन्ति विजनेषु विरक्तसंगाः ॥३॥
त्यक्त्वा ममाहमिति बंधकरे पदे द्वे
मानावमानसदृशाः समदर्शिनश्च ।
कर्तारमन्यमवगम्य तदर्पितानि
कुर्वन्ति कर्मपरिपाककलानि धन्याः ॥४॥

सर्वात्मत्वमिति स्फुटीकृतमिदं यस्मादमुष्मिन् स्तवे
तेनास्य श्रवणात्तदर्थमननाद्ध्यानाच्च संकीर्तनात् ।
सर्वात्मत्वमहाविभूतिसहितं स्यादीश्वरत्वं स्वतः
सिद्ध्येत्तत्पुनरष्टधा परिणतं चैश्वर्यमव्याहतम् ॥ १० ॥

द्वादशपंजरिकास्तोत्रम् ।

मूढ जहीहि धनागमतृष्णां कुरु सद्बुद्धिं मनसि वितृष्णाम् ।
यल्लभसे निजकर्मोपात्तं वित्तं तेन विनोदय चित्तम् ॥ १ ॥
अर्थमनर्थं भावय नित्यं नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
पुत्रादपि धनभाजां भीतिः सर्वत्रैषा विहिता नीतिः ॥ २ ॥
का ते कान्ता कस्ते पुत्रः संसारोऽयमतीव विचित्रः ।
कस्य त्वं कः कुत आयातस्तत्त्वं चिन्तय यदिदं भ्रातः ॥ ३ ॥
मा कुरु जनधनयौवनगर्वं हरति निमेषात्कालः सर्वम् ।
मायामयमिदमखिलं हित्वा ब्रह्मपदं त्वं प्रविश विदित्वा ॥ ४ ॥
कामं क्रोधं मोहं लोभं त्यक्त्वात्मानं भावय कोऽहम् ।
आत्मज्ञानविहीना मूढास्ते पच्यन्ते नरकनिगूढाः ॥ ५ ॥
सुरमंदिरतरुमूलनिवासः शय्या भूतलमजिनं वासः ।
सर्वपरिग्रहभोगत्यागः कस्य सुखं न करोति विरागः ॥ ६ ॥
शत्रौ मित्रे पुत्रे बन्धौ मा कुरु यत्नं विग्रहसंधौ ।
भव समचित्तः सर्वत्र त्वं वाञ्छस्यचिराद्यदि विष्णुत्वम् ॥ ७ ॥
त्वयि मयि चान्यत्रैको विष्णुर्व्यर्थं कुप्यसि सर्वसहिष्णुः ।
सर्वस्मिन्नपि पश्यात्मानं सर्वत्रोत्सृज भेदाज्ञानम् ॥ ८ ॥
प्राणायामं प्रत्याहारं नित्यानित्यविवेकविचारम् ।
जाप्यसमेतसमाधिविधानं कुर्ववधानं महदवधानम् ॥ ९ ॥
नलिनीदलगतसलिलं तरलं तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।

त्यक्तैषणात्रयमवेक्षितमोक्षमार्गा
भैक्षामृतेन परिकल्पितदेहयात्राः ।
ज्योतिः परात्परतरं परमात्मसंज्ञं
धन्या द्विजा रहसि हृद्यवलोकयन्ति ॥५॥

नासन्न सन्न सदसन्न महन्न चाणु
न स्त्री पुमान्न च नपुंसकमेकबीजम् ।
यैर्ब्रह्म तत्समनुपासितमेकचित्तै-
र्धन्या विरेजुरितरे भवपाशबद्धाः ॥६॥

अज्ञानपंकपरिमग्नमपेतसारं
दुःखालयं मरणजन्मजरावसक्तम् ।
संसारबन्धनमनित्यमवेक्ष्य धन्या
ज्ञानासिना तदवशीर्य विनिश्चयन्ति ॥७॥

शान्तैरनन्यमतिभिर्मधुरस्वभावै-
रेकत्वनिश्चितमनोभिरपेतमोहैः ।
साकं वनेषु विदितात्मपदस्वरूपं
तद्वस्तु सम्यगनिशं विमृशन्ति धन्याः ॥८॥

निर्गुणमानसपूजा ।

आराधयामि मणिसन्निभमात्मलिंगं
मायापुरीं हृदयपङ्कजसन्निविष्टम् ।
श्रद्धानदीविमलचित्तजलाभिषेकै-
र्नित्यं समाधिकुसुमैरपुनर्भवाय ॥ १ ॥

अयमेकोऽवशिष्टोऽस्मीत्येवमावाहयेच्छिवम् ।
आसनं कल्पयेत्पश्चात्स्वप्रतिष्ठात्मचिंतनम् ॥ २ ॥
पुण्यपापरजःसङ्गो मम नास्तीति वेदनम् ।

विद्धि व्याध्यभिमानग्रस्तं लोकं शोकहतं च समस्तम् ॥१०॥
का तेऽष्टादशदेशे चिन्ता वातुल तव किं नास्ति नियन्ता ।
यस्त्वां हस्ते सुदृढनिबद्धं बोधयति प्रभवादिविरुद्धम् ॥११॥
गुरुचरणाम्बुजनिर्भरभक्तः संसारादचिराद्भव मुक्तः ।
सेन्द्रियमानसनियमादेवं द्रक्ष्यसि निजहृदयस्थं देवम् ॥१२॥
द्वादशपंजरिकामय एषः शिष्याणां कथितो ह्युपदेशः ।
येषां चित्ते नैव विवेकास्ते पच्यन्ते नरकमनेकम् ॥ १३ ॥

धन्याष्टकम् ।

तज्ज्ञानं प्रशमकरं यदिंद्रियाणां
तज्ज्ञेयं यदुपनिषत्सु निश्चितार्थम् ।
ते धन्या भुवि परमार्थनिश्चितेहाः
शेषास्तु भ्रमनिलये परिभ्रमन्तः ॥१॥
आदौ विजित्य विषयान्मदमोहराग-
द्वेषादिशत्रुगणमाहृतयोगराज्याः ।
ज्ञात्वा मतं समनुभूय परात्मविद्या-
कान्तासुखं वनगृहे विचरन्ति धन्याः ॥२॥
त्यक्त्वा गृहे रतिमधोगतिहेतुभूता-
मात्मेच्छयोपनिषदर्थरसं पिबन्तः ।
वीतस्पृहा विषयभोगपदे विरक्ता
धन्याश्चरन्ति विजनेषु विरक्तसंगाः ॥३॥
त्यक्त्वा ममाहमिति बंधकरे पदे द्वे
मानावमानसदृशाः समदर्शिनश्च ।
कर्तारमन्यमवगम्य तदर्पितानि
कुर्वन्ति कर्मपरिपाकफलानि धन्याः ॥४॥

पाद्यं समर्पयेद्विद्वान्सर्वकल्मषनाशनम् ॥ ३ ॥
अनादिकल्पसंबृद्धमूलाज्ञानजलाञ्जलिम् ।
विसृजेदात्मलिंगस्य तदेवार्घ्यसमर्पणम् ॥ ४ ॥
ब्रह्मानन्दाब्धिकल्लोलकणकोटयंशलेशकम् ।
पिबन्तींद्रादय इति ध्यानमाचमनं मतम् ॥ ५ ॥
ब्रह्मानन्दजलेनैव लोकाः सर्वे परिप्लुताः ।
अच्छेद्योऽयमिति ध्यानमभिषेचनमात्मनः ॥ ६ ॥
निरावरणचैतन्यं प्रकाशोऽस्मीति चिंतनम् ।
आत्मलिंगस्य सद्वस्त्रमित्येवं चिंतयेन्मुनिः ॥ ७ ॥
त्रिगुणात्मा शेषलोकमालिकासूत्रमस्म्यहम् ।
इति निश्चयमेवात्र ह्युपवीतं परं मतम् ॥ ८ ॥
अनेकवासनामिश्रप्रपञ्चोऽयं धृतो मया ।
नान्येनेत्यनुसंधानमात्मनश्चन्दनं भवेत् ॥ ९ ॥
रजः सत्त्वतमोवृत्तित्यागरूपैस्तिलाक्षतैः ।
आत्मलिंगं यजेन्नित्यं जीवन्मुक्तिप्रसिद्धये ॥ १० ॥
ईश्वरो गुरुरात्मेति भेदत्रयविवर्जितैः ।
बिल्वपत्रैरद्वितीयैरात्मलिंगं यजेच्छिवम् ॥ ११ ॥
समस्तवासनात्यागं धूपं तस्य विचिंतयेत् ।
ज्योतिर्मयात्मविज्ञानं दीपं संदर्शयेद्बुधः ॥ १२ ॥
नैवेद्यमात्मलिंगस्य ब्रह्माण्डाख्यं महोदनम् ।
पिबानन्दरसं स्वादु मृत्युरस्योपसेचनम् ॥ १३ ॥
अज्ञानोच्छिष्टहस्तस्य क्षालनं ज्ञानवारिणा ।
विशुद्धस्यात्मलिंगस्य हस्तप्रक्षालनं स्मरेत् ॥ १४ ॥
रागादिगुणशून्यस्य शिवस्य परमात्मनः ।
सरागविषयाभ्यासत्यागस्ताम्बूलचर्वणम् ॥ १५ ॥

वनस्थोऽपि नाहं न संन्यस्तधर्मा जगज्जन्मनाशैकहेतुः शिवोऽहम् ॥ ३ ॥
अहं नैव मन्ता न गन्ता न वक्ता न कर्ता न भोक्ता न मुक्ताश्रमस्थः ।
यथाहं मनोवृत्तिभेदस्वरूपस्तथा सर्ववृत्तिप्रदीपः शिवोऽहम् ॥ ४ ॥
यदंतर्बहिर्व्यापकं नित्यशुद्धं यदेकं सदा सच्चिदानंदकंदम् ।
यतः स्थूलसूक्ष्मप्रपंचस्य भानं यतस्तत्प्रसूतिस्तदेवाहमस्मि ॥ ४ ॥
यतः कालमृत्युर्बिभेति प्रकामं यतश्चित्तबुद्धींद्रियाणां विलासः ।
हरिब्रह्मरुद्रेंद्रचंद्रादि नाम प्रकाशो यतः स्यात्तदेवाहमस्मि ॥ ५ ॥
यदाकाशवत्सर्वगं शान्तरूपं परंज्योतिराकारशून्यं वरेण्यम् ।
यदाद्यंतशून्यं परं शंकराख्यं यदंतर्विभाव्यं तदेवाहमस्मि ॥ ६ ॥

परा पूजा ।

अखंडे सच्चिदानंदे निर्विकल्पैकरूपिणि ।
स्थितेऽद्वितीयभावेऽस्मिन्कथं पूजा विधीयते ॥ १ ॥
पूर्णस्यावाहनं कुत्र सर्वाधारस्य चासनम् ।
स्वच्छस्य पाद्यमर्घ्यं च शुद्धस्याचमनं कुतः ॥ २ ॥
निर्मलस्य कुतः स्नानं वस्त्रं विश्वोदरस्य च ।
अगोत्रस्य त्ववर्णस्य कुतस्तस्योपवीतकम् ॥ ३ ॥
निर्लेपस्य कुतो गंधः पुष्पं निर्वासनस्य च ।
निर्विशेषस्य का भूषा कोऽलंकारो निराकृतेः ॥ ४ ॥
निरंजनस्य किं धूपैर्दीपैर्वा सर्वसाक्षिणः ।
निजानंदैकतृप्तस्य नैवेद्यं किं भवेदिह ॥ ५ ॥
विश्वानंदपितुस्तस्य किं तांबूलं प्रकल्प्यते ।
स्वयंप्रकाशचिद्रूपो योऽसावर्कादिभासकः ॥ ६ ॥
प्रदक्षिणा ह्यनन्तस्य ह्यद्वयस्य कुतो नतिः ।
वेदवाक्यैरवेद्यस्य कुतः स्तोत्रं विधीयते ॥ ७ ॥

सर्वज्ञो यो यश्च हि सर्वसकलो यो
यश्चानन्दोऽनन्तगुणो यो गुणधामा ।
यश्चाव्यक्तो व्यस्तसमस्तः सदसद्य-
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१॥

यस्मादन्यन्नास्त्यपि नैवं परमार्थं
दृश्यादन्यो निर्विषयज्ञानमयत्वात् ।
ज्ञातृज्ञानज्ञेयविहीनोऽपि सदा ज्ञ-
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥४॥

आचार्येभ्यो लब्धसुसूक्ष्माच्युततत्त्वा
वैराग्येणाभ्यासबलाच्चैव द्रढिम्ना ।
भक्त्यैकाग्र्यध्यानपरा यं विदुरीशं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥५॥

प्राणानायम्योमिति चित्तं हृदि रुद्ध्वा
नान्यत्स्मृत्वा तत्पुनरत्रैव विलाप्य ।
क्षीणे चित्ते भादृशिरस्मीति विदुर्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥६॥

यं ब्रह्माख्यं देवमनन्यं परिपूर्णं
हृत्स्थं भक्तैर्लभ्यमजं सूक्ष्ममतर्क्यम् ।
ध्यात्वाऽऽत्मस्थं ब्रह्मविदो यं विदुरीशं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥७॥

मात्रातीतं स्वात्मविकाशात्मविबोधं
ज्ञेयातीतं ज्ञानमयं हृद्युपलभ्यम् ।
भावग्राह्यानन्दमनन्यं च विदुर्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥८॥

यद्यद्वेद्यं वस्तु सतत्त्वं विषयाख्यं

षट्पदीस्तोत्रम् ।

अविनयमपनय विष्णो दमय मनः शमय विषयमृगतृष्णाम् ।
भूतदयां विस्तारय तारय संसारसागरतः ॥१॥
दिव्यधुनीमकरंदे परिमळपरिभोगसच्चिदानंदे ।
श्रीपतिपदारविंदे भवभयखेदच्छिदे वंदे ॥२॥
सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् ।
सामुद्रो हि तरंगः क्वचन समुद्रो न तारंगः ॥३॥
उद्धृतनग नगभिदनुज दनुजकुलामित्र मित्रशशिदृष्टे ।
दृष्टे भवति प्रभवति न भवति किं भवतिरस्कारः ॥४॥
मत्स्यादिभिरवतारैरवतारवताऽवता सदा वसुधाम् ।
परमेश्वर परिपाल्यो भवता भवतापभीतोऽहम् ॥५॥
दामोदर गुणमंदिर सुंदरवदनारविंद गोविंद ।
भवजलधिमथनमंदर परमं दरमपनय त्वं मे ॥६॥
नारायण करुणामय शरणं करवाणि तावकौ चरणौ ।
इति षट्पदी मदीये वदनसरोजे सदा वसतु ॥७॥

हरिमीडे ।

स्तोष्ये भक्त्या विष्णुमनादिं जगदादिं
यस्मिन्नेतत्संसृतिचक्रं भ्रमतीत्थम् ।
यस्मिन् दृष्टे नश्यति तत्संसृतिचक्रं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१॥
यस्यैकांशादित्थमशेषं जगदेत-
त्प्रादुर्भूतं येन पिनद्धं पुनरित्थम् ।
येन व्याप्तं येन विबुद्धं सुखदुःखै-
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२॥

सर्वज्ञो यो यश्च हि सर्वः सकलो यो
यश्चानन्दोऽनन्तगुणो यो गुणधामा ।
यश्चाव्यक्तो व्यस्तसमस्तः सदसद्य-
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥३॥
यस्मादन्यो नास्त्यपि नैवं परमार्थं
दृश्यादन्यो निर्विषयज्ञानमयत्वात् ।
ज्ञातृज्ञानज्ञेयविहीनोऽपि सदा ज्ञ-
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥४॥
आचार्येभ्यो लब्धसुसूक्ष्माच्युततत्त्वा
वैराग्येणाभ्यासबलाच्चैव द्रढिम्ना ।
भक्त्यैकाग्र्यध्यानपरा यं विदुरीशं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥५॥
प्राणानायम्योमिति चित्तं हृदि रुद्ध्वा
नान्यत्स्मृत्वा तत्पुनरत्रैव विलाप्य ।
क्षीणे चित्ते भादृशिरस्मीति विदुर्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥६॥
यं ब्रह्माख्यं देवमनन्यं परिपूर्णं
हृत्स्थं भक्तैर्लभ्यमजं सूक्ष्ममतर्क्यम् ।
ध्यात्वाऽऽत्मस्थं ब्रह्मविदो यं विदुरीशं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥७॥
मात्रातीतं स्वात्मविकाशात्मविबोधं
ज्ञेयातीतं ज्ञानमयं हृद्युपलभ्यम् ।
भावग्राह्यानन्दमनन्यं च विदुर्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥८॥
यद्यद्वेद्यं वस्तु सतत्त्वं विषयाख्यं

तत्तद्ब्रह्मैवेति विदित्वा तदहं च।
ध्यायन्त्येवं यं सनकाद्या मुनयोऽजं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥९॥
यद्यद्वेद्यं तत्तदहं नेति विहाय
स्वात्मज्योतिर्ज्ञानमयानंदमवाप्य।
तस्मिन्नात्मीत्यात्मविदो यं विदुरीशं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१०॥
हित्वा हित्वा दृश्यमशेषं सविकल्पं
मत्वा शिष्टं भादृशिमात्रं गगनाभम्।
त्यक्त्वा देहं यं प्रविशन्त्यच्युतभक्ता-
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥११॥
सर्वत्रास्ते सर्वशरीरी न च सर्वः।
सर्वं वेत्त्येवेह न यं वेत्ति च सर्वः।
सर्वत्रान्तर्यामितयेत्थं यमयन्त्य-
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१२॥
सर्वं दृष्ट्वा स्वात्मनि युक्त्या जगदेतद्
दृष्ट्वात्मानं चैवमजं सर्वजनेषु।
सर्वात्मैकोऽस्मीति विदुर्यं जनहृत्स्थं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१३॥
सर्वत्रैकः पश्यति जिघ्रत्यथ भुंक्ते
स्प्रष्टा श्रोता बुध्यति चेत्याहुरिमं यम्।
साक्षी चास्ते कर्तृषु पश्यन्निति चान्ये
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१४॥
पश्यन् शृण्वन्नत्र विजानन् रसयन् सन्
जिघ्रन्बिभ्रद्देहमिमं जीवतयेत्थम्।

इत्यात्मानं यं विदुरीशं विषयज्ञं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१५॥
जाग्रद् दृष्ट्वा स्थूलपदार्थानथ मायां
दृष्ट्वा स्वप्नेऽथापि सुषुप्तौ सुखनिद्राम् ।
इत्यात्मानं वीक्ष्य मुदाऽऽस्ते च तुरीये
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१६॥
पश्यन् शुद्धोऽप्यक्षर एको गुणभेदा-
न्नानाकारान् स्फाटिकवद्भाति विचित्रः ।
भिन्नश्छिन्नश्चायमजः कर्मफलैर्य-
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१७॥
ब्रह्मा विष्णू रुद्रहुताशौ रविचंद्रा-
विंद्रो वायुर्यज्ञ इतीत्थं परिकल्प्य ।
एकं सन्तं यं बहुधाऽऽहुर्मतिभेदा-
त्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१८॥
सत्यं ज्ञानं शुद्धमनंतं व्यतिरिक्तं
शान्तं गूढं निष्कलमानंदमनन्यम् ।
इत्याहादौ यं वरुणोऽसौ भृगवेऽजं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥१९॥
कोशानेतान्पंच रसादीनतिहाय
ब्रह्मास्मीति स्वात्मनि निश्चित्य दृशिस्थः ।
पित्रा शिष्टो वेद भृगुर्यं यजुरन्ते
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२०॥
येनाविष्टो यस्य च शक्त्या यदधीनः
क्षेत्रज्ञोऽयं कारयिता जंतुषु कर्तुः ।
कर्ता भोक्ताऽऽत्मात्र हि चिच्छक्त्यधिरूढ-

स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२१॥

दृष्ट्वा सर्वं स्वात्मतयैवेत्थमतर्क्यं
व्याप्याथान्तः कृत्स्नमिदं सृष्टमशेषम् ।
सच्च त्यच्चाभूत्परमात्मा स य एक-
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२२॥

वेदान्तैश्चाध्यात्मिकशास्त्रैश्च पुराणैः
शास्त्रैश्चान्यैः सात्वततंत्रैश्च यमीशम् ।
दृष्ट्वाऽथान्तश्चेतसि बुद्ध्वा विविशुर्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२३॥

श्रद्धाभक्तिध्यानशमाद्यैर्यतमानै-
र्ज्ञातुं शक्यो देव इहैवाशु य ईशः ।
दुर्विज्ञेयो जन्मशतैश्चापि विना तै-
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२४॥

यस्यातर्क्यं स्वात्मविभूतेः परमार्थं
सर्वं खल्वित्यत्र निरुक्तं श्रुतिविद्भिः ।
तज्जादित्वादब्धितरंगाभमभिन्नं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२५॥

दृष्ट्वा गीतास्वक्षरतत्त्वं विधिनाऽजं
भक्त्या गुर्व्या लभ्य हृदिस्थं दृशिमात्रम् ।
ध्यात्वा तस्मिन्नस्म्यहमित्यत्र विदुर्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ १६ ॥

क्षेत्रज्ञत्वं प्राप्य विभुः पंचमुखैर्यो
भुङ्क्तेऽजस्रं भोग्यपदार्थान् प्रकृतिस्थः ।
क्षेत्रे क्षेत्रेऽप्स्विन्दुवदेको बहुधाऽऽस्ते
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ २७ ॥

युक्त्याऽऽलोड्य व्यासवचांस्यत्र हि लभ्यः
क्षेत्रक्षेत्रज्ञान्तरविद्भिः पुरुषाख्यः ।
योऽहं सोऽसौ सोऽस्म्यहमेवेति विदुर्यं
तं संसारध्वांतविनाशं हरिमीडे ॥ २८ ॥
एकीकृत्यानेकशरीरस्थमिमं ज्ञं
यं विज्ञायेहैव स एवाशु भवन्ति ।
यस्मिंल्लीना नेह पुनर्जन्म लभन्ते
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ २९ ॥
द्वंद्वैकत्वं यच्च मधुब्राह्मणवाक्यैः
कृत्वा शक्रोपासनमासाद्य विभूत्या ।
योऽसौ सोऽहं सोऽस्म्यहमेवेति विदुर्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३० ॥
योऽयं देहे चेष्टयितान्तःकरणस्थः
सूर्ये चासौ तापयिता सोऽस्म्यहमेव ।
इत्यात्मैक्योपासनया यं विदुरीशं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३१ ॥
विज्ञानांशो यस्य सतः शक्त्यधिरूढो
बुद्धिर्बुध्यत्यत्र बहिर्बोध्यपदार्थान् ।
नैवान्तःस्थं बुध्यति यं बोधयितारं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३२ ॥
कोऽयं देहे देव इतीत्थं सुविचार्य
ज्ञाता श्रोताऽऽनंदयिता चैष हि देवः ।
इत्यालोच्य ज्ञांश इहास्मीति विदुर्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३३ ॥
को ह्येवान्यादात्मनि न स्यादयमेष

स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२१॥

सृष्ट्वा सर्वं स्वात्मतयैवेत्थमतर्क्यं
व्याप्याथान्तः कृत्स्नमिदं सृष्टमशेषम् ।
सच्च त्यच्चाभूत्परमात्मा स य एक-
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२२॥

वेदान्तैश्चाध्यात्मिकशास्त्रैश्च पुराणैः
शास्त्रैश्चान्यैः सात्वततन्त्रैश्च यमीशम् ।
दृष्ट्वाऽथान्तश्चेतसि बुद्ध्वा विविशुर्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२३॥

श्रद्धाभक्तिध्यानशमाद्यैर्यतमानै-
र्ज्ञातुं शक्यो देव इहैवाशु य ईशः ।
दुर्विज्ञेयो जन्मशतैश्चापि विना तै-
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२४॥

यस्यातर्क्यं स्वात्मविभूतेः परमार्थं
सर्वं खल्वित्यत्र निरुक्तं श्रुतिविद्भिः ।
तज्जादित्वादब्धितरङ्गाभमभिन्नं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥२५॥

दृष्ट्वा गीतास्वक्षरतत्त्वं विधिनाऽजं
भक्त्या गुर्व्या लभ्य हृदिस्थं दृशिमात्रम् ।
ध्यात्वा तस्मिन्नस्म्यहमित्यत्र विदुर्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ १६ ॥

क्षेत्रज्ञत्वं प्राप्य विभुः पंचमुखैर्यो
भुङ्क्तेऽजस्रं भोग्यपदार्थान् प्रकृतिस्थः ।
क्षेत्रे क्षेत्रेऽप्स्विन्दुवदेको बहुधाऽऽस्ते
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ २७ ॥

युक्त्याऽऽलोड्य व्यासवचांस्यत्र हि लभ्यः
क्षेत्रक्षेत्रज्ञान्तरविद्भिः पुरुषाख्यः ।
योऽहं सोऽसौ सोऽस्म्यहमेवेति विदुर्यं
तं संसारध्वांतविनाशं हरिमीडे ॥ २८ ॥
एकीकृत्यानेकशरीरस्थमिमं ज्ञं
यं विज्ञायेहैव स एवाशु भवन्ति ।
यस्मिंल्लीना नेह पुनर्जन्म लभन्ते
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ २९ ॥
द्वंद्वैकत्वं यच्च मधुब्राह्मणवाक्यैः
कृत्वा शक्रोपासनमासाद्य विभूत्या ।
योऽसौ सोऽहं सोऽस्म्यहमेवेति विदुर्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३० ॥
योऽयं देहे चेष्टयितान्तःकरणस्थः
सूर्ये चासौ तापयिता सोऽस्म्यहमेव ।
इत्यात्मैक्योपासनया यं विदुरीशं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३१ ॥
विज्ञानांशो यस्य सतः शक्त्यधिरूढो
बुद्धिर्बुध्यत्यत्र बहिर्बोध्यपदार्थान् ।
नैवान्तःस्थं बुध्यति यं बोधयितारं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३२ ॥
कोऽयं देहे देव इतीत्थं सुविचार्य
ज्ञाता श्रोताऽऽनंदयिता चैष हि देवः ।
इत्यालोच्य ज्ञांश इहास्मीति विदुर्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३३ ॥
को ह्येवान्यादात्मनि न स्यादयमेष

ह्येवानंद' प्राणिति चापानिति चेति ।
इत्यस्तित्वं वक्त्युपपत्त्या श्रुतिरेषा
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३४ ॥
प्राणो वाऽहं वाक्श्रवणादीनि मनो वा
बुद्धिर्वाऽहं व्यस्त उताहोऽपि समस्तः ।
इत्यालोच्य ज्ञप्तिरिहास्मीति विदुर्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३५ ॥
नाहं प्राणो नैव शरीरं न मनोऽहं
नाहं बुद्धिर्नाहमहंकारधियौ च ।
योऽत्र ज्ञांशः सोऽस्म्यहमेवेति विदुर्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३६ ॥
सत्तामात्रं केवलविज्ञानमजं सत्
सूक्ष्मं नित्यं तत्त्वमसीत्यात्मसुताय ।
साम्नामन्ते प्राह पिता यं विभुमाद्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३७ ॥
मूर्तामूर्ते पूर्वमपोह्याथ समाधौ
दृश्यं सर्वं नेति च नेतीति विहाय ।
चैतन्यांशे स्वात्मनि सन्तं च विदुर्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३८ ॥
ओतं प्रोतं यत्र च सर्वं गगनान्तं
योऽस्थूलानण्वादिषु सिद्धोऽक्षरसंज्ञः ।
ज्ञाताऽतोऽन्यो नेत्युपलभ्यो न च वेद्य-
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३९ ॥
तावत्सर्वं सत्यमिवाभाति यदेत-
द्यावत्सोऽस्मीत्यात्मनि यो ज्ञो नहि दृष्टः ।

दृष्टे तस्मिन्सर्वमसत्यं भवतीदं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ४०॥
रागामुक्तं लोहयुतं हेम यथाग्नौ ।
योगाष्टाङ्गैरुज्ज्वलितज्ञानमयाग्नौ ।
दग्ध्वाऽऽत्मानं ज्ञं परिशिष्टं च विदुर्यं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ४१ ॥
यं विज्ञानज्योतिषमाद्यं सुविभान्तं
हृदयर्केन्द्वग्न्योकसमीड्यं तडिदाभम् ।
भक्त्याराध्येहैव विशन्त्यात्मनि सन्तं
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ४२ ॥
पायाद्भक्तं स्वात्मनि सन्तं पुरुषं यो
भक्त्या स्तौतीत्याङ्गिरसं विष्णुरिमं माम् ।
इत्यात्मानं स्वात्मनि संहृत्य सदैक-
स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ४३ ॥

भक्तिस्तोत्राणि।

शिवभुजंगप्रयातस्तोत्रम्।

गलद्दानगण्ड मिलद्भृङ्गषण्ड चलच्चारुशुण्ड जगत्त्राणशौण्डम्। लसद्दन्तकाण्ड विपद्भङ्गचण्ड शिवप्रेमपिण्ड भजे वक्रतुण्डम् ॥१॥ अनाद्यन्तमाद्य परं तत्त्वमर्थं चिदाकारमेकं तुरीयं त्वमेयम्। हरिब्रह्ममृग्यं परब्रह्मरूपं मनोवागतीतं महः शैवमीडे ॥ २ ॥ स्वशक्त्यादिशक्त्यन्तसिंहासनस्थं मनोहारिसर्वाङ्गरत्नादिभूषम्। जटाहीन्दुगङ्गास्थिशम्यर्कमौलिं परं शक्तिमित्रं नुमः पञ्चवक्त्रम् ॥३॥ शिवेशानतत्पूरुषाघोरवामादिभिर्ब्रह्मभिर्हृन्मुखैः षड्भिरङ्गैः। अनौपम्यषट्त्रिंशतं तत्त्वविद्यामतीतं परं त्वा कथं वेत्ति को वा ॥४॥ प्रवालप्रवाहप्रभाशोणमर्धं मरुत्वन्मणिश्रीमहः श्याममर्धम्। गुणस्यूतमेकं वपुश्चैकमन्तः स्मरामि स्मरापत्तिसंपत्तिहेतुम् ॥५॥ स्वसेवासमायातदेवासुरेन्द्रानमन्मौलिमन्दारमालाभिषिक्तम्। नमस्यामि शंभो पदाम्भोरुहं ते भवाम्भोधिपोतं भवानीविभाव्यम् ॥५॥ जगन्नाथ मन्नाथ गौरीसनाथ प्रपन्नानुकम्पिन्विपन्नार्तिहारिन्। महःस्तोममूर्ते समस्तैकबन्धो नमस्ते नमस्ते पुनस्ते नमोऽस्तु ॥७॥ महादेव देवेश देवादिदेव स्मरारे पुरारे यमारे हरेति। ब्रुवाणः स्मरिष्यामि भक्त्या भवन्तं ततो मे दयाशील देव प्रसीद ॥८॥ विरूपाक्ष विश्वेश विश्वादिदेव त्रयीमूल शंभो शिव त्र्यम्बक त्वम्। प्रसीद स्मर त्राहि पश्यावमुक्त्यै क्षमस्वाप्नुहीति क्षपा हि क्षिपाम ॥९॥ त्वदन्यः शरण्यः प्रपन्नस्य नेति प्रसीद स्मरन्नेव हन्यास्तु दैन्यम्। न चेत्ते भवेद्भक्तवात्सल्यहानिस्ततो मे दयालो दयां संनिधेहि ॥१०॥ अयं दानकालस्त्वहं दानपात्रं भवान्नाथ दाता त्वदन्यं न याचे। भवद्भक्तिमेव स्थिरां देहि मह्यं कृपाशील शंभो कृतार्थोऽस्मि तस्मात् ॥११॥ पशुं वेत्सि चेन्मां त्वमेवाधिरूढः कलङ्कीति वा मूर्ध्नि धत्से त्वमेव। द्विजिह्व

पुनः सोपि ते कंठभूषा त्वदंगीकृताः सर्वे सर्वेऽपि धन्याः ॥१२॥ न शक्नोमि कर्तुं परद्रोहलेशं कथं प्रीयसे त्वं न जाने गिरीश । तदा हि प्रसन्नोसि कस्यापि कान्तासुतद्रोहिणो वा पितृद्रोहिणो वा ॥१३॥ स्तुतिं ध्यानमर्चां यथावद्विधातुं भजन्नप्यजानन्महेशावलंबे । त्रसन्तं सुतं त्रातुमग्रे मृकंडोर्यमप्राणनिर्वापणं त्वत्पदाब्जम् ॥१४॥ अकंठे कलंकादनंगे भुजंगादपाणौ कपालादभालेऽनलाक्षात् । अमौलौ शशांकादवामे कलत्रादहं देवमन्यं न मन्ये न मन्ये ॥१५॥

शिवपंचाक्षरस्तोत्रम् ।

नागेंद्रहाराय त्रिलोचनाय भस्मांगरागाय महेश्वराय । नित्याय शुद्धाय दिगंबराय तस्मै नकाराय नमः शिवाय ॥१॥ मंदाकिनीसलिलचंदनचर्चिताय नंदीश्वरप्रमथनाथमहेश्वराय । मंदारपुष्पबहुपुष्पसुपूजिताय तस्मै मकाराय नमः शिवाय ॥२॥ शिवाय गौरीवदनाब्जवृंदसूर्याय दक्षाध्वरनाशकाय । श्रीनीलकंठाय वृषध्वजाय तस्मै शिकाराय नमः शिवाय ॥३॥ वसिष्ठकुंभोद्भवगौतमार्यमुनींद्रदेवार्चितशेखराय । चंद्रार्कवैश्वानरलोचनाय तस्मै वकाराय नमः शिवाय ॥४॥ यक्षस्वरूपाय जटाधराय पिनाकहस्ताय सनातनाय । दिव्याय देवाय दिगंबराय तस्मै यकाराय नमः शिवाय ॥५॥ पंचाक्षरमिदं पुण्यं यः पठेच्छिवसंनिधौ । शिवलोकमवाप्नोति शिवेन सह मोदते ॥६॥

वेदसारशिवस्तवः ।

पशूनां पतिं पापनाशं परेशं गजेंद्रस्य कृत्तिं वसानं वरेण्यम् । जटाजूटमध्ये स्फुरद्गांगवारिं महादेवमेकं स्मरामि स्मरारिम् ॥१॥ महेशं सुरेशं सुरारार्तिनाशं विभुं विश्वनाथं विभूत्यंगभूषम् । विरूपाक्षमिंद्वर्कवह्नित्रिनेत्रं सदानंदमीडे प्रभुं पंचवक्त्रम् ॥२॥ गिरीशं गणेशं गले नीलवर्णं गवेंद्राधिरूढं

गणातीतरूपम् । भवं भास्वरं भस्मना भूषितांगं भवानीकलत्रं भजे पंचवक्त्रम् ॥३॥ शिवाकान्त शंभो शशांकार्धमौले महेशान शूलिन् जटाजूटधारिन् । त्वमेको जगद्व्यापको विश्वरूप प्रसीद प्रसीद प्रभो पूर्णरूप ॥४॥ परात्मानमेकं जगद्बीजमाद्यं निरीहं निराकारमोंकारवेद्यम् । यतो जायते पाल्यते येन विश्वं तमीशं भजे लीयते यत्र विश्वम् ॥५॥ न भूमिर्न चापो न वह्निर्न वायुर्न चाकाशमास्ते न तंद्रा न निद्रा । न ग्रीष्मो न शीतं न देशो न वेषो न यस्यास्ति मूर्तिस्त्रिमूर्तिं तमीडे ॥६॥ अजं शाश्वतं कारणं कारणानां शिवं केवलं भासकं भासकानाम् । तुरीयं तमःपारमाद्यंतहीनं प्रपद्ये परं पावनं द्वैतहीनम् ॥७॥ नमस्ते नमस्ते विभो विश्वमूर्ते नमस्ते नमस्ते चिदानंदमूर्ते । नमस्ते नमस्ते तपोयोगगम्य नमस्ते नमस्ते श्रुतिज्ञानगम्य ॥८॥ प्रभो शूलपाणे विभो विश्वनाथ महादेव शंभो महेश त्रिनेत्र । शिवाकान्त शान्त स्मरारे पुरारे त्वदन्यो वरेण्यो न मान्यो न गण्यः ॥९॥ शंभो महेश करुणामय शूलपाणे गौरीपते पशुपते पशुपाशनाशिन् । काशीपते करुणया जगदेतदेकस्त्वं हंसि पासि विदधासि महेश्वरोऽसि ॥१०॥ त्वत्तो जगद्भवति देव भव स्मरारे त्वय्येव तिष्ठति जगन्मृड विश्वनाथ । त्वय्येव गच्छति लयं जगदेतदीश लिंगात्मकं हर चराचरविश्वरूपिन् ॥११॥

कालभैरवाष्टकम् ।

देवराजसेव्यमानपावनांघ्रिपंकजं व्यालयज्ञसूत्रमिंदुशेखरं कृपाकरम् । नारदादियोगिवृंदवंदितं दिगंबरं काशिकापुराधिनाथकालभैरवं भजे ॥१॥ भानुकोटिभास्वरं भवाब्धितारकं परं नीलकंठमीप्सितार्थदायकं त्रिलोचनम् । कालकालमंबुजाक्षमक्षशूलमक्षरं काशिका० ॥२॥ शूलटंकपाशदंडपाणिमादिकारणं श्यामकायमादिदेवमक्षरं निरामयम् । भीमविक्रमं प्रभुं विचित्रतांडवप्रियं काशिका० ॥३॥ भुक्तिमुक्तिदायकं प्रशस्तचारुविग्रहं

भक्तवत्सलं स्थितं समस्तलोकविग्रहम् ।विनिक्वणन्मनोज्ञहेमकिंकिणीलसत्कटि काशिका०॥४॥धर्मसेतुपालकं त्वधर्ममार्गनाशकं कर्मपाशमोचकं सुशर्मदायकं विभुम् । स्वर्णवर्णशेषपाशशोभितांगमंडलं काशिका० ॥५॥ रत्नपादुका-प्रभाभिरामपादयुग्मकं नित्यमद्वितीयमिष्टदैवतं निरंजनम् । मृत्युदर्पनाशनं करालदंष्ट्रमोक्षणं काशिका० ॥६॥ अट्टहासभिन्नपद्मजांडकोशसंततिं दृष्टि-पातनष्टपापजालमुग्रशासनम् । अष्टसिद्धिदायकं कपालमालिकंधरं काशिका० ॥७॥ भूतसंघनायकं विशालकीर्तिदायकं काशिवासलोकपुण्य-पापशोधकं विभुम् । नीतिमार्गकोविदं पुरातनं जगत्पतिं काशिका०॥८॥ कालभैरवाष्टकं पठन्ति ये मनोहरं ज्ञानमुक्तिसाधनं विचित्रपुण्यवर्धनम् । शोकमोहदैन्यलोभकोपतापनाशनं ते प्रयान्ति कालभैरवांघ्रिसन्निधिं ध्रुवम् ॥ ९ ॥

श्रीमदच्युताष्टकम् ।

अच्युताच्युत हरे परमात्मन् राम कृष्ण पुरुषोत्तम विष्णो । वासुदेव भगवन्ननिरुद्ध श्रीपते शमय दुःखमशेषम् ॥ १ ॥ विश्वमंगल विभो जग-दीश नंदनंदन नृसिंह नरेंद्र । मुक्तिदायक मुकुंद मुरारे श्रीपते शमय दुःखमशेषम् ॥ २ ॥ रामचंद्र रघुनायक देव दीननाथ दुरितक्षयकारिन् । यादवेंद्र यदुभूषण यज्ञ श्रीपते शमय दुःखमशेषम् ॥ ३ ॥ देवकीतनय दुःखदवाग्ने राधिकारमण रम्यसुमूर्ते । दुःखमोचन दयार्णव नाथ श्रीपते शमय दुःखमशेषम् ॥ ४ ॥ गोपिकावदनचंद्रचकोर नित्य निर्गुण निरं-जन जिष्णो । पूर्णरूप जय शंकर शर्व श्रीपते शमय दुःखमशेषम् ॥५॥ गोकुलेश गिरिधारण धीर यमुनाच्छतटखेलन वीर । नारदादिमुनिवंदित-पाद श्रीपते शमय दुःखमशेषम् ॥ ६ ॥ द्वारकाधिप दुरंतगुणाब्धे प्राणनाथ परिपूर्ण भवारे । ज्ञानगम्य गुणसागर ब्रह्मन् श्रीपते शमय दुःखमशेषम् ॥ ७ ॥ दुष्टनिर्दलन देव दयालो पद्मनाभ धरणीधरधारिन्

रावणांतक रमेश मुरारे श्रीपते शयय दुःखमशेषम् ॥ ८ ॥ अच्युताष्टकमिदं रमणीयं निर्मितं भवभयं विनिहंतुम् ॥ । यः पठेद्विपयवृत्तिनिवृत्तिर्जन्मदुःखमखिलं स जहाति ॥ ९ ॥

अच्युताष्टकम्।

अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं हरिम् । श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचंद्रं भजे ॥१॥ अच्युतं केशवं सत्यभामाधवं माधवं श्रीधरं राधिकाराधितं । इंदिरामंदिरं चेतसा सुंदरं देवकीनंदनं नंदजं संदधे ॥२॥ विष्णवे जिष्णवे शंखिने चक्रिणे रुक्मिणीरागिणे जानकीजानये । वल्लवीवल्लभायार्चितायात्मने कंसविध्वंसिने वंशिने ते नमः ॥३॥ कृष्ण गोविंद हे राम नारायण श्रीपते वासुदेवाजित श्रीनिधे । अच्युतानंत हे माधवाधोक्षज द्वारकानायक द्रौपदीरक्षक॥४॥राक्षसक्षोभितः सीतया शोभितो दंडकारण्यभूपुण्यताकारणः । लक्ष्मणेनान्वितो वानरैः सेवितोऽगस्त्यसंपूजितो राघवः पातु माम् ॥ ५ ॥ धेनुकारिष्टकोऽनिष्टकोऽनिष्टकृद्द्वेषिणां केशिहा कंसहृद्वंशिकावादकः । पूतनाकोपकः सूरजाखेलनो बालगोपालकः पातु मां सर्वदा ॥ ६ ॥ विद्युदुद्योतवान्प्रस्फुरद्वाससं प्रावृडंभोदवत्प्रोल्लसद्विग्रहम् । वन्यया मालया शोभितोरःस्थलं लोहितांघ्रिद्वयं वारिजाक्षं भजे ॥ ७ ॥ कुंचितैः कुंतलैर्भ्राजमानाननं रत्नमौलिं लसत्कुंडलं गंडयोः । हारकेयूरकं कंकणप्रोज्ज्वलं किंकिणीमंजुलं श्यामलं तं भजे ॥८॥ अच्युतस्याष्टकं यः पठेदिष्टदं प्रेमतः प्रत्यहं पूरुषः सस्पृहम् । वृत्ततः सुंदरं कर्तृ विश्वंभरं तस्य वश्यो हरिर्जायते सत्वरम् ॥ ९ ॥

नारायणस्तोत्रम्।

॥ नारायण नारायण जय गोविंद हरे । नारायण नारायण जय

गोपाल हरे ॥ ध्रु० ॥ करुणापारावारा वरुणालयगंभीरा । नारायण० ॥
॥ १ ॥ घननीरदसंकाशा कृतकलिकल्मषनाशा । नारायण० ॥ २ ॥
यमुनातीरविहारा धृतकौस्तुभमणिहारा । नारायण० ॥ ३ ॥ पीतांबर-
परिधाना सुरकल्याणनिधाना । नारायण० ॥ ४ ॥ मंजुलगुंजाभूषा
मायामानुषवेषा । नारायण० ॥ ५ ॥ राधाऽधरमधुरसिका रजनीकर-
कुलतिलका । नारायण० ॥ ६ ॥ मुरलीगानविनोदा वेदस्तुतभूपादा ।
नारायण० ॥ ७ ॥ बर्हिनिबर्हापीडा नटनाटकफणिक्रीडा । नारायण० ॥
॥ ८ ॥ वारिजभूषाभरणा राजीवरुक्मिणीरमणा । नारायण० ॥ ९ ॥
जलरुहदलनिभनेत्रा जगदारंभकसूत्रा । नारायण० ॥ १० ॥ पातक-
रजनीसंहर करुणालय मामुद्धर । नारायण० ॥ ११ ॥ अघबकक्षय-
कंसारे केशव कृष्ण मुरारे । नारायण० ॥ १२ ॥ हाटकनिभपीतांबर
अभयं कुरु मे मावर । नारायण० ॥ १३ ॥ दशरथराजकुमारा दानव-
मदसंहारा । नारायण० ॥ १४ ॥ गोवर्धनगिरिरमणा गोपीमानसहरणा ।
नारायण० ॥ १५ ॥ शरयूतीरविहारा सज्जनऋषिमंदारा । नारायण० ॥
॥ १६ ॥ विश्वामित्रमखत्रा विविधपरासुचरित्रा । नारायण० ॥ १७ ॥
ध्वजवज्रांकुशपादा धरणीसुतसहमोदा । नारायण० ॥ १८ ॥ जनकसुता-
प्रतिपाला जय जय संसृतिलीला । नारायण० ॥ १९ ॥ दशरथवाग्धृ-
तिभारा दंडकवनसंचारा । नारायण० ॥ २० ॥ मुष्टिकचाणूरसंहारा
मुनिमानसविहारा । नारायण० ॥ २१ ॥ वालिविनिग्रहशौर्या वरसुग्री-
वहितार्या । नारायण० ॥ २२ ॥ मां मुरलीकरधीवर पालय पालय
श्रीधर । नारायण० ॥ २३ ॥ जलनिधिबंधनधीरा रावणकंठविदारा
। नारायण० ॥ २४ ॥ ताटीमददलनाढ्या नटगुणविविधधनाढ्या ।
नारायण० ॥ २५ ॥ गौतमपत्नीपूजन करुणाघनावलोकन । नारायण०
॥ २६ ॥ संभ्रमसीताहारा साकेतपुरविहारा । नारायण० ॥ २७ ॥
अचलोद्धृतिचंचत्कर भक्तानुग्रहतत्पर । नारायण० ॥ २८ ॥ नैगमगान-

विनोदा रक्षःसुतप्रह्लादा । नारायण० ॥ २९ ॥ भारतियतिवरशंकर
नामामृतमखिलान्तर । नारायण नारायण जय गोपाल हरे ॥ ३० ॥

विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रम् ।

॥ लक्ष्मीभर्तुर्भुजाग्रे कृतवसति सितं यस्य रूपं विशालं नीलाद्रेस्तुंगशृंग-
स्थितमिव रजनीनाथबिंबं विभाति । पायान्नः पांचजन्यः स सकलदिति-
जत्रासनैः पूरयन्स्वैर्निध्वानैर्नीरदौघध्वनिपरिभवदैरंबरं कम्बुराजः ॥ १ ॥
आहुर्यस्य स्वरूपं क्षणमुखमखिलं सूरयः कालमेतं ध्वांतस्यैकांतमंतं
यदपि च परमं सर्वधाम्नां च धाम । चक्रं तच्चक्रपाणेर्दितिजतनुगल-
द्रक्तधाराक्तधारं शश्वन्नो विश्ववंद्यं वितरतु विपुलं शर्म धर्मांशुशोभम् ॥२॥
अव्यान्निर्घातघोरो हरिभुजपवनामर्शनाध्मातमूर्तेरस्मान्विस्मेरनेत्रत्रिदशनु-
तिवचःसाधुकारैः सुतारः । सर्वं संहर्तुमिच्छोररिकुलभुवनं स्फारविस्फार-
नादः संयत्कल्पांतसिंधौ शरसलिलघटावार्मुचः कार्मुकस्य ॥ ३ ॥ जीमू-
तश्यामभासा मुहुरपि भगवद्बाहुना मोहयन्ती युद्धेपूद्धूयमाना झटिति
तडिदिवालक्ष्यते यस्य मूर्तिः । सोऽसिस्त्रासाकुलाक्षत्रिदशरिपुवपुः शोणि-
तास्वादहृप्तो नित्यानंदाय भूयान्मधुमथनमनोनंदको नंदको नः ॥ ४ ॥
कम्राकारा मुरारेः करकमलतलेनानुरागाद्गृहीता सम्यग्वृत्ता स्थिताग्रे
सपदि न सहते दर्शनं या परेषाम् । राजन्ती दैत्यजीवासवमदमुदिता
लोहितालेपनार्द्रा कामं दीप्तांशुकान्ता प्रदिशतु दयितेवास्य कौमोदकी
नः ॥ ५ ॥ यो विश्वप्राणभूतस्तनुरपि च हरेर्यानकेतुस्वरूपो यं संचिं-
त्यैव सद्यः स्वयमुरगवधूवर्गगर्भाः पतन्ति । चंचच्चंडोरुतुंडत्रुटितफणि-
वसारक्तपंकांकितास्यं वंदे छंदोमयं तं खगपतिममलस्वर्णवर्णं सुपर्णम्
॥ ६ ॥ विष्णोर्विश्वेश्वरस्य प्रवरशयनकृत्सर्वलोकैकधर्ता सोऽनंतः सर्व-
भूतः पृथुविमलयशाः सर्ववेदैश्च वेद्यः । पाता विश्वस्य शश्वत्सकलसुर-
रिपुध्वंसनः पापहन्ता सर्वज्ञः सर्वसाक्षी सकलविषभयात्पातु भोगीश्वरो

नः ॥ ७ ॥ वाग्भूगौर्यादिभेदैर्विदुरिह मुनयो यां यदीयैश्च पुंसां कारुण्यार्द्रैः कटाक्षैः सकृदपि पतितैः संपदः स्युः समग्राः। कुंदेंदुस्वच्छमदस्मित-मधुरमुखांभोरुहां सुंदरांगीं वंदे वंद्यामशेषैरपि मुरभिदुरोमंदिरामिंदिरां ताम् ॥ ८ ॥ या सूते सत्त्वजालं सकलमपि सदा संनिधानेन पुंसो धत्ते या सत्त्वयोगाच्चरमचरमिदं भूतये भूतजातम्। धात्रीं स्थात्रीं जनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विश्वशक्तिं विधात्रीं विष्णोर्विश्वात्मनस्तां विपुलगुणमयीं प्राणनाथां प्रणौमि ॥ ९ ॥ येभ्योऽसूयद्भिरुच्चैः सपदि पदमुरु त्यज्यते दैत्यवर्गैर्येभ्यो धर्तुं च मूर्ध्ना स्पृहयति सततं सर्वगीर्वाणवर्गः। नित्यं निर्मूलयेयुर्निचिततरममी भक्तिनिघ्नात्मनां नः पद्माक्षस्याङ्घ्रिपद्मद्वयतलनिलयाः पांसवः पापपंकम् ॥ १० ॥ रेखा लेखाभिवंद्याश्चरणतलगताश्चक्रमत्स्यादिरूपाः स्निग्धाः सूक्ष्माः सुजाता मृदुललिततरक्षामसूत्रायमानाः। दद्युर्नो मंगलानि भ्रमरभरजुषा कोमलेनाब्धिजायाः कम्रेणाम्रेड्यमानाः किसलयमृदुना पाणिना चक्रपाणेः ॥ ११ ॥ यस्मादाक्रामतो द्यां गरुडमणिशिलाकेतुदंडायमानादाश्च्योतन्ती बभासे सुरसरिदमला वैजयन्तीव कान्ता। भूमिष्ठो यस्तथान्यो भुवनगृहबृहत्स्तंभशोभां दधानः पातामेतौ पयोजोदरललिततलौ पंकजाक्षस्य पादौ ॥ १२ ॥ आक्रामद्भ्यां त्रिलोकीमसुरसुरपती तत्क्षणादेव नीतौ याभ्यां वैरोचनींद्रौ युगपदपि विपत्संपदोरेकधाम। ताभ्यां ताम्रोदराभ्यां मुहुरहमजितस्याचिताभ्यामुभाभ्यां प्राच्यैश्वर्यप्रदाभ्यां प्रणतिमुपगतः पादपंकेरुहाभ्याम् ॥ १३ ॥ येभ्यो वर्णश्चतुर्थश्चरणत उदभूदादिसर्गे प्रजानां साहस्री चापि संख्या प्रकटमभिहिता सर्ववेदेषु येषाम्। व्याप्ता विश्वंभरा यैरतिविततततनोर्विश्वमूर्तेर्विराजो विष्णोस्तेभ्यो महद्भ्यः सततमपि नमोऽस्त्वंघ्रिपंकेरुहेभ्यः ॥ १४ ॥ विष्णोः पादद्वयाग्रे विमलनखमणिभ्राजिता राजते या राजीवस्येव रम्या हिमजलकणिकालंकृताग्रा दलाली। अस्माकं विस्मयार्हाण्यखिलमुनिजनप्रार्थनीयानि सेयं दद्यादाद्यानवद्या ततिरतिरुचिरा मंग-

लान्यंगुलीनाम् ॥ १५ ॥ यस्यां दृष्टामलायां प्रतिकृतिममराः स्वां भव-
न्त्यानमंतः सेंद्राः सांद्रीकृतेर्ष्याः स्वपरसुरकुलाशंकयातंकवन्तः । सा
सद्यः सातिरेकां सकलसुखकरीं संपदं साधयेन्नश्चंचचार्वंशुचक्रा चरण-
नलिनयोश्चक्रपाणेर्नखाली ॥ १६ ॥ पादांभोजन्मसेवासमवनतसुरव्रातभा-
स्वत्किरीटप्रत्युप्तोच्चावचाश्मप्रवरकरगणैश्चित्रितं यद्विभाति । नम्रांगाणां
हरेर्नो हरिदुपलमहाकूर्मसौंदर्यहारिच्छायं श्रेयःप्रदायि प्रपदयुगमिदं
प्रापयेत्पापमंतम् ॥ ७ ॥ श्रीमत्यौ चारुवृत्ते करपरिमिलना-
नंदहृष्टे रमायाः सौंदर्याढ्येंद्रनीलोपलरचितमहादंडयोः कांतिचौरे ।
सुरींद्रैः स्तूयमाने सुरकुलसुखदे सूदितारातिसंघे जंघे नारा-
यणीये मुहुरपि जयतामस्मदंहो हरन्त्यौ ॥१८॥ सम्यक् साह्यं विधातुं
सममपि सततं जंघयोः खिन्नयोर्ये भारीभूतोरुदंडद्वयभरणकृतोत्तंभभावं
भजेते । चित्तादर्शं निधातुं महितमिव सतां ते समुद्गायमाने वृत्ताकारे
विधत्तां हृदि मुदमजितस्यानिशं जानुनी नः ॥१९॥ देवो भीतिं विधातुः
सपदि विदधतौ कैटभाख्यं मधुं यावारोप्यारूढगर्वावधिजलधि ययोरेव
दैत्यो जघान । वृत्तावन्योन्यतुल्यौ चतुरमुपचयं बिभ्रतावभ्रनीलावूरू चारू
हरेस्तौ मुदमतिशयिनीं मानसे नो विधत्ताम् ॥२०॥ पीतेन द्योतते
यच्चतुरपरिहितेनांबरेणात्युदारं जाताळंकारयोगं जलमिव जलधेर्वाडवा-
ग्निप्रभाभिः । एतत्पातित्यदात्रो जघनमतिघनादेनसो माननीयं सातत्ये-
नैव चेतो विषयमवतरत्पातु पीतांबरस्य ॥२१॥ यस्या दाम्ना त्रिधाम्नो
जघनकलितया भ्राजतेऽगं यथाब्धेर्मध्यस्थो मंदराद्रिर्भुजगपतिमहाभोग-
संनद्धमध्यः । कांची सा कांचनाभा मणिवरकिरणैरुल्लसद्भिः प्रदीप्ता
कल्यां कल्याणदात्रीं मम मतिमनिशं कम्ररूपां करोतु ॥२२॥ उन्नम्रं
कम्रमुच्चैरुपचितमुदभूद्यत्र पत्रैर्विचित्रैः पूर्वं गीर्वाणपूज्यं कमलजमधुप-
स्यास्पदं तत्पयोजम् । तस्मिन्नीलाश्मनीलैस्तरलरुचिजलैः पूरिते केलि-
बुद्ध्या नाळीकाक्षस्य नाभीसरसि वसतु नश्चित्तहंसश्चिराय ॥२३॥

रेव रूपं मुनीन्द्राः। अस्मानब्जप्रभे ते प्रचुरतरकृपानिर्भरं प्रेक्षमाणे पातामाताम्रशुक्लासितरुचिररुचिरे पद्मनेत्रस्य नेत्रे॥४०॥लक्ष्माकारालकालिस्फुरदलिकशशांकार्धसंदर्शमीलन्नेत्रांभोजप्रबोधोत्सुकनिभृततरालीनभृगंच्छदामे। लक्ष्मीनाथस्य लक्ष्मीकृतविबुधगणापांगबाणासनार्धच्छाये नो भूतिभूरिप्रसवकुलशते भ्रूलते पालयेताम् ॥४१॥ पातात्पातालपातात्पतगपतिगतेर्भ्रूयुगं भुग्नमध्यं येनेषच्चालितेन स्वपदनियमिताः सासुरा देवसंघाः। नृत्यल्लालाटरंगे रजनिकरतनोरर्धखंडावदाते कालव्यालद्वयं वा विलसति समया बालिका मातरं नः ॥४२॥ रूक्षस्मारेक्षुचापच्युतशरनिकरक्षीणलक्ष्मीकटाक्षप्रोत्फुल्लत्पद्ममालाविलसितमहितस्फाटिकेशानलिंगम्। भूयाद्भूयो विभूत्यै मम भुवनपतेर्भ्रूलताद्वंद्वमध्यादुत्थं तत्पुंड्रमूर्ध्वं जनिमरणतमःखंडनं मंडनं च ॥४३॥ पीठीभूतालकान्ते कृतमुकुटमहादेवलिंगप्रतिष्ठे लालाटे नाट्यरंगे विकटतरतटे कैटभारेश्चिराय। प्रोद्घाटयैवात्मतंद्रीप्रकटपटकुटीं प्रस्फुरन्तीं स्फुटांगं पट्वीयं भावनाख्यां चटुलमतिनटी नाटिकां नाटयेन्नः ॥४४॥ मालालीवालिधाम्नः कुवलयकलिता श्रीपतेः कुंतलाली कालिन्द्यारुह्य मूर्ध्नो गलति हरशिरःस्वर्धुनीस्पर्धया नु। राहुर्वा याति वक्त्रं सवलशशिकलाभ्रान्तिलोलान्तरात्मा लोकैरालोक्यते या प्रदिशतु सकलैः साखिलं मंगलं नः ॥४५॥ सुप्ताकाराः प्रसुप्ते भगवति विबुधैरप्यदृष्टस्वरूपा व्याप्तव्योमांतरालास्तरलरुचिजलारंजिताः स्पष्टभासः। देहच्छायोद्गमाभा रिपुवपुरगुरुप्लोषरोषाग्निधूम्याः केशाः केशिद्विषो नो विदधतु विपुलक्लेशपाशप्रणाशम्॥४६॥ यत्र प्रत्युप्तरत्नप्रवरपरिलसद्भूरिरोचिः प्रतानस्फूर्त्या मूर्तिर्मुरारेर्द्युमणिशतचितव्योमवद्दुर्निरीक्ष्या। कुर्वत्पारेपयोधि ज्वलदकृतमहाभास्वदौर्वाग्निशंकां शश्वन्नः शर्म दिश्यात्कलिकलुषतमःपाटनं तत्किरीटम्॥४७॥भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा यदंतस्त्रिभुवनगुरुरप्यब्दकोटीरनेका गन्तुं नान्तं समर्थो भ्रमर इव पुनर्नाभिनालीकनालात्। उन्मज्जन्नूर्जितश्रीस्त्रिभुवनमपरं निर्ममे तत्सदृक्षं देहांभोधिः स देयान्निरवधिरमृतं दैत्यविद्वेषिणो नः

स्योरुमभाभिः प्रतिवनवनमालांशुभिः प्रांशुभिर्यच्छ्रीमिश्राप्यंगदानां शबलितरुचिभिर्निष्कभाभिश्च भाति । बाहुल्येनैव बद्धांजलिपुटमजितस्याभियाचामहे तद्वयार्तं बाधतां नो बहुविहितकरी बंधुरं बाहुमूलम् ॥ ३२॥ विश्वत्राणैकदीक्षास्तनुगुणगणक्षत्रनिर्माणदक्षाः कर्तारो दुर्निरूपाः स्फुटगुरुयशसां कर्मणामद्भुतानाम् । शार्ङ्गं बाणं कृपाणं फलकमरिगदे पद्मशंखौ सहस्रं बिभ्राणाः शस्त्रजालं मम ददतु हरेर्बाहवो मोहहानिम् ॥ ३३॥ कंठाकल्पोद्गतैर्यः कनकमयलसत्कुंडलैस्तैरुदारैरुद्द्योतैः कौस्तुभस्याप्युरुभिरुपचितश्चित्रवर्णो विभाति । कंठाश्लेषे रमायाः करवलयपदैर्मुद्रिते भद्ररूपे वैकुंठीयेऽत्र कंठे वसतु मम मतिः कुंठभावं विहाय ॥ ३४॥ पद्मानंदप्रदाता परिलसदरुणश्रीपरीताग्रभागः काले काले च कम्बुप्रवरशशधरापूरणे यः प्रवीणः । वक्त्राकाशान्तरस्थस्तिरयति नितरां दंततारौघशोभां श्रीभर्तुर्दंतवासोद्युमणिरघतमोनाशनायास्त्वसौ नः ॥ ३५॥ नित्यं स्नेहातिरेकान्निजकमितुरलं विप्रयोगाक्षमाया वक्त्रेंदोरंतराले कृतवसतिरिवाभाति नक्षत्रराजिः । लक्ष्मीकांतस्य कांताकृतिरतिविलसन्मुग्धमुक्ताफलश्रीर्दंताली संततं सा नतिनुतिनिरतान्रक्षतादक्षता नः ॥ ३६॥ ब्रह्म ब्रह्मण्यजिह्मां मतिमपि कुरुषे देव संभावये त्वां शंभो शक्र त्रिलोकीमवसि किममरैर्नो रदाद्याः सुखं वः । इत्थं सेवावनम्रं सुरमुनिनिकरं वीक्ष्य विष्णोः प्रसन्नस्यास्येंदोरास्रवन्ती वरवचनसुधा ह्लादयेन्मानसं नः ॥ ३७॥ कर्णस्थस्वर्णकम्रोज्ज्वलमकरमहाकुंडलप्रोतदीप्यन्मणिव्रयश्रीप्रतानैः परिमिलितमलिश्यामलं कोमलं यत् । प्रोद्यत्सूर्यांशुराजन्मरकतमुकुराकारचोरं मुरारेर्गाढामागामिनीं नो गमयतु विपदं गंडयोर्मंडलं तत् ॥ ३८॥ वक्त्रांभोजे लसन्तं मुहुरधरमणिं पक्वबिंबाभिरामं दृष्ट्वा दष्टुं शुकस्य स्फुटमवतरतस्तुंडदंडायते नः । घोणः श्रोणीकृतात्मा श्रवणयुगलसत्कुंडलोत्तैर्मुरारेः प्राणाख्यस्यानिलस्य प्रसरणसरणिः प्राणदानाय नः स्यात् ॥ ३९॥ दिक्कालौ वेदयन्तौ जगति मुहुरिमौ संचरन्तौ रवींदू त्रैलोक्यालोकदीपावभिदधाति ययो-

रेव रूपं मुनींद्राः। अस्मानब्जप्रभे ते प्रचुरतरकृपानिर्भरं प्रेक्षमाणे पातामाताम्रशुक्लासितरुचिरुचिरे पद्मनेत्रस्य नेत्रे॥४०॥लक्ष्माकारालकालिस्फुरदलिकशशांकार्धसंदर्शमीलन्नेत्रांभोजप्रबोधोत्सुकनिभृततरालीनभृंगच्छदाभे। लक्ष्मीनाथस्य लक्षीकृतविबुधगणापांगबाणासनार्धच्छाये नो भूतिभूरिप्रसवकुलशते भ्रूलते पालयेताम् ॥४१॥ पातात्पातालपातात्पतगपतिगतेर्भ्रूयुगं भुग्नमध्यं येनेषच्चालितेन स्वपदनियमिताः सासुरा देवसंघाः। नृत्यल्लालाटरंगे रजनिकरतनोरर्धखंडावदाते कालव्यालद्वयं वा विलसति समया बालिका मातरं नः ॥४२॥ रूक्षस्मारेक्षुचापच्युतशरनिकरक्षीणलक्ष्मीकटाक्षप्रोत्फुल्लत्पद्ममालाविलसितमहितस्फाटिकेशानलिंगम्। भूयाद्भूयो विभूत्यै मम भुवनपतेर्भ्रूलताद्वंद्वमध्यादुत्थं तत्पुंड्रमूर्ध्वं जनिमरणतमःखंडनं मंडनं च ॥४३॥ पीठीभूतालकान्ते कृतमुकुटमहादेवलिंगप्रतिष्ठे ललाटे नाट्यरंगे विकटतरतटे कैटभारेश्चिराय। प्रोद्घाट्यैवात्मतंद्रीप्रकटपटकुटीं प्रस्फुरन्तीं स्फुटांगं पट्वीयं भावनाख्यां चटुलमतिनटी नाटिकां नाटयेन्नः ॥४४॥ मालालीवालिधाम्नः कुवलयकलिता श्रीपतेः कुंतलाली कालिन्द्यारुह्य मूर्ध्नो गलति हरशिरःस्वर्धुनीस्पर्धया नु। राहुर्वा याति वक्त्रं सवलशशिकलाभ्रान्तिलोलान्तरात्मा लोकैरालोच्यते या प्रदिशतु सकलैः साखिलं मंगलं नः ॥४५॥ सुप्ताकाराः प्रसुप्ते भगवति विबुधैरप्यदृष्टस्वरूपा व्याप्तव्योमांतरालास्तरलरुचिजलारंजिताः स्पष्टभासः। देहच्छायोद्गमाभा रिपुवपुरगुरुप्लोषरोषाग्निधूम्याः केशाः केशिद्विषो नो विदधतु विपुलक्लेशपाशप्रणाशम् ॥४६॥ यत्र प्रत्युप्तरत्नप्रवरपरिलसद्भूरिरोचिः प्रतानस्फूर्त्या मूर्तिर्मुरारेर्द्युमणिशतचितव्योमवद्दुर्निरीक्ष्या। कुर्वत्पारेपयोधि ज्वलदकृतमहाभास्वदौर्वाग्निशंकां शश्वन्नः शर्म दिश्यात्कलिकलुषतमःपाटनं तत्किरीटम्॥४७॥भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा यदंतस्त्रिभुवनगुरुरप्य दकोटीरनेका गन्तुं नान्तं समर्थो भ्रमर इव पुनर्नाभिनालीकनालात्। उन्मज्जन्नूर्जितश्रीस्त्रिभुवनमपरं निर्ममे तत्सदृक्षं देहांभोभिः स देयान्निरवधिरमृतं दैत्यविद्वेषिणो नः

॥ ४८ ॥ मत्स्य कूर्मो वराहो नरहरिणपतिर्वामनो जामदग्न्य काकुत्स्थः कंसघाती मनसिजविजयी यश्च कल्की भविष्यन्। विष्णोरंशावतारा भुवनहितकरा धर्मसंस्थापनार्था पायासुर्मां त एते गुरुतरकरुणाभारखिन्नाशया ये ॥ ४९ ॥ यस्माद्वाचो निवृत्ता सममपि मनसा लक्षणामीक्षमाणा स्वार्थालाभात्परार्थव्यपगमकथनश्लाघिनो वेदवादा। नित्यानन्द स्वसंविन्निरवधिममृत स्वान्तसक्रान्तबिम्बच्छायापत्यापि नित्य सुखयति यमिनो यत्तदव्यान्महो न ॥ ५० ॥ आ पादादा च शीर्ष्णो वपुरिदमनघ वैष्णवं य स चित्ते धत्ते नित्य निरस्ताखिलकलिकलुषे सततात प्रमोद। जुह्वज्जिह्वाकृशानौ हरिचरितहवि स्तोत्रमत्रानुपाठैस्तत्पादाम्भोरुहाभ्या सतता मपि नमस्कुर्महे निर्मलाभ्याम् ॥ ५१ ॥

आनन्दलहरी।

भवानि स्तोतु त्वा प्रभवति चतुर्भिर्न वदनै प्रजानामीशानस्त्रिपुरमथन पचभिरपि। न षड्भि सेनानीर्दशशतमुखैरप्यहिपतिस्तदान्येषा केषा कथय कथमस्मिन्नवसर ॥१॥ घृतक्षीरद्राक्षामधुमधुरिमा कैरपि पदैर्विशिष्याना‍ख्येयो भवति रसनामात्रविषय। तथा ते सौंदर्य परमशिवदृङ्मात्रविषय कथंकार ब्रूम सकलनिगमागोचरगुणे ॥२॥ मुखे ते ताम्बूल नयनयुगुले कज्जलकला ललाटे काश्मीर विलसति गले मौक्तिकलता। स्फुरत्काञ्ची शाटी पृथुकटितटे हाटकमयी भजामस्त्वा गौरीं नगपतिकिशोरीमविरतम् ॥३॥ विराजन्मन्दारद्रुमकुसुमहारस्तनतटी नदद्वीणानादश्रवणविलसत्कुण्डलगुणा। नताङ्गी मातङ्गी रुचिरगतिभङ्गी भगवती सती शम्भोरम्भोरुहचटुलचक्षुर्विजयते ॥४॥ नवीनार्कभ्राजन्मणिकनकभूषापरिकरैर्वृताङ्गी सारङ्गीरुचिरनयनाङ्गीकृतशिवा। तडित्पीता पीताम्बरललितमञ्जीरसुभगा ममापर्णा पूर्णा निरवधिसुखैरस्तु सुमुखी ॥५॥ हिमाद्रे सम्भूता सुललितकरै पल्लवयुता सुपुष्पा मुक्ताभिर्भ्रमरकलिता चालकभरै।

कृतस्थाणुस्थाना कुचफलनता सूक्तिसरसा रुजां हंत्री गंत्री विलसति चिदानंदलतिका ॥६॥ सपर्णामाकीर्णां कतिपयगुणैः सादरमिह श्रयन्त्यन्ये वल्लीं मम तु मतिरेवं विलसति । अपर्णैका सेव्या जगति सकलैर्यत्परिवृतः पुराणोऽपि स्थाणुः फलति किल कैवल्यपदवीम् ॥७॥ विधात्री धर्माणां त्वमसि सकलाम्नायजननी त्वमर्थानां मूलं धनदनमनीयांघ्रिकमले त्वमादिः कामानां जननि कृतकंदर्पविजये सतां मुक्तेर्बीजं त्वमसि परमब्रह्ममहिषी ॥८॥ प्रभूता भक्तिस्ते यदपि न ममालोलमनसस्त्वया तु श्रीमत्या सदयमवलोक्योऽहमधुना । पयोदः पानीयं दिशति मधुरं चातकमुखे भृशं शंके कैर्वा विधिभिरनुनीता मम मतिः ॥९॥ कृपापांगालोकं वितर तरसा साधुचरिते न ते युक्तोपेक्षा मयि शरणदीक्षामुपगते । न चेदिष्टं दद्यादनुपदमहो कल्पलतिका विशेषः सामान्यैः कथमितरवल्लीपरिकरैः॥१०॥महान्तं विश्वासं तव चरणपंकेरुहयुगे निधायान्यन्नैवाश्रितमिह मया दैवतमुमे। तथापि त्वच्चेतो यदि मयि न जायेत सदयं निरालंबो लंबोदरजननि कं यामि शरणम् ॥११॥ अयः स्पर्शे लग्नं सपदि लभते हेमपदवीं यथा रथ्यापाथः शुचि भवति गंगौघमिलितम् । तथा तत्तत्पापैरतिमलिनमंतर्मम यदि त्वयि प्रेम्णा सक्तं कथमिव न जायेत विमलम् ॥१२॥ त्वदन्यस्मादिच्छाविषयफललाभेन नियमस्त्वमर्थानामिच्छाधिकमपि समर्था वितरणे । इति प्राहुः प्रांचः कमलभवनाद्यास्त्वयि मनस्त्वदासक्तं नक्तंदिवमुचितमीशानि कुरु तत् ॥१३॥ स्फुरन्नानारत्नस्फटिकमयभित्तिप्रतिफलत्त्वदाकारं चंचच्छशधरकलासौधशिखरम् । मुकुंदब्रह्मेंद्रप्रभृतिपरिवारं विजयते तवागारं रम्यं त्रिभुवनमहाराजगृहिणि ॥१४॥ निवासः कैलासे विधिशतमखाद्याः स्तुतिकराः कुटुंबं त्रैलोक्यं कृतकरपुटः सिद्धिनिकरः । महेशः प्राणेशस्तदवनिधराधीशतनये न ते सौभाग्यस्य क्वचिदपि मनागस्ति तुलना॥१५॥ वृषो वृद्धो यानं विषमशनमाशा निवसनं श्मशानं क्रीडाभूर्भुजगनिवहो भूषणनिधिः । समग्रा सामग्री जगति विदितैव स्मररिपोर्यदेतस्यैश्वर्यं तव

जननि सौभाग्यमहिमा ॥ १६ ॥ अशेषब्रह्मांडप्रलयविधिनैसर्गिकमतिः श्मशानेष्वासीनः कृतभसितलेपः पशुपतिः । दधौ कंठे हालाहलमखिलभूगोलकृपया भवत्याः संगत्याः फलमिति च कल्याणि कलये ॥ १७ ॥ त्वदीयं सौंदर्यं निरातिशयमालोक्य परया भियैवासीद्गंगा जलमयतनुः शैलतनये । तदेतस्यास्तास्यद्वदनकमलं वीक्ष्य कृपया प्रतिष्ठामातेने निजशिरसि वासेन गिरिशः ॥ १८ ॥ विशालश्रीखंडद्रवमृगमदाकीर्णघुसृणप्रसूनव्यामिश्रं भगवति तवाभ्यंगसलिलम् । समादाय स्रष्टा चलितपदपांसून्निजकरैः समाधत्ते सृष्टिं विबुधपुरपंकेरुहदृशाम् ॥ १९ ॥ वसंते सानंदे कुसुमितलताभिः परिवृते स्फुरन्नानापद्मे सरसि कलहंसालिसुभगे । सखीभिः खेलन्तीं मलयपवनांदोलितजलैः स्मरेद्यस्त्वां तस्य ज्वरजनितपीडाऽपसरति ॥ २० ॥

त्रिपुरसुंदरीस्तोत्रम् ।

कदंबवनचारिणीं मुनिकदंबकादंबिनीं नितंबजितभूधरां सुरनितंबिनीसेविताम् । नवांबुरुहलोचनामभिनवांबुदश्यामलां त्रिलोचनकुटुंबिनीं त्रिपुरसुंदरीमाश्रये ॥ १ ॥ कदंबवनवासिनीं कनकवल्लकीधारिणीं महार्हमणिहारिणीं मुखसमुल्लसद्वासिनीम् । दयाविभवकारिणीं विशदलोचनीं चारिणीं त्रिलोचनकुटुंबिनीं त्रिपुरसुंदरीमाश्रये ॥ २ ॥ कदंबवनशालया कुचभरोल्लसन्मालया कुचोपमितशैलया गुरुकृपालसद्वेलया । मदारुणकपोलया मधुरगीतवाचालया कयापि घननीलया कवचिता वयं लीलया ॥ ३ ॥ कदंबवनमध्यगां कनकमंडलोपस्थितां षडंबुरुहवासिनीं सततसिद्धसौदामिनीम् । विडंबितजपारुचिं विकचचंद्रचूडामणिं त्रिलोचनकुटुंबिनीं त्रिपुरसुंदरीमाश्रये ॥ ४ ॥ कुचांचितविपंचिकां कुटिलकुंतलालंकृतां कुशेशयनिवासिनीं कुटिलचित्तविद्वेषिणीम् । मदारुणविलोचनां मनसिजारिसंमोहिनीं मतंगमुनिकन्यकां मधुरभाषिणीमाश्रये ॥ ५ ॥ स्मरेत्प्रथमपुष्पिणीं रुधिरबिंदुनीलांबर

गृहीतमधुपात्रिका मधुविघूर्णनेत्रांचलाम् । घनस्तनभरोन्नतां गलितचूलिकां श्यामलां त्रिलोचनकुटुंबिनीं त्रिपुरसुंदरीमाश्रये ॥६॥ सकुंकुमविलेपनामलकचुंबिकस्तूरिकां समदहसितेक्षणां सशरचापपाशांकुशाम् । अशेषजनमोहिनीमरुणमाल्यभूषांबरां जपाकुसुमभासुरां जपविधौ स्मराम्यंबिकाम् ॥७॥ पुरंदरपुरंध्रिकाचिकुरबंधसैरंध्रिकां पितामहपतिव्रता पटुपटीरचर्चारताम् । मुकुंदरमणीं मणीलसदलंक्रियाकारिणीं भजामि भुवनांबिकां सुरवधूटिकाचेटिकाम् ॥८॥

अन्नपूर्णास्तोत्रम् ।

नित्यानंदकरी वराभयकरी सौंदर्यरत्नाकरी निर्धूताखिलघोरपावनकरी प्रत्यक्षमाहेश्वरी । प्रालेयाचलवंशपावनकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि कृपावलंबनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥१॥ नानारत्नविचित्रभूषणकरी हेमांबराडंबरी मुक्ताहारविलंबमानविलसद्वक्षोजकुम्भांतरी । काश्मीरागुरुवासिता रुचिकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि० ॥२॥ योगानंदकरी रिपुक्षयकरी धर्मार्थनिष्ठाकरी चन्द्रार्कानलभासमानलहरी त्रैलोक्यरक्षाकरी । सर्वैश्वर्यसमस्तवाञ्छितकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि० ॥३॥ कैलासाचलकंदरालयकरी गौरी उमा शंकरी कौमारी निगमार्थगोचरकरी ओंकारबीजाक्षरी । मोक्षद्वारकपाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि०।४। दृश्यादृश्यप्रभूतवाहनकरी ब्रह्मांडभांडोदरी लीलानाटकसूत्रभेदनकरी विज्ञानदीपांकुरी । श्रीविश्वेशमनःप्रसादनकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि० ॥५॥ उर्वी सर्वजनेश्वरी भगवती मातान्नपूर्णेश्वरी वेणीनीलसमानकुंतलहरी नित्यान्नदानेश्वरी । सर्वानंदकरी दशाशुभकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि० ॥६॥ आदिक्षान्तसमस्तवर्णनकरी शंभोस्त्रिभावाकरी काश्मीरा त्रिजलेश्वरी त्रिलहरी नित्यांकुरा शर्वरी । कामाकांक्षकरी जनोदयकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि० ॥७॥ देवी सर्वविचित्ररत्नरचिता

दाक्षायणी सुंदरी वामं स्वादुपयोधरप्रियकरी सौभाग्यमाहेश्वरी । भक्ताभीष्टकरी दशाशुभहरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि० ॥८॥ चंद्रार्कानलकोटिकोटिसदृशा चंद्रांशुबिंबाधरी चंद्रार्काग्निसमानकुंतलधरी चंद्रार्कवर्णेश्वरी । मालापुस्तकपाशसांकुशधरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि ॥९॥ क्षत्रत्राणकरी महाऽभयकरी माता कृपासागरी साक्षान्मोक्षकरी सदा शिवकरी विश्वेश्वरश्रीधरी । दक्षाक्रंदकरी निरामयकरी काशीपुराधीश्वरी भिक्षां देहि० ॥१०॥ अन्नपूर्णे सदापूर्णे शंकरप्राणवल्लभे । ज्ञानवैराग्यसिद्ध्यर्थं भिक्षां देहि च पार्वती ॥११॥ माता च पार्वती देवी पिता देवो महेश्वरः । बांधवाः शिवभक्ताश्च स्वदेशो भुवनत्रयम् ॥१२॥

अंबाष्टकम् ।

चेटीभवन्निखिलखेटीकदंबतरुवाटीषु नाकिपटलीकोटीरचारुतरकोटीमणीकिरणकोटीकरंबितपदा । पाटीरगंधकुचशाटी कवित्वपरिपाटीमगाधिपसुता घोटी कुलादधिकधाटीमुदारमुखवीटीरसेन तनुताम् ॥१॥ कूलातिगामिभयतूलावलिज्वलनकीला निजस्तुतिविधाकोलाहलक्षपितकालामरी कुशलकीलालपोषणनभाः । स्थूला कुचे जलदनीला कचे कलितलीला कदंबविपिने शूलायुधप्रणतिशीला विभातु हृदि शैलाधिराजतनया ॥२॥ यत्राशयो लगति तत्रागजा वसतु कुत्रापि निस्तुलशुका सुत्रामकालमुखसत्राशनप्रकरसुत्राणकारिचरणा । छत्रानिलातिरयपत्राभिरामगुणमित्रामरीसमवधूः कुत्रासहन्मणिविचित्राकृतिः स्फुरितपुत्रादिदाननिपुणा ३ द्वैपायनप्रभृतिशापायुधत्रिदिवसोपानधूलिचरणा पापापहस्वमनुजापानुलीनजनतापापनोदनिपुणा । नीपालया सुरभिधूपालका दुरितकूपादुदंचयतु मां रूपाधिका शिखरिभूपालवंशमणिदीपायिता भगवती ॥४॥ यालीभिरात्मतनुतालीसकृत्प्रियकपालीषु खेलति भयव्यालीनकुल्यसितचूलीभराचरणधूलीलसन्मुनिवरा । बालीभृति श्रवसि तालीदलं वहति याऽलीकशो-

भितिल्का सालीकरोतु मम काली मन स्वपदनालीकसेवनविधौ ॥५॥ न्यक्कारे वपुषि ककादिरक्तपुषि ककादिपक्षिविषये त्व वामनामयसि किं कारण हृदयपकारिमेहि गिरिजाम । शकाशिलानिशितटकायमानपदसक्काशमानसुमनोज्ञकारिमानततिमकानुपेतशशिसकाशिवक्त्रकमलाम्॥६॥कुजावतीसमविडवा गलेन नवतुवाभर्गीणसविधा श बाहुलेयशबिबाभिरामसुखसंबाधितस्तनभरा । भवा कुरगमदजबालरोचिरिह लवालका दिशतु मे बिंबाधरा विनतशबायुधादिनुरवा कदबविपिने ॥७॥ इधानकीरमणिवधा भवे हृदयववासतीव रसिका सधावती सुननसधारणेऽप्यमृतसिंधावुदारनिलया । गधानुमानमुहुरधालिरीतकचवधा समर्पयतु मे शधाम भानुमपि सधानमाशु पदसधानमप्यगसुता ॥८॥

कृष्णाष्टकम् ।

श्रियाश्लिष्टो विष्णु स्थिरचरवपुर्वेदविषयो धिया साक्षी शुद्धो हरिरसुरहंताब्जनयन । गदी शङ्खी चक्री विमलवनमाली स्थिररुचि शरण्यो लोकेशो मम भवतु कृष्णोऽक्षिविषय ॥ १ ॥ यत सर्वं जात वियदनिलमुख्य जगदिद स्थितौ नि शेष योऽवति निजसुखाशेन मधुहा । लये सर्व स्वस्मिन्न् हरति कलया यस्तु स विभु शरण्यो लोकेशो मम भवतु कृष्णोऽक्षिविषय ॥२॥ असूनायम्यादौ यमनियममुख्यै सुकरणैर्निरुध्येद चित्त हृदि विलयमानीय सकलम् । यमीड्य पश्यन्ति प्रवरमतयो मायिनममो शरण्यो लोकेशो मम० ॥३॥ पृथिव्या तिष्ठन्यो यमयति महीं वेद न धरा यमित्यादौ वेदो वदति जगतामीशममलम् । नियन्तार ध्येय मुनिसुरनृणा मोक्षदमसौ शरण्यो लोकेशो मम० ॥४॥ महेंद्रादिर्देवो जयति दितिजान्यस्य बलता न कस्य स्वातन्त्र्य क्वचिदपि कृतौ यत्कृतिमृते । कवित्वादेर्गर्व परिहरति योऽसौ विजयिन शरण्यो लोकेशो मम० ॥५॥ विना यस्य ध्यान व्रजति पशुतां सूकरमुखा विना यस्य ज्ञान जनिमृतिभय

याति जनता। विना यस्य स्मृत्या कृमिशतजनिं याति स विभुः शरण्यो लोकेशो मम०॥६॥नराकारोत्तमः शरणशरणो भ्रान्तिहरणो घनश्यामो वामो व्रजशिशुवयस्योऽर्जुनसखः। स्वयम्भूर्भूतानां जनक उचिताचारसुखदः शरण्यो लोकेशो मम० ॥७॥ यदा धर्मग्लानिर्भवति जगतां क्षोभकरणी तदा लोकस्वामी प्रकटितवपुः सेतुधृगजः। सतां धाता स्वच्छो निगमगुणगीतो व्रजपतिः शरण्यो लोकेशो मम० ॥८॥ इति हरेरखिलात्माराधितः शङ्करेण श्रुतिविशदगुणोऽसौ मातृमोक्षार्थमाद्यः। इति वरनिकटे श्रीयुक्त आविर्बभूव स्वगुणवृत उदारः शङ्खचक्राब्जहस्तः ॥९॥

श्रीगोविंदाष्टकम्।

सत्यं ज्ञानमनन्तं नित्यमनाकाशं परमाकाशं गोष्ठप्राङ्गणरिङ्गणलोलमनायासं परमायासम्। मायाकल्पितनानाकारमनाकारं भुवनाकारं क्ष्मामानाथमनाथं प्रणमत गोविंदं परमानन्दम् ॥१॥ मृत्स्नामत्सीहेति यशोदाताडनशैशवसंत्रासं व्यादितवक्त्रालोकितलोकालोकचतुर्दशलोकालम्। लोकत्रयपुरमूलस्तम्भं लोकालोकमनालोकं लोकेशं परमेशं प्रणमत गोविंदं परमानन्दम् ॥ २ ॥ त्रैविष्टपरिपुवीरघ्नं क्षितिभारघ्नं भवरोगघ्नं कैवल्यं नवनीताहारमनाहारं भुवनाहारम्। वैमल्यस्फुटचेतोवृत्तिविशेषाभासमनाभासं शैवं केवलशान्तं प्रणमत गोविंदं परमानन्दम् ॥ ३ ॥ गोपालं भूलीलाविग्रहगोपालं कुलगोपालं गोपीखेलनगोवर्धनधृतिलीलालालितगोपालम्। गोभिर्निगदितगोविंदस्फुटनामानं बहुनामानं गोपीगोचरदूरं प्रणमत गोविंदं परमानन्दम् ॥ ४ ॥ गोपीमण्डलगोष्ठीभेदं भेदावस्थमभेदाभं शश्वद्गोखुरनिर्धूतोद्धतधूलीधूसरसौभाग्यम्। श्रद्धाभक्तिगृहीतानन्दमचिन्त्यं चिन्तितसद्भावं चिंतामणिमहिमानं प्रणमत गोविंदं परमानन्दम् ॥५॥ स्नानव्याकुलयोषिद्वस्त्रमुपादायागमुपारूढं व्यादित्सन्तीरथ दिग्वस्त्रा ह्युपदातुमुपाकर्षन्तम्। निर्धूतद्वयशोकविमोहं बुद्धं बुद्धे-

स्पतस्थ सत्तामात्रशरीरं प्रणमत गोविंदं परमानंदम् ॥६॥ कांतं कारण-कारणमादिमनादिं कालमनाभासं कालिंदीगतकालियशिरसि मुहुर्नृत्यन्तं मुनृत्यन्तम् । कालं कलकलातीतं कलिताशेषं कलिदोषघ्नं कालत्रयगति-हेतुं प्रणमत गोविंदं परमानंदम् ॥७॥ वृंदावनभुवि वृंदारकगणवृंदाराधित-वन्देऽहं कुंदाभामलमंदस्मेरसुधानंदं सुहृदानंदम् । वंद्याशेषमहामुनिमानस-वंद्यानंदपदद्वंद्वं वंद्याशेषगुणाब्धिं प्रणमत गोविंदं परमानंदम् ॥८॥ गोविंदाष्टकमेतदधीते गोविंदार्पितचेता यो गोविंदाच्युत माधव विष्णो गोकुल-नायक कृष्णेति । गोविंदांघ्रिसरोजध्यानसुधाजलधौतसमस्ताघो गोविंदं परमानंदामृतमंतस्थं स समभ्येति ॥९॥

कृष्णाष्टकम् ।

भजे व्रजैकमंडनं समस्तपापखंडनं स्वभक्तचित्तरंजनं सदैव नंदनंदनम्। सुपिच्छगुच्छमस्तकं सुनादवेणुहस्तकं अनंगरंगसागरं नमामि कृष्णनाग-रम् ॥१॥ मनोजगर्वमोचनं विशाललोललोचनं विधूतगोपशोचनं नमामि पद्मलोचनम् । करारविंदभूधरं स्मितावलोकसुंदरं महेंद्रमानदारणं नमामि कृष्णवारणम् ॥२॥ कदंबसूनकुंडलं सुचारुगंडमंडलं व्रजांगनैकवल्लभं नमामि कृष्णदुर्लभम् । यशोदया समोदया सगोपया सनंदया युतं सुखै-कदायकं नमामि गोपनायकम् ॥ ३ ॥ सदैव पादपंकजं मदीयमानसे निजं दधानमुत्तमालकं नमामि नंदबालकम् । समस्तदोषशोषणं समस्त-लोकपोषणं समस्तगोपमानसं नमामि कृष्णलालसम् ॥४॥ भुवो भराव-तारकं भवाब्धिकर्णधारकं यशोमतीकिशोरकं नमामि दुग्धचोरकम् । दृगन्तकान्तभंगिनं सदासदालसंगिनं दिने दिने नवं नवं नमामि नंदसं-भवम् ॥५॥ गुणाकरं सुखाकरं कृपाकरं कृपापरं सुरद्विषन्निकंदनं नमामि गोपनंदनम् । नवीनगोपनागरं नवीनकेलिलंपटं नमामि मेघसुंदरं तडि-त्प्रभालसत्पटम् ॥६॥ समस्तगोपनंदनं हृदंबुजैकमोदनं नमामि कुंजमध्यग

प्रसन्नभानुशोभनम् । निकामकामदायकं दृगन्तचारसायकं रसालवेणु-
गायकं नमामि कुंजनायकम् ॥७॥ विदग्धगोपिकामनोमनोज्ञतल्पशायिनं
नमामि कुंजकानने प्रवृद्धवह्निपायिनम् । यदा तदा यथा तथा तथैव
कृष्णसत्कथा मया सदैव गीयतां तथा कृपा विधीयताम् । प्रमाणिकाष्टक-
द्वयं जपत्यधीत्य यः पुमान्भवेत्स नंदनंदने भवे भवे सुभक्तिमान् ॥८॥

पांडुरंगाष्टकम् ।

महायोगपीठे तटे भीमरथ्या वरं पुंडरीकाय दातुं मुनींद्रैः । समागत्य
तिष्ठन्तमानंदकंदं परब्रह्मलिंगं भजे पांडुरंगम् ॥१॥ तडिद्वाससं नीलमेघा-
वभासं रमामंदिरं सुंदरं चित्प्रकाशम् । वरं त्विष्टिकायां समन्यस्तपादं पर०
॥२॥ प्रमाणं भवाब्धेरिदं मामकानां नितंबः कराभ्यां धृतो येन तस्मात् । विधा-
तुर्वसत्यै धृतो नाभिकोशः पर० ॥३॥ स्फुरत्कौस्तुभालंकृतं कंठदेशे श्रिया
जुष्टकेयूरकं श्रीनिवासम् । शिवं शान्तमीड्यं वरं लोकपालं पर० ॥४॥ शरच्चंद्र-
बिंबाननं चारुहासं लसत्कुंडलाक्रान्तगंडस्थलांगम् । जपारागबिंबाधरं कंज-
नेत्रं पर० ॥५॥ किरीटोज्ज्वलत्सर्वदिक्प्रान्तभागं सुरैरर्चितं दिव्यरत्नैरनर्घ्यैः ।
त्रिभंगाकृतिं बर्हमाल्यावतंसं पर० ॥६॥ विभुं वेणुनादं चरन्तं दुरन्तं
स्वयं लीलया गोपवेषं दधानम् । गवां वृंदकानन्दनं चारुहासं पर० ॥७॥
अजं रुक्मिणीप्राणसंजीवनं तं परं धाम कैवल्यमेकं तुरीयम् । प्रसन्नं
प्रपन्नार्तिहं देवदेवं परब्रह्मलिंगं भजे पांडुरंगम् ॥८॥ स्तवं पांडुरंगस्य वै
पुण्यदं ये पठन्त्येकचित्तेन भक्त्या च नित्यम् । भवांभोनिधिं तेऽपि
तीर्त्वाऽन्तकाले हरेरालयं शाश्वतं प्राप्नुवन्ति ॥९॥

गंगाष्टकम् ।

ब्रह्मांडं खण्डयन्ती हरशिरसि जटावल्लिमुल्लासयन्ती स्वर्लोकादापतन्ती
कनकगिरिगुहागंडशैलात्स्खलन्ती । क्षोणीपृष्ठे लुठन्ती दुरितचयचमूर्निर्भरं

भर्त्सयन्ती पाथोधिं पूरयन्ती सुरनगरसरित्पावनी नः पुनातु ॥१॥ आदावादिपितामहस्य नियमव्यापारपात्रे जलं पश्चात्पन्नगशायिनो भगवतः पादोदकं पावनम् । भूयः शम्भुजटाविभूषणमणिर्जह्नोर्महर्षेरियं कन्या कल्मषनाशिनी भगवती भागीरथी दृश्यते ॥ २ ॥ शैलेन्द्रादवतारिणी निजजले मज्जज्जनोत्तारिणी पारावारविहारिणी भवभयश्रेणीसमुत्सारिणी । शेषाहेरनुकारिणी हरशिरोवल्लीदलाकारिणी काशीप्रान्तविहारिणी विजयते गङ्गा मनोहारिणी ॥ ३ ॥ कुतो वीचिर्वीचिस्तव यदि गता लोचनपथं त्वमापीता पीताम्बरपुरनिवासं वितरसि । त्वदुत्सङ्गे गङ्गे पतति यदि कायस्तनुभृतां तदा मातः शातक्रतवपदलाभोऽप्यतिलघुः ॥४ गङ्गे त्रैलोक्यसारे सकलसुरवधूधौतविस्तीर्णतोये पूर्णब्रह्मस्वरूपे हरिचरणरजोहारिणि स्वर्गमार्गे । प्रायश्चित्तं यदि स्यात्तव जलकणिका ब्रह्महत्यादिपापे कस्त्वां स्तोतुं समर्थस्त्रिजगदघहरे देवि गङ्गे प्रसीद ॥५॥ मातर्जाह्नवि शम्भुसङ्गवलिते मौलौ निधायाञ्जलिं त्वत्तीरे वपुषोऽवसानसमये नारायणाङ्घ्रिद्वयम् । सानन्दं स्मरतो भविष्यति मम प्राणप्रयाणोत्सवे भूयाद्भक्तिरविच्युता हरिहराद्वैतात्मिका शाश्वती । ६॥

यमुनाष्टकम् ।

कृपापारावारां तपनतनयां तापशमनीं मुरारिप्रेयस्यां भवभयदवां भक्तिवरदाम् । वियज्ज्वालान्मुक्तां श्रियमपि सुखाप्तेः परिदिनं सदा धीरो नूनं भजति यमुनां नित्यफलदाम् ॥१॥ मधुवनचारिणि भास्करवाहिनि जाह्नविसङ्गिनि सिन्धुसुते मधुरिपुभूषिणि माधवतोषिणि गोकुलभीतिविनाशकृते । जगदघमोचिनि मानसदायिनि केशवकेलिनिदानगते जय यमुने जय भीतिनिवारिणि संकटनाशिनि पावय माम् ॥२॥ अयि मधुरे मधुमोदविलासिनि शैलविहारिणि वेगभरे परिजनपालिनि दुष्टनिषूदिनि वाञ्छितकामविलासधरे । व्रजपुरवासिजनार्जितपातकहारिणि विश्वजनोद्धरिके जय ।

यमुने० ॥३॥ अतिविपदबुधिमग्नजन भवतापशताकुलमानसकं गतिमतिहीनमशेषभयाकुलमागतपादसरोजयुगम्। ऋणभयभीतिमनिष्कृतिपातककोटिशतायुतपुंजतरं जय यमुने० ॥४॥ नवजलदद्युतिकोटिलसत्तनुहेममयाभररंजितके तडिदवहेलिपदाचलचंचलशोभितपीतसुचैलधरे। मणिमयभूषणचित्रपटासनरंजितगंजितभानुकरे जय यमुने०॥५॥शुभपुलिने मधुमत्तयदूद्भवरासमहोत्सवकेलिभरे उच्चकुलाचलराजितमौक्तिकहारमयाभररोदसिके। नवमणिकोटिकभास्करकंचुकिशोभिततारकहारयुते जय यमुने०॥ करिवरमौक्तिकनासिकभूषणवातचमत्कृतचंचलके मुखकमलामलसौरभचंचलमत्तमधुव्रतलोचनिके। मणिगणकुंडललोलपरिस्फुरदाकुलगंडयुगामलके जय यमुने० ॥७॥ कलरवनूपुरहेममयाचितपादसरोरुहसारुणिके धिमिधिमिधिमिधिमिधिमितालविनोदितमानसमंजुलपादगते। तव पदपंकजमाश्रितमानवचित्तसदाखिलतापहरे जय यमुने० ॥८॥

नर्मदाष्टकम्।

सबिंदुसिंधुसुस्खलत्तरंगभंगरंजितं द्विषत्सु पापजातजातकारिवारिसंयुतम्। कृतांतदूतकालभूतभीतिहारिवर्मदे त्वदीयपादपंकजं नमामि देवि नर्मदे ॥१॥ त्वदंबुलीनदीनमीनदिव्यसंप्रदायकं कलौ मलौघभारहारि सर्वतीर्थनायकम्। सुमत्स्यकच्छनक्रचक्रचक्रवाकशर्मदे त्वदीयपाद० ॥२॥ महागभीरनीरपूरपापधूतभूतलं ध्वनत्समस्तपातकारिदारितापदाचलम्। जगल्लये महाभये मृकंडुसूनुहर्म्यदे त्वदीयपाद० ॥३॥ गतं तदैव मे भयं त्वदंबु वीक्षितं यदा मृकंडुसूनुशौनकासुरारिसेवि सर्वदा। पुनर्भवाब्धिजन्मजं भवाब्धिदुःखवर्मदे त्वदीयपाद० ॥४॥ अलक्षलक्षकिन्नरामरासुरादिपूजितं सुलक्षनीरतीरधीरपक्षिलक्षकूजितम्। वसिष्ठशिष्टपिप्पलादिकर्दमादिशर्मदे त्वदीयपाद० ॥५॥ सनत्कुमारनाचिकेतकश्यपात्रिषट्पदैर्धृतं स्वकीयमानसेषु नारदादिषट्पदैः। रवींदुरंतिदेव-

देवराजकर्मशर्मदे त्वदीयपाद० ॥६॥ अलक्षलक्षलक्षपापलक्षसारसायुधं ततस्तु जीवजन्तुतन्तुभुक्तिमुक्तिदायकम् । विरिंचिविष्णुशंकरस्वकीयधामवर्मदे त्वदीयपाद० ॥७॥ अहो मृतं स्वनं श्रुतं महेशकेशजातटे किरातसूतवाडवेषु पण्डिते शठे नटे । दुरंतपापतापहारिसर्वजंतुशर्मदे त्वदीपाद॥८॥ इदं तु नर्मदाष्टकं त्रिकालमेव ये सदा पठन्ति ते निरंतरं न यान्ति दुर्गतिं कदा । सुलभ्य देहदुर्लभं महेशधामगौरवं पुनर्भवा नरा न वै विलोकयन्ति रौरवम् ॥९॥

श्रीमणिकर्णिकाष्टकम् ।

त्वत्तीरे मणिकर्णिके हरिहरौ सायुज्यमुक्तिप्रदौ वादं तौ कुरुतः परस्परमुभौ जन्तोः प्रयाणोत्सवे । मद्रूपो मनुजोऽयमस्तु हरिणा प्रोक्तः शिवस्तत्क्षणात्तन्मध्याद्भृगुलाञ्छनो गरुडगः पीताम्बरो निर्गतः ॥१॥ इन्द्राद्यास्त्रिदशाः पतन्ति नियतं भोगक्षये ते पुनर्जायन्ते मनुजास्ततोऽपि पशवः कीटाः पतंगादयः । ये मातर्मणिकर्णिके तव जले मज्जन्ति निष्कल्मषाः सायुज्येऽपि किरीटकौस्तुभधरा नारायणाः स्युर्नराः ॥२॥ काशी धन्यतमा विमुक्तिनगरी सालंकृता गंगया तत्रेयं मणिकर्णिका सुखकरी मुक्तिर्हि तत्किंकरी । स्वर्लोकस्तुलितः सहैव विबुधैः काश्या समं ब्रह्मणा काशी क्षोणितले स्थिता गुरुतरा स्वर्गो लघुः खे गतः ॥३॥ गंगातीरमनुत्तमं हि सकलं तत्रापि काश्युत्तमा तस्यां सा मणिकर्णिकोत्तमतमा यत्रेश्वरो मुक्तिदः । देवानामपि दुर्लभं स्थलमिदं पापौघनाशक्षमं पूर्वोपार्जितपुण्यपुंजगमकं पुण्यैर्जनैः प्राप्यते ॥४॥ दुःखाम्भोनिधिमग्नजन्तुनिवहास्तेषां कथं निष्कृतिर्ज्ञात्वैतद्धि विरिंचिना विरचिता वाराणसी शर्मदा । लोकाः स्वर्गसुखास्ततोऽपि लघवो भोगान्तपातप्रदाः काशी मुक्तिपुरी सदा शिवकरी धर्मार्थकामोत्तरा ॥५॥ एको वेणुधरो धराधरधरः श्रीवत्सभूषाधरो योऽप्येकः किल शंकरो विषधरो गंगाधरो माधवः । ये

मातर्मणिकर्णिके तव जले मज्जन्ति ते मानवा रुद्रा वा हरयो भवन्ति बहवस्तेषां बहुत्वं कथम् ॥६॥ त्वत्तीरे मरणं तु मंगलकरं देवैरपि श्लाघ्यते शक्रस्तं मनुजं सहस्रनयनैर्द्रष्टुं सदा तत्परः । आयान्तं सविता सहस्रकिरणैः प्रत्युद्गतोऽभूत्सदा पुण्योऽसौ वृषगोऽथवा गरुडगः किं मंदिरं यास्यति ॥७॥ मध्याह्ने मणिकर्णिकास्नपनजं पुण्यं न वक्तुं क्षमः स्वीयैरब्दशतैश्चतुर्मुखसुरो वेदार्थदीक्षागुरुः । योगाभ्यासबलेन चंद्रशिखरस्तत्पुण्यपारं गतस्त्वत्तीरे प्रकरोति सुप्तपुरुषं नारायणं वा शिवम् ॥७॥ कृच्छ्रैः कोटिशतैः स्वपापनिधनं यच्चाश्वमेधैः फलं तत्सर्वं मणिकर्णिकास्नपनजे पुण्ये प्रविष्टं भवेत् । स्नात्वा स्तोत्रमिदं नरः पठति चेत्संसारपाथोनिधिं तीर्त्वा पल्वलवत्प्रयाति सदनं तेजोमयं ब्रह्मणः ॥९॥

दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् ।

उपासकानां यदुपासनीयमुपात्तवासं वटशाखिमूले । तद्धाम दाक्षिण्यजुषा स्वमूर्त्या जागर्तु चित्ते मम बोधरूपम् ॥१॥ अद्राक्षमक्षीणदयानिधानमाचार्यमाद्यं वटमूलभागे । मौनेन मंदस्मितभूषितेन महर्षिलोकस्य तमो नुदन्तम् ॥२॥ विद्राविताशेषतमोगणेन मुद्राविशेषेण मुहुर्मुनीनाम् । निरस्य मायां दयया विधत्ते देवो महांस्तत्त्वमसीति बोधम् ॥ ॥ अपारकारुण्यसुधातरंगैरपांगपातैरवलोकयन्तम् । कठोरसंसारनिदाघतप्तान्मुनीनहं नौमि गुरुं गुरूणाम् ॥४॥ ममाद्य देवो वटमूलवासी कृपाविशेषात्कृतसंनिधानः । ओंकाररूपामुपदिश्य विद्यामाविद्यकध्वान्तमपाकरोतु ॥५॥ कलाभिरिंदोरिव कल्पितांगं मुक्ताकलापैरिव बद्धमूर्तिम् । आलोकये देशिकमप्रमेयमनाद्यविद्यातिमिरप्रभातम् ॥६॥ स्वदक्षजानुस्थितवामपादं पादोदरालंकृतयोगपट्टम् । अपस्मृतेराहितपादमंगं प्रणौमि देवं प्रणिधानवन्तम् ॥७॥ तत्त्वार्थमते वसतामृषीणां युवापि यः सन्नुपदेष्टुमीष्टे । प्रणौमि तं प्राक्तनपुण्यजालैराचार्यमाश्चर्यगुणाधिवासम् ॥८॥

एकेन मुद्रां परशुं करेण करेण चान्येन मृगं दधानः । स्वजानुविन्यस्तकरः पुरस्तादाचार्यचूडामणिराविरस्तु ॥९॥ आलेपवन्तं मदनाङ्गभूत्या शार्दूलकृत्त्या परिधानवन्तम् । आलोकये कंचन देशिकेन्द्रमज्ञानवाराकरवाडवाग्निम् ॥१०॥ चारुस्मितं सोमकलावतंसं वीणाधरं व्यक्तजटाकलापम् । उपासते केचन योगिनस्त्वामुपात्तनादानुभवप्रमोदम् ॥११॥ उपासते यं मुनयः शुकाद्या निराशिषो निर्ममताधिवासाः । तं दक्षिणामूर्तितनुं महेशमुपास्महे मोहमहार्तिशान्त्यै ॥१२॥ कान्त्या निन्दितकुन्ददलवपुर्न्यग्रोधमूले वसन्कारुण्यामृतवारिभिर्मुनिजनं सम्भावयन्वीक्षितैः । मोहध्वान्तविभेदनं विरचयन्बोधेन तत्तादृशा देवस्तत्त्वमसीति बोधयतु मां मुद्रावता पाणिना ॥१३॥ अगौरनेत्रैरललाटनेत्रैरशान्तवेषैरभुजंगभूषैः । अबोधमुद्रैरनपास्तनिद्रैरपूरकामैरमरैरलं नः ॥१४॥ दैवतानि कति सन्ति चावनौ नैव तानि मनसो मतानि मे । दीक्षितं जडधियामनुग्रहे दक्षिणाभिमुखमेव दैवतम् ॥१५॥ मुदिताय मुग्धशशिनावतंसिने भसितावलेपरमणीयमूर्तये । जगदिन्द्रजालरचनापटीयसे महसे नमोऽस्तु वटमूलवासिने ॥१६॥ व्यालम्बिनीभिः परितो जटाभिः कलावशेषेण कलाधरेण । पश्यँल्ललाटेन मुखेन्दुना च प्रकाशसे चेतसि निर्मलानाम् ॥१७॥ उपासकानां त्वमुमासहायः पूर्णेन्दुभावं प्रकटीकरोषि । यदद्य ते दर्शनमात्रतो मे द्रवत्यहो मानसचन्द्रकान्तः ॥१८॥ यस्ते प्रसन्नामनुसंदधानो मूर्तिं मुदा मुग्धशशाङ्कमौलेः । ऐश्वर्यमायुर्लभते च विद्यामन्ते च वेदान्तमहारहस्यम् ॥१९॥

द्वादशज्योतिर्लिङ्गस्तोत्रम् ।

सौराष्ट्रदेशे विशदेऽतिरम्ये ज्योतिर्मयं चन्द्रकलावतंसम् । भक्तिप्रदानाय कृपावतीर्णं तं सोमनाथं शरणं प्रपद्ये ॥ १ ॥ श्रीशैलसंगे विबुधातिसंगे तुलाद्रितुङ्गेऽपि मुदा वसन्तम् । तमर्जुनं मल्लिकपूर्वमेकं नमामि

ससारसमुद्रसेतुम् ॥ २ ॥ अवंतिकाया विहितावतार मुक्तिप्रदानाय च सज्जनानाम् । अकालमृत्यो परिरक्षणार्थं वन्दे महाकालमहासुरेशम् ॥३॥ कावेरिकानर्मदयो पवित्रे समागमे सज्जनतारणाय । सदैव मान्धातृपुरे वसन्तमोंकारमीश शिवमेकमीडे ॥ ४ ॥ पूर्वोत्तरे प्रज्वलिकानिधाने सदा वसन्तं गिरिजासमेतम् । सुरासुराराधितपादपद्म श्रीवैजनाथ तमह नमामि ॥ ५ ॥ याम्ये सदगे नगरेऽतिरम्ये विभूषिताग विविधैश्च भोगै । सद्भक्तिमुक्तिप्रदमीशमक श्रीनागनाथ शरण प्रपद्ये ॥ ६ ॥ महाऽद्रिपार्श्वे च तटे रमन्त सपूज्यमान सततं मुनीन्द्रै । सुरासुरैर्यक्षमहोरगाद्यैः केदारमीश शिवमेकमीडे ॥ ७ ॥ सह्याद्रिशीर्षे विमले वसन्त गोदावरीतीरपवित्रदेशे । यद्दर्शनात्पातकमाशु नाश प्रयाति त त्र्यम्बकमीशमीडे ॥८॥ सुताम्रपर्णीजलराशियोगे निबध्य सेतु विशिखैरसख्यै । श्रीरामचद्रेण समर्पितं तं रामेश्वराख्यं नियत नमामि ॥ ९ ॥ य डाकिनीशाकिनिकासमाजे निषेव्यमाण पिशिताशनैश्च । सदैव भीमादिपदप्रसिद्ध त शकर भक्तहित नमामि ॥ १० ॥ सानदमानदवने वसन्तमानंदकद हतपापवृन्दम् । वाराणसीनाथमनाथनाथ श्रीविश्वनाथ शरण प्रपद्ये ॥ ११ ॥ इलापुरे रम्यविशालकेऽस्मिन्समुल्लसन्त च जगद्वरेण्यम् । वन्दे महोदारतरस्वभावं घृष्णेश्वराख्य शरण प्रपद्ये ॥ १२ ॥ ज्योतिर्मयद्वादशलिंगकाना शिवात्मना प्रोक्तमिद क्रमेण । स्तोत्र पठित्वा मनुजोऽतिभक्त्या फल तदालोक्य निज भजेच्च ॥ १३ ॥

ललितापंचकम् ।

प्रात स्मरामि ललितावदनारविंद बिंबाधर पृथुलमौक्तिकशोभिनासम् । आकर्णदीर्घनयन मणिकुण्डलाढ्य मदस्मित मृगमदोज्ज्वलफालदेशम् ॥१॥ प्रातर्भजामि ललिताभुजकल्पवल्लीं रत्नांगुलीयलसदंगुलिपल्लवाढ्याम् । माणिक्यहेमवलयांगदशोभमाना पुण्ड्रेक्षुचापकुसुमेषुसृणीर्दधानाम् ॥ २ ॥

प्रातर्नमामि ललिताचरणारविंद भक्तेष्टदाननिरत भवसिंधुपोतम्। पद्मास नादिसुरनायकपूजनीय पद्माकुशध्वजसुदर्शनलाञ्छनाढ्यम् ॥ ३ ॥ प्रात स्तुवे परशिवा ललिता भवानीं त्रय्यतवेद्यविभवा करुणानवद्याम्। विश्वस्य सृष्टिविलयस्थितिहेतुभूता विद्येश्वरीं निगमवाङ्मनसातिदूराम् ॥ ४ ॥ प्रातर्वदामि ललिते तव पुण्यनाम कामेश्वरीति कमलेति महेश्वरीति। श्रीशाभवीति जगता जननी परेति वाग्देवतेति वचसा त्रिपुरेश्वरीति ॥५॥ य श्लोकपचकमिद ललिताम्बिकाया सौभाग्यद सुललित पठति प्रभाते। तस्मै ददाति ललिता झटिति प्रसन्ना विद्या श्रिय विमलसौख्यमनंत कीर्तिम् ॥ ६ ॥

भ्रमराम्बाष्टकम्।

चाचल्यारुणलोचनाञ्चितकृपाचन्द्रार्कचूडामणिं चारुस्मेरमुखा चरा चरजगत्सरक्षणीं तत्पदाम्। चचच्चम्पकनासिकाग्रविलसन्मुक्तामणीरजि ता श्रीशैलस्थलवासिनीं भगवतीं श्रीमातर भावये ॥१॥ कस्तूरीतिलका चितेंदुविलसत्प्रोद्भासिफालस्थलीं कर्पूरद्रवमिश्रचूर्णखदिरामोदोल्लसद्वीटि काम्। लोलापाङ्गतरङ्गितैरधिकृपासारैर्नतानन्दिनीं श्रीशैलस्थलवासिनीं भगवतीं श्रीमातर भावये ॥२॥ राजन्मत्तमरालमदगमना राजीवपत्रेक्षणा राजीवप्रभवादिदेवमुकुटै राजत्पदाम्भोरुहाम्। राजीवायतमदमडितकुचा राजाधिराजेश्वरीं श्रीशैलस्थलवासिनीं भगवतीं श्रीमातर भावये ॥३॥ षट्तारा गणदीपिका शिवसतीं षड्वैरिवर्गापहा षट्चक्रा तरसस्थिता वरसुधा षड्योगिनीवेष्टिताम्। षट्चक्राञ्चितपादुकाञ्चितपदा षड्भावगा षोडशीं श्रीशैलस्थलवासिनीं भगवतीं श्रीमातर भावये ॥४॥ श्रीनाथा दृतपालितत्रिभुवना। श्रीचक्रससारिणीं ज्ञानासक्तमनोजयौवनलसद्गन्धर्व कन्याद्रिताम् दीनानामतिवेलभाग्यजननीं दिव्याम्बरालकृता श्रीशैलस्थल वासिनीं भगवतीं श्रीमातर भावये ॥५॥ लावण्याधिकभूषिताङ्गतिलका

लाक्षालसद्रागिणीं सेवायातसमस्तदेववनिता सीमन्तभूषान्विताम् । भावोल्लासवशीकृतप्रियतमा भंडासुरच्छेदिनीं श्रीशैलस्थलवासिनीं भगवतीं श्रीमातरं भावये ॥६॥ धन्या सोमविभावनीयचरिता धाराधरश्यामला मुन्याराधनमेधिनीं सुमवता मुक्तिप्रदानव्रताम् । कन्यापूजनसुप्रसन्नहृदया काञ्चीलसन्मध्यमा श्रीशैलस्थलवासिनीं भगवतीं श्रीमातरं भावये ॥ ॥७॥ कर्पूरागरुकुङ्कुमाङ्कितकुचा कर्पूरवर्णस्थिता कृष्टोत्कृष्टसुकृष्टकर्मदहना कामेश्वरीं कामिनीम् । कामाक्षीं करुणारसार्द्रहृदया कल्पान्तरस्थायिनीं श्रीशैलस्थलवासिनीं भगवतीं श्रीमातरं भावये ॥८॥ गायत्रीं गरुडध्वजा गगनगा गन्धर्वगानप्रिया गम्भीरां गजगामिनीं गिरिसुता गन्धाक्षतालङ्कृताम् । गङ्गागौतमगर्गसन्नुतपदा गा गौतमीं गोमतीं श्रीशैलस्थलवासिनीं भगवतीं श्रीमातरं भावये ॥९॥

अनात्मश्रीविगर्हणम् ।

लब्धा विद्या राजमान्या ततः किं प्राप्ता संपत्प्राभवाढ्या ततः किम् ।
भुक्ता नारी सुंदरांगी ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ १ ॥
केयूराद्यैर्भूषितो वा ततः किं कौशेयाद्यैरावृतो वा ततः किम् ।
तृप्तो मृष्टान्नादिना वा ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥२॥
दृष्टा नाना चारुदेशास्ततः किं पुष्टाश्चेष्टा बंधुवर्गास्ततः किम् ।
नष्टं दारिद्र्यादिदुःखं ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ ३ ॥
स्नातं तीर्थे जह्नुजादौ ततः किं दानं दत्तं द्व्यष्टसंख्यं ततः किम् ।
जप्ता मंत्राः कोटिशो वा ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत्॥४॥
गोत्रं सम्यग्भूषितं वा ततः किं गात्रं भस्माच्छादितं वा ततः किम् ।
रुद्राक्षादिः सुधृतो वा ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥५॥
अन्नैर्विप्रास्तर्पिता वा ततः किं यज्ञैर्देवास्तोषिता वा ततः किम् ।
कीर्त्या व्याप्ताः सर्वलोकास्ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ६
कायः क्लिष्टश्चोपवासैस्ततः किं लब्धाः पुत्राः स्वीयपत्न्यास्ततः किम् ।
प्राणायामः साधितो वा ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥७॥
युद्धे शत्रुर्निर्जितो वा ततः किं भूयो मित्रैः पूरितो वा ततः किम् ।
योगैः प्राप्ताः सिद्धयो वा ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत्॥८॥
अब्धिः पद्भ्यां लंघितो वा ततः किं वायुः कुंभे स्थापितो वा ततः किम् ।
मेरुः पाणावुद्धृतो वा ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ ९ ॥
क्ष्वेलः पीतो दुग्धवद्वा ततः किं वह्निर्जग्धो लाजवद्वा ततः किम् ।
प्राप्तश्चारः पक्षिवत्खे ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥१०॥
बद्धाः सम्यक्पावकाद्यास्ततः किं साक्षाद्विद्धा लोहवर्णास्ततः किम् ।
लब्धो निक्षेपोऽन्नाद्यैस्ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत्॥११॥
भूपेंद्रत्वं प्राप्तमुर्व्यां ततः किं देवेंद्रत्वं संभृतं वा ततः किम् ।

मुद्रादित्वं चोपलब्धं ततः ।किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ १२ ॥
मंत्रैः सर्वैः स्तंभितो वा ततः ।किं बाणैर्लक्ष्यो भेदितो वा ततः किम् ।
कालज्ञानं चापि लब्धं ततः ।किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ १३ ॥
कामातंकः खंडितो वा ततः ।किं कोपावेशः कुंठितो वा ततः किम् ।
लोभाश्लेषो वर्जितो वा ततः किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ १४ ॥
मोहध्वांतः पेषितो वा ततः किं जातो भूमौ निर्मदो वा ततः किम् ।
मात्सर्यार्तिर्मीलिता वा ततः ।किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् ॥ १५ ॥
धातुर्लोकः साधितो वा ततः ।किं विष्णोर्लोको वीक्षितो वा ततः किम् ।
शंभोर्लोकः शासितो वा ततः ।किं येन स्वात्मा नैव साक्षात्कृतोऽभूत् १६

यस्यैः हृदये सम्यगनात्मश्रीविगर्हणम् ।
सदोदेति स एवात्मसाक्षात्कारस्य भाजनम् ॥ १७ ॥
अन्ये तु मायिकजगद्भ्रान्तिव्यामोहमोहिताः ।
न तेषां जायते क्वापि स्वात्मसाक्षात्कृतिर्भुवि ॥ १८ ॥

आत्मानात्मविवेकः ।

—:०:—

दृश्यं सर्वमनात्मा स्याद्दृगेवात्मा विवेकिनः ।
आत्मानात्मविवेकोऽयं कथितो ग्रंथकोटिभिः ॥ १ ॥

आत्मानात्मविवेकः कथ्यते ॥ २ ॥

आत्मनः किं निमित्तं दुःखम् ? शरीरपरिग्रहनिमित्तम् । नेह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति श्रुतेः ॥ ३ ॥

शरीरपरिग्रहः केन भवति ? कर्मणा ॥ ४ ॥

कर्म केन भवतीति चेत् ? रागादिभ्यः ॥ ५ ॥

रागादयः कस्मात् भवन्तीति चेत् ? अभिमानात् ॥ ६ ॥

अभिमानोऽपि कस्मात् भवति ? अविवेकात् ॥ ७ ॥

अविवेकः कस्मात् भवति ? अज्ञानात् । अज्ञानं केन भवतीति चेत् ? न केनापि । अज्ञानं नाम अनादि सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किंचिदिति वदन्ति, अहमज्ञ इत्याद्यनुभवात् । "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां" इत्यादिश्रुतेः । तस्मादज्ञानादविवेको जायते । अविवेकादभिमानो जायते । अभिमानाद्रागादयो जायन्ते । रागादिभ्यः कर्माणि जायन्ते । कर्मभ्यः शरीरपरिग्रहो जायते । शरीरपरिग्रहात् दुःखं जायते ॥ ८ ॥

दुःखस्य कदा निवृत्तिः ? सर्वात्मना शरीरपरिग्रहनाशे सति दुःखस्य निवृत्तिर्भवति । सर्वात्मपदं किमर्थम् ? सुषुप्त्यवस्थायां दुःखे निवृत्तेऽपि पुनरुत्थानसमये उत्पद्यमानत्वात् वासनात्मना स्थितं भवति ॥ ९॥

अतस्तन्निवृत्त्यर्थं सर्वात्मपदम् । शरीरपरिग्रहनिवृत्तिः कदा भवति ? सर्वात्मना कर्माणि निवृत्ते सति । कर्मनिवृत्तिः कदा भवति ? सर्वात्मना रागादौ निवृत्ते सति । रागादिनिवृत्तिः कदा भवति ? सर्वात्मना अभिमाने निवृत्ते सति । कदा अभिमाननिवृत्तिः ? सर्वात्मना अवि-

वक निवृत्ते सति । कदा अविवेकनिवृत्तिः ? सर्वात्मना अज्ञाने निवृत्ते सति । कदा अज्ञाननिवृत्तिः ? ब्रह्मात्मैकत्वे जाते सति अविद्यानिवृत्तिः सर्वात्मना भवति ॥ १० ॥

ननु नित्यानां कर्मणां विहितत्वात् नित्येभ्यः कर्मभ्यो अविद्यानिवृत्तिः स्यात् किमर्थं ज्ञानेन. इत्याशंक्य न कर्मादिना अविद्यानिवृत्तिः । तत्कुत इति चेत् ? कर्मज्ञानयोर्विरोधो भवेत् ॥ ११ ॥

अतो ज्ञानेनैव अज्ञाननिवृत्तिः । तज्ज्ञानं कुत इति चेत् ? विचारादेव भवति । आत्मानात्मविवेकविषयविचाराद्भवति । तस्मिन् विचारे को वा को वा अधिकारी ? साधनचतुष्टयसंपन्नोऽधिकारी । साधनचतुष्टयं नाम —१ नित्यानित्यवस्तुविवेकः, २ इहामुत्रफलभोगविरागः, ३ शमादिषट्सम्पत्तिः, ४ मुमुक्षुत्वं चेति ।

१ नित्यानित्यवस्तुविवेको नाम, ब्रह्म सत्यं, जगन्मिथ्यैवेति निश्चयः । २ इह अस्मिँल्लोके देहधारणव्यतिरिक्तविष ये स्रक्चंदनवनितादिसंभोगे वान्ताशनमूत्रपुरीषादौ यथा इच्छा नास्ति, तथा इच्छाराहित्यमिति इहलोकविरागः । अमुत्र स्वर्गलोकादिब्रह्मलोकान्तर्वर्तिषु रंभोर्वश्यादिसंभोगादिविषयेषु तद्वत् । ३ शमादिषट्क नाम, शम-दमोपरति तितिक्षा-समाधानं श्रद्धा । शमो नाम अंतरिंद्रियनिग्रहः । अंतरिंद्रियं नाम मनः । तस्य निग्रहः श्रवणमनननिदिध्यासनव्यतिरिक्तविषयेभ्यो निवृत्तिः । श्रवणादौ वर्तमानत्वं वा शमः । श्रवणं नाम षड्विधलिंगैरशेषवेदान्तानामद्वितीयवस्तुनि तात्पर्यावधारणम् ॥ १२ ॥

षड्विधलिंगानि तु उपक्रमोपसंहाराभ्यास—फलापूर्वतार्थवादोपपत्त्याख्यानि । प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य तदाद्यंतयोरुपपादनमुपक्रमोपसंहारौ । यथा छांदोग्ये षष्ठाध्याये प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुनः एकमेवाद्वितीयमित्यादौ ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यंते च प्रतिपादनम् । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादनमभ्यासः । यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मध्ये तत्त्व-

मसीति नरकृत्व प्रतिपादनम्। फल तु प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र श्रूयमाण प्रयोजनम्। यथा तत्र तत्र 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' 'तस्य तावदेव चिर यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये' इति अद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तत्प्राप्ति प्रयोजन फल श्रूयते। अपूर्वता तु प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुन प्रमाणान्तराविषयीकरणम्॥१३॥

यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मानान्तराविषयीकरणम्। प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशसनमर्थवाद.। यथा तत्र उत तमादेशमप्राक्षो यन अश्रुत श्रुत भवति अमत मत अविज्ञात विज्ञातमिति अद्वितीयवस्तुप्रशसनम्॥१४॥

प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र श्रूयमाणा युक्तिरुपपत्ति। यथा तत्र सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मय विज्ञात स्याद्वाचारभण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादौ अद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचारभणमात्रत्वे युक्ति श्रूयते॥१५॥

मननं तु श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो वेदान्तार्थानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिन्तनम्। विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताद्विजातीयवस्तुसजातीयप्रत्ययप्रवाहो निदिध्यासनम्। अस्यार्थ। विजातीयदेहादिबुद्ध्यतजडपदार्थनिराकरणेन सजातीयाद्वितीयवस्तुविषयप्रत्ययप्रवाहीकरण निदिध्यासनमित्यर्थ॥१६॥

दमो नाम बाह्येंद्रियनिग्रह। बाह्येंद्रियाणि कानि? कर्मेंद्रियाणि पच ज्ञानेंद्रियाणि पच। तेषा निग्रह श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो निवृत्ति र्दम। उपरतिर्नाम विहिताना कर्मणा विधिना परित्याग। श्रवणादिष्वेव वर्तमानस्य मनस श्रवणादो वर्तमान वा उपरति। तितिक्षा नाम देहविच्छेदव्यातिरिक्त शीतोष्णादिद्वंद्वसहनम्। निग्रहशक्तावपि परापराधसोढृत्व वा तितिक्षा। समाधान नाम, श्रवणादिषु वर्तमान मनो वासनावशाद्विषयेषु यदा यदा गच्छति तदा दोषदृष्ट्या तेषु तेषु श्रवणादिषु समाधि समाधानम्॥१७॥

श्रद्धा नाम, गुरुवेदान्तवाक्येषु अतीव विश्वासः ॥१८॥

इदं तावत् शमादिषट्कमित्युक्तम्। ४ मुमुक्षुत्वं नाम, मोक्षेऽतितीव्रेच्छावत्त्वम्। एतत्साधनचतुष्टयसंपत्तिः, तद्वान् साधनचतुष्टयसंपन्नः। तस्य आत्मानात्मविचारेऽधिकारः। यथा ब्रह्मचारिणः कर्तव्यान्तरं नास्ति, तथास्यान्यत् कर्तव्यं नास्ति ॥१८॥

साधनचतुष्टयसंपत्त्यभावेऽपि गृहस्थानामात्मविचारे क्रियमाणे सति तेन प्रत्यवायो नास्ति, किन्तु अतीव श्रेयो भवति। यथा

"दिने दिने च वेदान्तविचाराद्भक्तिसंयुतात्।

गुरुशुश्रूषया लब्धात्कृच्छ्राशीतिफलं भवेत्" इत्युक्तम्। ॥२०॥

आत्मानात्मविचारः कर्तव्य इत्युक्तम्। आत्मा नाम स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरत्रयविलक्षणः पञ्चकोशव्यतिरिक्तः अवस्थात्रयसाक्षी सच्चिदानन्दस्वरूपः ॥२१॥

अनात्मा नाम अनृतजडदुःखात्मकं समष्टिव्यष्ट्यात्मकशरीरत्रयम्। शरीरत्रयं नाम स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरत्रयम्। स्थूलशरीरं नाम पंचीकृतभूतकार्यं कर्मजन्यं जन्मादिषड्भावविकारम्। तथा चोक्तं—

पञ्चीकृतमहाभूत-संभवं कर्मसंचितम्।

शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते ॥२२॥

पञ्चीकरणं तु—

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ॥

स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पंच पंच ते ॥ इति ॥

शीर्यते वयोभिर्बाल्यकौमारयौवनवार्धक्यादिभिरिति शरीरम्। दह भस्मीकरणे इति व्युत्पत्त्या च देहः भस्मीभावं प्राप्नोति। ननु केचिद्देहा न भस्मीभावं प्राप्नुवन्ति, केचिद्देहाः खननादि प्राप्नुवन्ति, कथमुच्यते सर्व स्थूलादिकं स्थूलदेहजातं भस्मीभावं प्राप्नोति। यद्यप्येवं तथापि केनाग्निना दाहत्वं संभवतीत्यत आह, सर्वेषां स्थूलदेहानां आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकात्मितापत्रयाग्निना दाहत्वं संभवति। आध्यात्मिकं

नाम आत्मानं देहं अधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मम्। अध्यात्मं च तत् दुःखं आध्यात्मिकं वातपित्तकफजात शिरोरोगज्वरादिना व्याधिरूपम्। आधिभौतिकं नाम भूतमधिकृत्य वर्तते इत्याधिभौतिकं व्याघ्रतस्करादिजन्यदुःखम्। आधिदैविकं नाम देवमधिकृत्य वर्तते इत्याधिदैविकं शीतातपशातवर्षवैद्युतादि दुःखम्॥ २॥

सूक्ष्मशरीरं नाम अपंचीकृतभूतकार्यं सप्तदशकं लिंगम्। सप्तदशकं नाम ज्ञानेंद्रियाणि पंच, कर्मेंद्रियाणि पंच, प्राणादिवायवः पंच, बुद्धिर्मनश्चेति। ज्ञानेंद्रियाणि कानि? श्रोत्रत्वक्–चक्षुर्जिव्हा–घ्राणानि॥ श्रोत्रेंद्रियं नाम, कर्णव्यतिरिक्तं कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोदेशाश्रयं शब्दग्रहणशक्तिमादिंद्रियं श्रोत्रेंद्रियमिति। त्वगिंद्रियं नाम, त्वग्व्यतिरिक्तं त्वगाश्रयं आपादतलमस्तकव्यापि शीतोष्णादिस्पर्शग्रहणशक्तिमदिंद्रियं त्वगिंद्रियमिति। चक्षुरिंद्रियं नाम, गोलोकव्यतिरिक्तं गोलोकाश्रयं कृष्णतारकाग्रवर्ति रूपादिग्रहणशक्तिमदिंद्रियं चक्षुरिंद्रियमिति। जिव्हेंद्रिय नाम जिव्हाव्यतिरिक्तं जिव्हाश्रयं जिव्हाग्रवर्ति रसादिग्रहणशक्तिमदिंद्रियं जिव्हेंद्रियमिति। घ्राणेंद्रियं नाम, नासिकाव्यतिरिक्तं नासिकाश्रयं नासिकाग्रवर्ति गन्धादिग्रहणशक्तिमदिंद्रियं घ्राणेंद्रियमुच्यते।

कर्मेंद्रियाणि कानि? वाक्पाणिपादपायूपस्थानि। वागिंद्रियं नाम, वाग्व्यतिरिक्तं वागाश्रयं अष्टस्थानवर्ति शब्दोच्चारणशक्तिमदिंद्रियं वागिंद्रियमिति। अष्ट स्थानानि, उरःकंठशिरस्तालुजिव्हादंतौष्ठनासिकाः।

पाणींद्रियं नाम, पाणिव्यतिरिक्तं करतलाश्रयं दानादानग्रहणशक्तिमदिंद्रियं पाणींद्रियमित्युच्यते। पादेंद्रियं नाम पादव्यतिरिक्तं पादाश्रयं पादतलवर्ति गमनागमनशक्तिमदिंद्रियं पादेंद्रियमिति। पाय्विंद्रिय नाम, गुदव्यतिरिक्तं गुदाश्रयं पुरीषोत्सर्गशक्तिमदिंद्रियं पाय्विंद्रियमिति। उपस्थेंद्रियं नाम, उपस्थव्यतिरिक्तं उपस्थाश्रयं मूत्रशुक्रोत्सर्गशक्तिमदिंद्रियं उपस्थेंद्रियमिति। एतानि कर्मेंद्रियाणि।

अतःकरणं नाम मनो बुद्धिश्चित्तमहंकारश्चेति । मनःस्थानं गलान्तम् । बुद्धेर्वदनम् । चित्तस्य नाभिः । अहंकारस्य हृदयम् । एतेषां विषयाः संशयनिश्चयधारणाभिमानाः । अनुसंधानात्मिकांतःकरणवृत्तिश्चित्तम् । अभिमानातःकरणवृत्तिरहंकारः । चित्तस्य बुद्धावंतर्भावः, विषयपरिच्छित्तिरूपत्वाविशेषात् । अहंकारस्य मनस्यंतर्भावः, तस्यापि संकल्पात्मकत्वाविशेषात् । बुद्धेर्ह्यपूर्वो विषयः । चित्तस्य पूर्वानुभवः । मनसो वह्यन्यंतरश्च । अहंकारस्य त्वनात्मोपरक्त आत्मैवेति । प्राणादिवायुपंचकं नाम प्राणापानसमानोदानव्यानरूपाः । तेषां स्थानविशेषा उच्यते–

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
उदानः कंठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥

एतेषां विषयाः । प्राणः प्रागननवान् अपानः अवागननवान् । उदानः ऊर्ध्वमननवान् । समानः समीकरणवान् । व्यानः विष्वगननवान् ॥ २४ ॥

एतेषामुपवायवः पंच । नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजय इति । एतेषां विषयाः –

नागादुद्गिरणं चापि कूर्मादुन्मीलनं तथा ।
धनंजयात् पोषणञ्च देवदत्ताच्च जृंभणम् ॥
कृकराच्च क्षुतं जातमिति योगविदो विदुः ॥

एतेषां ज्ञानेंद्रियादीनामधिपतयो दिगादयः ॥

दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ।
तथा चंद्रश्चतुर्वक्त्रो रुद्रः क्षेत्रज्ञ ईश्वरः ॥
विशिष्टो विश्वस्रष्टा च विश्वयोनिरयोनिजः ।
क्रमेण देवता प्रोक्ता श्रोत्रादीनां यथाक्रमात् ॥

एषु प्राणमयकोषः क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः । मनोमयः इच्छाशक्तिमान् करणरूपः । विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृरूपः । एतत् सर्वं मिलित

लिंगशरीरमित्युच्यते । कोषत्रयमुच्यते ॥ २४ ॥

तथा चोक्तं—

पंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियसमन्वितम् ।
अपंचीकृतभूतोत्थं सूक्ष्मांगं भोगसाधनम् ॥ २६ ॥

लीनमर्थं गमयतीति व्युत्पत्त्या लिंगं शरीरमित्युच्यते । कथं लीनं ? श्रवणमननादिना गमयति ज्ञापयति । शीर्यत इति व्युत्पत्त्या शरीरमित्युच्यते । कथं शीर्यते इति चेत् ? अहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेन शीर्यते ॥ २७ ॥

दह भस्मीकरण इति व्युत्पत्त्या लिंगदेहस्य पृथिवीपुरःसरं क्षय इत्युच्यते ॥ २८ ॥

कारणशरीरं नाम, शरीरद्वयहेतु. ॥ २९ ॥

अनाद्यनिर्वचनीयं साभासं, ब्रह्मात्मैकत्वज्ञाननिवर्त्यं अज्ञानं कारणशरीरमित्युच्यते ॥ ३० ॥

तथा चोक्तं—

अनाद्यविद्याऽनिर्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते ।
उपाधित्रितयादन्यमात्मानमवधारयेत् ॥

शीर्यते इति व्युत्पत्त्या शरीरमित्युच्यते । कथमिति चेत् ? ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेन शीर्यते । दह भस्मीकरण इति व्युत्पत्त्या कारणशरीरस्य पृथिवीपुरःसरं क्षय इत्युच्यते । अनृतजडदुःखात्मकमित्युक्तम् । अनृतं नाम कालत्रयेषु अविद्यमानवस्तु अनृतमुच्यते । जडं नाम स्वविषयपरविषयज्ञानरहितं वस्तु जडं इत्युच्यते । दुःखं नाम अप्रीतिरूपं वस्तु दुःखमित्युच्यते । समष्टिव्यष्ट्यात्मकमित्युक्तम् । किं समष्टिः ? किं व्यष्टिः ? यथा वनस्य समष्टिः यथा वृक्षस्य व्यष्टिः । यथा वा जलाशयस्य समष्टिः जलस्य व्यष्टिः । तद्वदनेकशरीरसमष्टिः । एकशरीरस्य व्यष्टिः । अवस्थात्रयं नाम जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः । जागरणं नाम इंद्रियैरर्थोपलब्धिर्जा-

-गरणम् । स्वप्नो नाम जागरितसंस्कारजप्रत्यय सविषयः । सुषुप्तिर्नाम सर्वविषयज्ञानाभाव । जाग्रत्स्थूलशरीराभिमानी विश्व । स्वप्नसूक्ष्म शरीराभिमानी तैजस । सुषुप्ति कारणशरीराभिमानी प्राज्ञ । कोशपचक नाम अन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमय-आनन्दमयाख्या । अत्र मयट्प्रत्ययो विकारार्थे । तथा च—

पितृभुक्तान्नजाद्वीर्याज्जातोऽन्नेनैव वर्धते ।
देह सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोर्ध्वं तदभावत ॥ ३१ ॥
पूर्णो देहे बल यच्छन्नक्षाणां य प्रवर्तक ।
वायु प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्जनात् ॥ ३२ ॥
अहता ममता देहे गेहादौ च करोति य ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमय ॥ ३३ ॥
लीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥ ३४ ॥
काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिबिंबभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥ ३५ ॥
देहादभ्यतर प्राण प्राणादभ्यतर पुन ।
तत कर्ता ततो भोक्ता गुहा सेय परंपरा ॥ ३६ ॥

स्थूलशरीर अन्नमयकोश । मातृपितृभ्यामन्ने भुक्ते सति शुक्रशोणितात्मकारेण परिणत तयो संयोगादेव देहाकारेण परिणमते । कोशवदाच्छादकत्वात् कोश इत्युच्यते । अन्नविकारत्वे सति आत्मानमाच्छादयति । कथं ? अपरिच्छिन्नमात्मान परिच्छिन्नमिव, जन्मादिषड्भावविकाररहितमात्मान जन्मादिषड्भाववन्तमिव, तापत्रयादिरहितमात्मान तापत्रयवन्तमिव आच्छादयति । यथा कोश खड्गमाच्छादयति, यथा तुषस्तण्डुलमाच्छादयति, यथा वा गर्भं जरायुरावरयति, तथा प्राणमयकोशो नाम कर्मेन्द्रियाणि पच प्राणादिवायव पच, एतत् सर्वं मिलित सत्

प्राणमयकोश इत्युच्यते । प्राणविकारे सति वक्तृत्वादिरहितमात्मानं वक्तारमिव दानादिरहितमात्मानं दातारमिव, गमनादिरहितमात्मानं गन्तारमिव, क्षुत्पिपासादिरहितमात्मानं क्षुत्पिपासावन्तमिवावारयति । मनोमयकोशो नाम ज्ञानेंद्रियाणि पंच मनश्च एतत् सर्वं मिलित्वा मनोमयकोश इत्युच्यते । कथं, मनोविकारे सति संशयादिरहितमात्मानं संशयवन्तमिव, शोकमोहादिरहितमात्मानं शोकमोहादिवन्तमिव, दर्शनादिरहितमात्मानं दर्शनादिवन्तमिवावारयति । विज्ञानमयकोशो नाम ज्ञानेंद्रियाणि पंच बुद्धिश्च एतत् सर्वं मिलित्वा विज्ञानमयकोश इत्युच्यते । कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानेन इहलोकपरलोकगामी व्यावहारिक जीव इत्युच्यते ॥ ३७ ॥

विज्ञानविकारत्वे सति अकर्तारमात्मानं कर्तारमिव, अविज्ञातारमात्मानं विज्ञातारमिव, निश्चयरहितमात्मानं निश्चयवन्तमिव, जाड्यादिरहितमात्मानं जाड्यादिवन्तमिवावारयति । आनंदमयकोशो नाम प्रियमोदप्रमोदवृत्तिमत् अज्ञानप्रधानमंतःकरणं आनंदमयकोश इत्युच्यते । कथं प्रियमोदप्रमोदरहितमात्मानं प्रियमोदप्रमोदवन्तमिव, अभोक्तारमात्मानं भोक्तारमिव परिच्छिन्नसुखरहितमात्मानं परिच्छिन्नसुखवन्तमिव आच्छादयति । इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियम् । प्रियलाभनिमित्तो हर्षो मोदः । स एव च प्रकृष्टो हर्षः प्रमोदः । एतेषु कोशेषु मध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृरूपः । मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः । प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः । तत्र हेतुमाह । योग्यत्वादेवमेतेषां विभाग इति वर्णयन्ति । एतत् कोशत्रयं मिलितं सूक्ष्मशरीरमित्युच्यते । समष्टिव्यष्टी शास्त्रान्तराद्विशेषतो ज्ञेये शरीरत्रयविलक्षणत्वमुच्यते ॥ ३८ ॥

कथम् ? सत्यस्वरूपः असत्यस्वरूपो न भवति । असत्यस्वरूपः सत्यस्वरूपो न भवति । ज्ञानस्वरूपः जडस्वरूपो न भवति । जडस्वरूपः ज्ञानस्वरूपो न भवति । एवं सुखस्वरूपो दुःखस्वरूपो न भवति ।

दुःखस्वरूपः सुखस्वरूपो न भवति । एवं शरीरत्रयविलक्षणमुक्त्वा अवस्थात्रयसाक्षित्वमुच्यते ॥ ३९ ॥

कथम्? जाग्रदवस्था जाता, जाग्रदवस्था भवति, जाग्रदवस्था भविष्यति । स्वप्नावस्था जाता, स्वप्नावस्था भवति, स्वप्नावस्था भविष्यति । सुषुप्त्यवस्था जाता, सुषुप्त्यवस्था भवति, सुषुप्त्यवस्था भविष्यति । एवमवस्थात्रयमविकारतया जानाति । अत आत्मनः पञ्चकोशविलक्षणत्वं दृष्टान्तरूपेण प्रतिपादयति । ममेयं गौः ममायं वत्सः, ममायं कुमारः, ममेयं कुमारी, ममेयं स्त्री, एवमादिपदार्थवान् पुरुषो न भवति । तेभ्यो विलक्षणः । तथा मम अन्नमयकोशः, मम प्राणमयकोशः, मम मनोमयकोशः, मम विज्ञानमयकोशः, मम आनन्दमयकोशः । एवं पंचकोशवानात्मा न भवति । तेभ्यो विलक्षणः साक्षी ।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥

इत्यादिश्रुतेः ॥ ४० ॥

इदानीमात्मनः सच्चिदानंदस्वरूपत्वमुच्यते । सद्रूपत्वं नाम केनाप्यबाध्यमानत्वेन कालत्रयेऽप्येकरूपेण विद्यमानत्वमुच्यते । चिद्रूपत्वं नाम साधनान्तरनिरपेक्षतया स्वयं प्रकाशमानः सन् स्वस्मिन्नारोपितसर्वपदार्थावभासकवस्तुत्वं चिद्रूपत्वमित्युच्यते । आनंदस्वरूपं नाम परमप्रेमास्पदत्वं नित्यनिरतिशयत्वमानदत्वमित्युच्यते । "नित्यविज्ञानमानंदं ब्रह्म रातिः दातुः परायणं" इति श्रुतेः । एवं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम् । ब्रह्माहमस्मीति संशयासंभावनाविपरीतभावनाराहित्येन यस्तु जानाति स जीवन्मुक्तो भवतीति ॥ ४१ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकराचार्यविरचितः आत्मानात्मविवेकः समाप्तः ।

जीवन्मुक्तानंदलहरी।

पुरे पौरान्पश्यन्नरयुवतिनामाकृतिमयान्
सुवेषान्स्वर्णालंकरणकलितांश्चित्रसदृशान्।
स्वयं साक्षी द्रष्टेत्यपि च कलयन् तैः सह रमन्
मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥१॥
वने वृक्षान्पश्यन्दलभरभरान्सप्रसुशिखान्
घनच्छायाच्छन्नान्बहुलकलकूजद्द्विजगणान्।
भजन्घस्रे रात्रावनिततलतल्पैकशयनो
मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥२॥
कदाचित्प्रासादे क्वचिदपि च सौधे च धवले
कदाकाले शैले क्वचिदपि च कूलेषु सरिताम्।
कुटीरे दान्तानां मुनिजनवराणामपि वसन्
मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥३॥
क्वचिद्बालैः सार्ध करतलगतालैश्च हसितैः
क्वचिद्वै तारुण्यांकितचतुरनार्या सह रमन्।
क्वचिद्वृद्धैश्चिन्ता क्वचिदपि तदन्यैश्च विलपन्
मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥४॥
कदाचिद्विद्वद्भिर्विविधसुगमनंदरसिकैः
कदाचित्काव्यालंकृतरसरसालैः कविवरैः।
वदन्व्यादाख्यैरनुमितिपरैस्तार्किकवरै-
र्मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥५॥
कदा ध्यानाभ्यासैः क्वचिदपि सपर्यां विकसितैः
सुगंधैः सत्पुष्पैः क्वचिदपि दलैरेव विमलैः।
प्रकुर्वन्देवस्य प्रमुदितमनाः संस्तुतिपरो

मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ ६ ॥
शिवायाः शंभोर्वा क्वचिदपि च विष्णोरपि कदा
गणाध्यक्षस्यापि प्रकटतपनस्यापि च कदा।
पठन्वै नामालिं नयनरचितानंदसलिलो
मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ ७ ॥
कदा गंगांभोभिः क्वचिदपि च कूपोत्थितजलैः
क्वचित्कासारोत्थैः क्वचिदपि सदुष्णैश्च शिशिरैः।
भजन्स्नानैर्भूत्या क्वचिदपि च कर्पूरनिभया
मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ ८ ॥
कदाचिज्जागृत्यां विषयकरणैः संव्यवहरन्
कदाचित्स्वप्नस्थानपि च विषयानेव च भजन्।
कदाचित्सौषुप्तं सुखमनुभवन्नेव सततं
मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ ९ ॥
कदाप्याशावासाः क्वचिदपि च दिव्यांबरधरः
क्वचित्पंचास्योत्थां त्वचमपि दधानः कटितटे।
मनस्वी निःशंकः स्वजनहृदयानंदजनको
मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ १० ॥
कदाचित्सत्त्वस्थः क्वचिदपि रजोवृत्तियुगत-
स्तमोवृत्तिः क्वापि त्रितयरहितः क्वापि च पुनः।
कदाचित्संसारी श्रुतिपथविहारी क्वचिदहो
मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ ११ ॥
कदाचिन्मौनस्थः क्वचिदपि च वाग्वादनिरतः
कदाचित्स्वानंदे हसति रभसा त्यक्तवचसा।
कदाचिल्लोकानां व्यवहृतिसमालोकनपरो
मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ १२ ॥

कदाचिच्छक्तीनां विकचमुखपद्मेषु कवलान्
क्षिपंस्तासां क्वापि स्वयमपि च गृह्णन्स्वमुखतः ।
तदद्वैतं रूपं निजपरविहीनं प्रकटयन्
मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ १३ ॥
कचिच्छैवैः सार्धं कचिदपि च शाक्तैः सह रमन्
कदा विष्णोर्भक्तैः कचिदपि च सौरैः सह वसन् ।
कदाचिद्गाणेशैर्गतसकलभेदोऽद्वयतया
मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ १४ ॥
निराकारं क्वापि कचिदपि च साकारममलं
निजं शैवं रूपं विविधगुणभेदेन बहुधा ।
कदाश्चर्यं पश्यन्किमिदमिति हृष्यन्नपि कदा
मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ १५ ॥
कदा द्वैतं पश्यन्नखिलमपि सत्यं शिवमयं
महावाक्यार्थानामवगतसमभ्यासवशतः ।
गतद्वैताभावः शिवशिवशिवेत्येव विलपन्
मुनिर्न व्यामोहं भजति गुरुदीक्षाक्षततमाः ॥ १६ ॥
इमां मुक्तावस्थां परमशिवसंस्थागुरुकृपा-
सुधापांगावाप्यां सहजसुखवाप्यामनुदिनम् ।
मुहुर्मज्जन्मज्जन्भजति सुकृती चेन्नरवर-
स्तदा योगी त्यागी कविरिति वदन्तीह कवयः ॥ १७ ॥
मौने मौनी गुणिनि गुणवान्पंडिते पंडितश्च
दीने दीनः सुखिनि सुखवान्भोगिनि प्राप्तभोगः ।
मूर्खे मूर्खो युवतिषु युवा वाग्मिनि प्रौढवाग्मी
धन्यः कोऽपि त्रिभुवनजयी योऽवधूतेऽवधूतः ॥ १८ ॥
इति जीवन्मुक्तानंदलहरी संपूर्णा ॥

वाक्य-सुधा।

रूपं दृश्यं लोचनं दृक्तद्दृश्यं दृक्तु मानसम्।
दृश्या धीवृत्तयः साक्षी दृगेव तु न दृश्यते॥ १॥
नीलपीतस्थूलसूक्ष्महस्वदीर्घादिभेदतः।
नानाविधानि रूपाणि पश्येल्लोचनमेकधा॥ २॥
आंध्यमांद्यपटुत्वेषु नेत्रधर्मेषु चैकध।
संकल्पयेन्मनःश्रोत्रत्वगादौ योज्यतामिदम्॥ ३॥
कामः संकल्पसंदेहौ श्रद्धाऽश्रद्धे धृतीतरे।
ह्रीर्धीर्भीरित्येवमादीन्भासयत्येकधा चितिः॥ ४॥
नोदेति नास्तमेत्येषा न वृद्धिं याति न क्षयम्।
स्वयं विभात्यथान्यानि भासयेत्साधनं विना॥ ५॥
चिच्छायाऽऽवेशतो बुद्धौ भानं धीस्तु द्विधा स्थिता।
एकाहंकृतिरन्या स्यादंतःकरणरूपिणी॥ ६॥
छायाहंकारयोरैक्यं तप्तायःपिंडवन्मतम्।
तदहंकारतादात्म्यादेहश्चेतनतामगात्॥ ७॥
अहंकारस्य तादात्म्यं चिच्छायादेहसाक्षिभिः।
सहजं कर्मजं भ्रान्तिजन्यं च त्रिविधं क्रमात्॥ ८॥
संबधिनोः सतोर्नास्ति निवृत्तिः सहजस्य तु।
कर्मक्षयात्प्रबोधाच्च निवर्तेते क्रमादुभे॥ ९॥
अहंकारलये सुप्तौ भवेद्देहोऽप्यचेतनः।
अहंकारविकासार्धः स्वप्नः सर्वस्तु जागरः॥ १०॥
अंतःकरणवृत्तिश्च चितिच्छायैक्यमागता।
वासनाः कल्पयेत्स्वप्ने बोधेऽक्षैर्विषयान्बहिः॥ ११॥
मनोऽहंकृत्युपादानं लिंगमेकं जडात्मकम्।

अवस्थात्रयमन्वेति जायते म्रियते तथा ॥१२॥
शक्तिद्वयं हि मायाया विक्षेपावृतिरूपकम् ।
विक्षेपशक्तिर्लिंगादि ब्रह्माडान्त जगत्सृजेत् ॥१३॥
सृष्टिर्नाम ब्रह्मरूपे सच्चिदानदवस्तुनि ।
अब्धौ फेनादिवत्सर्वनामरूपप्रसारणा ॥१४॥
अतर्दृग्दृश्ययोर्भेद बहिश्च ब्रह्मसर्गयो ।
आवृणोत्यपरा शक्ति सा ससारस्य कारणम् ॥१५॥
साक्षिण पुरतो भात लिंग देहेन सयुतम् ।
चितिच्छायासमावेशाज्जीव स्याद्व्यावहारिक ॥१६॥
अस्य जीवत्वमारोपात्साक्षिण्यप्यवभासत ।
आवृतौ तु विनष्टाया भेदे भातेऽपयाति तत् ॥ १७ ॥
तथा सर्गब्रह्मणोश्च भेदमावृत्य तिष्ठति ।
या शक्तिस्तद्वशाद्ब्रह्म विकृतत्वेन भासते ॥ १८ ॥
अत्राप्यावृतिनाशेन विभाति ब्रह्मसर्गयो ।
भेदस्तयोर्विकार स्यात्सर्गे न ब्रह्मणि क्वचित् ॥१९॥
अस्ति भाति प्रिय रूप नाम चेत्यशपंचकम् ।
आद्यत्रय ब्रह्मरूप जगद्रूप ततो द्वयम् ॥ २० ॥
खवाय्वग्निजलोर्वीषु देवतिर्यङ्नरादिषु ।
अभिन्ना सच्चिदानदा भिद्येते रूपनामनी ॥ २१ ॥
उपेक्ष्य नामरूपे द्वे सच्चिदानदतत्पर ।
समाधिं सर्वदा कुर्यात् हृदये वाथवा बहि ॥ २२ ॥
सविकल्पो निर्विकल्प समाधिर्द्विविधो हृदि ।
दृश्यशब्दानुवेधेन सविकल्प पुनर्द्विधा ॥ २३ ॥
कामाद्याश्चित्तगा दृश्यास्तत्साक्षित्वेन चेतनम् ।
ध्यायेद्दृश्यानुविद्धोऽय समाधि सविकल्पक ॥ २४ ॥

असंगः सच्चिदानंदः स्वप्रभो द्वैतवर्जितः ।
अस्मीतिशब्दविद्धोऽयं समाधिः सविकल्पकः ॥ २५ ॥
स्वानुभूतिरसावेशाद्दृश्यशब्दानुपेक्षितुः ।
निर्विकल्पः समाधिः स्यान्निवातस्थितदीपवत् ॥ २६ ॥
हृदीव बाह्यदेशेऽपि यस्मिन्कस्मिंश्च वस्तुनि ।
समाधिराद्यः सन्मात्रान्नामरूपपृथक्कृतिः ॥ २७ ॥
अखंडैकरसं वस्तु सच्चिदानंदलक्षणम् ।
इत्यविच्छिन्नचिंतेयं समाधिर्मध्यमो भवेत् ॥ २८ ॥
स्तब्धीभावो रसास्वादात् तृतीयः पूर्ववन्मतः ।
एतैः समाधिभिः षड्भिर्नयेत्कालं निरंतरम् ॥ २९ ॥
देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि ।
यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥ ३० ॥
भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ३१ ॥
अवच्छिन्नश्चिदाभासस्तृतीयः स्वप्नकल्पितः ।
विज्ञेयस्त्रिविधो जीवस्तत्राद्यः पारमार्थिकः ॥ ३२ ॥
अवच्छेदः कल्पितः स्यादवच्छेद्यं तु वास्तवम् ।
तस्मिञ्जीवत्वमारोपाद् ब्रह्मत्वं तु स्वभावतः ॥ ३३ ॥
अवच्छिन्नस्य जीवस्य पूर्णेन ब्रह्मणैकताम् ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यानि जगुर्नेतरजीवयोः ॥ ३४ ॥
ब्रह्मण्यवस्थिता माया विक्षेपावृतिरूपिणी ।
आवृत्याखंडतां तस्मिञ्जगज्जीवौ प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥
जीवो धीस्थचिदाभासो भवेद्भोक्ता हि कर्मकृत् ।
भोज्यरूपमिदं सर्वं जगत्स्याद्भूतभौतिकम् ॥ ३६ ॥
अनादिकालमारभ्य मोक्षात्पूर्वमिदं द्वयम् ।

व्यवहारे स्थित तस्मादुभय व्यावहारिकम् ॥ ३७ ॥
चिदाभासस्थिता निद्रा विक्षेपावृतिरूपिणी ।
आवृत्य जीवजगती पूर्वे नत्ने तु कल्पयेत् ॥ ३८ ॥
प्रतीतिकाल एवैते स्थित त्वात्प्रातिभासिके ।
नहि स्वप्नप्रबुद्धस्य पुन स्वप्ने स्थितिस्तयो ॥ ३९ ॥
प्रातिभासिकजीवो यस्तज्जगत्प्रातिभासिकम् ।
वास्तव मन्यतेऽन्यस्तु मिथ्येति व्यावहारिक ॥ ४० ॥
व्यावहारिकजीवो यस्तज्जगद्व्यावहारिकम् ।
सत्य प्रत्येति मिथ्येति मन्यते पारमार्थिक ॥ ४१ ॥
पारमार्थिकजीवस्तु ब्रह्मैक्य पारमार्थिकम् ।
प्रत्येति वीक्षते नान्यद्वीक्षते त्वनृतात्मना ॥ ४२ ॥
माधुर्यद्रवशैत्यानि नीरधर्मास्तरगके ।
अनुगम्याथ तन्निष्ठे फेनेप्यनुगता यथा ॥ ४३ ॥
साक्षिस्था सच्चिदानदा सबधा व्यावहारिके ।
तद्द्वारेणानुगच्छन्ति तथैव प्रातिभासिके ॥ ४४ ॥
लये फेनस्य तद्धर्मा द्रवाद्या स्युस्तरगके ।
तस्यापि विलये नीरे तिष्ठन्त्येते यथा पुरा ॥ ४५ ॥
प्रातिभासिकजीवस्य लये स्युर्व्यावहारिके ।
तल्लये सच्चिदानदा पर्यवस्यन्ति साक्षिणि ॥ ४६ ॥

अध्यात्मपटलविवरणम् ।

अथवा

आपस्तंबीयधर्मप्रथमप्रश्नाष्टमपटलं श्रीमच्छंकरभगवत्पादप्रणीतविवरणोपेतम् ।

——:०:——

आध्यात्मिकान् योगाननुतिष्ठेन्न्यायसंहितानैश्चारिकान् ॥१॥

ॐ अथ 'आध्यात्मिकान् योगान्—' इत्यादि अध्यात्मपटलस्य संक्षेपतो विवरणं प्रस्तूयते । किमिह प्रायश्चित्तप्रकरणे समाम्नानस्य प्रयोजनमिति । उच्यते । कर्मक्षयहेतुत्वसामान्यात् । अनिष्टकर्मक्षयहेतूनि हि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । सर्वं च कर्म वर्णाश्रमविहितमनिष्टमेव विवेकिनः, देहग्रहणहेतुत्वात् । तत्क्षयकारणं चात्मज्ञानं, प्रवृत्तिहेतुदोषनिवर्तकत्वात् । दोषाणां च निर्घात आत्मज्ञानवतः पंडितस्य धर्माधर्मक्षये क्षेमप्राप्तिरिह विवक्षितेत्यात्मज्ञानार्थमध्यात्मपटल मारभ्यते, कर्मक्षयहेतुत्वसामान्यात् ।

ननु वर्णाश्रमविहितानां कर्मणामफलहेतुत्वात् तत्क्षयो नेष्ट इति, न, 'सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम्" (आप. ध.सू. २.१.२) इत्यादिश्रवणात् ' अपरिमितवचनात् क्षेमप्राप्तिरेवेति चेन्न, 'तत्परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण—' इत्यादिश्रवणात् ।

गौतमे च— "वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय—" इत्यादिना संसारगमनमेव दर्शयति कर्मणां फलम् । सर्वाश्रमाणां हि दोषनिर्घातलक्षणानि समयपदानि विधिनानुतिष्ठन् सार्वगामी भवति, न तु स्वधर्मानुष्ठानात् । वक्ष्यति च—'विधूय कविः—' (सू० ५) "सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्" (१-२१.१३) इत्यादि ।

"तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति" (२.११.२) इति वचनात् क्षेमशब्दस्य चापवर्गार्थत्वात् सर्वाश्रमकर्मणां ज्ञानरहितानामेव फलार्थत्वं, ज्ञानसंयुक्तानि तु क्षेमप्रापकाणि, यथा विषदध्यादीनि मंत्रशर्करादिसंयुक्तानि कार्यान्तरारंभकाणि, तद्वदिति चेन्न, अनारम्यत्वात् क्षेमप्राप्तेः। यदि हि क्षेमप्राप्तिः कार्या स्यात्, तत इदं चिंत्यं— किं केवलैः कर्मभिरारम्या ज्ञानसहितैर्वा ज्ञानकर्मभ्यां वा केवलेन ज्ञानेन कर्मासंयुक्तेन वेति। न त्वारम्या केनचिदपि क्षेमप्राप्तिः नित्यत्वात्। अतोऽसदिदं ज्ञानसंयुक्तानि कर्माणि क्षेमप्राप्तिमारभन्त इति। ज्ञानसंयुक्तानां ज्ञानवदेव क्षेमप्राप्तिप्रतिबंधापनयकर्तृत्वमिति चेन्न, सकार्यकारणानामेव कर्मणां क्षेमप्राप्तिप्रतिबंधकत्वात्। अविद्यादोषहेतूनि हि सर्वकर्माणि सहफलैः कार्यभूतैः क्षेमप्राप्तिप्रतिबंधकानि। तदभावमात्रमेव हि क्षेमप्राप्तिः। न च तदभाव आत्मज्ञानादन्यतः कुतश्चिदुपलभ्यते। तथाह्युक्तं— "निर्हृत्य भूतदाहान् क्षेमं गच्छति पंडितः" (सू० ११) इति। पांडित्यं चेहात्मज्ञानं, प्रकृतत्वात्। श्रुतेश्च— "आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन" (तै. २. ९) इति। अभयं हि क्षेमप्राप्तिः। 'अभयं वै जनक। प्राप्तोऽसि' (बृ. ४. २. ४) इति श्रुत्यंतरात्।

"तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति" (२.२१.२) इति आचार्यवचनमन्यार्थम्। कथं, यथोपदिष्टेष्वाश्रमधर्मेष्वव्यग्रो निष्कामः सन् प्रवर्तमानो ज्ञानेऽधिकृतो भवति, न यथेष्टं चेष्टन् कामकामी जायापुत्रवित्तादिकामापहृतव्यग्रचेताः। ज्ञानी च सन् सर्वसंन्यासक्रमेण क्षेमं गच्छतीत्येषोऽर्थः। नहि दोषनिर्घातः कदाचिदपि कर्मभ्य उपपद्यते। समिथ्याज्ञानानां हि दोषाणां प्रवृत्तौ सत्यां प्राबल्यमिहोपलभ्यते। 'संकल्पमूलः कामः' इति च स्मृतेः। प्रवृत्तिमान्द्ये च दोषतनुत्वदर्शनात्। न चानिर्हृत्य समिथ्याज्ञानान् दोषान् क्षेमं प्राप्नोति कर्

न च जन्मान्तरसंचितानां शुभकर्मणां विहितकर्मभ्यो निवृत्तिरुपपद्यते, शुद्धिसामान्ये विरोधाभावात् । सत्सु च तेषु तत्फलोपभोगाय शरीरग्रहणं, ततो धर्माधर्मप्रवृत्तरागद्वेषौ, पुनः शरीरग्रहणं चेति संसारः केन वार्यते । तस्मान्न कर्मभ्यः क्षेमप्राप्तिस्तत्प्रतिबंधनिवृत्तिर्वा । कर्मसहिताज्ज्ञानादविद्यानिवृत्तिरिति चेत् । यद्यपि ज्ञानकर्मणोर्भिन्नकार्यत्वात् विरोधः । तथापि तैलवर्त्यग्नीनामिव संहत्य कर्मणा ज्ञानमविद्यादि संसारकारणं निवर्तयतीति चेन्न । क्रियाकारकफलानुपमर्देनात्मलाभाभावात् ज्ञानस्य कर्मभिः संहतत्वानुपपत्तेः । तैलवर्त्यग्नीनां तु सहभाविरोधोपपत्तेरितरेतरोपकार्योपकारकत्वोपपत्तेश्च संहतत्वं स्यात् । न तु ज्ञानकर्मणोस्तदुभयानुपपत्तेः संहतत्वं कदाचिदपि संभवति । केवलज्ञानपक्षे शास्त्रप्रतिषेधवचनादयुक्तमिति चेन्न । ज्ञानकार्यानिवर्तकत्वाच्छास्त्रप्रतिषेधवचनस्य । योऽयं कर्मविधिपरैः केवलज्ञानपक्षस्य सर्वसंन्यासस्य विप्रतिषेधो विरोधः, स नैव ज्ञानकार्यमविद्यादोषक्षयं वारयति 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' (मुं-२. २. ८) 'तस्य तावदेव चिरं' (छां. ६. १४. २) 'मृत्युमुखात् प्रमुच्यते' (कठ. ३. १५) इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिशतसिद्धं, कर्मविधिपरत्वात् प्रवृत्तिशास्त्रस्य । न च तत् ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं वारयति, सर्वोपनिषदामप्रामाण्यानर्थक्यप्रसंगात्, 'पूः प्राणिनः—' (सू४) 'आत्मा वै देवता' इत्यादिस्मृतीनांच । तस्माद्यद्यपि बहुभिः प्रवृत्तिशास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं केवलज्ञानशास्त्रमात्मैकत्वविषयमल्पं, तथापि सकार्यस्य ज्ञानस्य बलवत्तरत्वान्न केनचिद्वारयितुं शक्यम् । जीवतो दुःखानिवर्तकत्वाज्ज्ञानस्यानैकान्तिकं क्षेमप्रापकत्वमिति चेन्न, 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' (मुं-२-२-८) 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' (तै. २-१) 'निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते'(कठ ३-१५)'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'(मुं. ३-२-९) इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः । बहुभिर्विप्रतिषिद्धत्वात् सर्वत्यागशास्त्रस्य लोकवत् त्याज्यत्वमिति चेन्न, तुल्यप्रमाणत्वात्—मानसान्तानि सर्वाणि कर्माण्युक्त्वा "तानि

न्या एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्" (नारायण ७८) इति। तपःशब्दवाच्यानां कर्मणामवरत्वेन संसारविष यत्वमुक्त्वा न्यासशब्दवाच्यस्य ज्ञानस्य केवलस्य 'न्यास एवात्यरेचयत्' 'त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" (ना. ३) इत्यमृतत्वं फलं दर्शयति शास्त्रम्। "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः" (ना. ८०) इत्यादिना च विदुषः सर्वकर्माभावं दर्शयति। "द्वौ पंथानावनुनिष्क्रान्ततरौ कर्मपथश्चैवं पुरस्तात् संन्यासश्च, तयोः संन्यास एवातिरेचयति" इति च। विप्रतिषेधवचनस्य निन्दापरत्वाद्युक्तमिति चेन्न। अविद्वाद्विषयस्य कर्मणः स्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः। मंदबुद्धयो हि लोके दृष्टप्रयोजनाः प्रगेचनेन प्रवर्तयितव्याः। कर्मसु न दृष्टप्रयोजना विद्वांसः। परनिंदा हि परस्तुतिरिति केवलज्ञाननिंदया कर्मस्तुतिं परमाचार्यवचनम्। यत्तु "बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणं, इहैव न दुःखमुपलभेत" (२. २१. १६) इति ज्ञानस्य साधनत्वात् नैकांतिकवचनं, तत् 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै. २.१) इत्यादिवाक्येभ्यः अयुक्तम्। आचार्यान्तरवचनाच्च 'त्यज धर्ममधर्मं च' 'न तत्र क्रमते बुद्धिः' 'नैष्कर्म्यमाचरेत्' 'तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति' इत्यादेः। तस्मात् केवलादेव ज्ञानात् क्षेमप्राप्तिः॥

अथाध्यात्मिकान् योगानिति। अध्यात्मं भवन्तीत्यध्यात्मिकाः। छांदसं ह्रस्वम्। के ते अध्यात्मिका योगाः। वक्ष्यमाणा अक्रोधादयः। ते हि चित्तसमाधानहेतुत्वात् योगाः। बाह्यनिमित्तनिरपेक्षत्वाच्चाध्यात्मिकाः। तानध्यात्मिकान् योगान्। न्यायसंहितान् उपपत्तिसमन्वितान्। ते हि क्रोधादिषु दोषनिर्घात प्रति समर्था उपपद्यंते न्यायतः। अनैश्चारिकान् निश्चरयन्ति मनोऽन्तःस्थं बाहिर्विषयेभ्य इति नैश्चारिकाः क्रोधादयो दोषाः, तत्प्रतिपक्षभूता होते तेऽनैश्चारिकाः। अक्रोधादिषु हि सत्सु चित्तमनिश्चरणस्वरूपं प्रसन्नमात्मावलंबनं तिष्ठति। अतस्ताननुतिष्ठेत् अनुचेष्टेत। अक्रोधादिलक्षण चित्त समाधानं कुर्यादित्यर्थः। तथा हि परः

स्व आत्मा लभ्यते । क्रोधादिदोषापहृतचेतस्तया हि स्वोऽपि पर आत्माऽविज्ञातोऽलब्ध इव सर्वस्य यतः, अतस्तल्लाभाय योगानुष्ठानं कुर्यात् ॥१॥

पुत्रवित्तादिलाभो हि परो दृष्टो लोके । किमात्मलाभेनेत्यत आह—

आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ २ ॥

आत्मलाभात् आत्मनः परस्य स्वरूपप्रतिपत्तेः न परं लाभान्तरं विद्यते। तथा विचारितं बृहदारण्यके— 'तदेतत् प्रेयः पुत्रात्' (बृ.१.४.८) इत्यादिना ॥ २ ॥

तत्रात्मलाभीयाञ्श्लोकानुदाहरिष्यामः ॥३॥

सत्यं क्रोधादयो दोषा आत्मलाभप्रतिबन्धभूता अक्रोधादिभिर्निर्हन्यन्ते। तथापि न मूलोद्वर्तनेन निवृत्तिः क्रोधादीनां, सर्वदोषबीजभूतमज्ञानं न निवृत्तमिति । तस्य चानिवृत्तौ बीजस्यानिवर्तितत्वात् सकृन्निवृत्ता अपि क्रोधादयो दोषाः पुनरुद्भविष्यन्तीति संसारस्यात्यन्तिको च्छेदो न स्यात्। तद्दोषबीजभूतस्याज्ञानस्य ज्ञानादन्यतो न निवृत्तिरित्यात्मस्वरूपप्रकाशनायात्मज्ञानाय मतान्, शाखान्तरोपनिषद्गतान्, तत्र तस्मिन् आत्मलाभप्रयोजने निमित्ते । आत्मानं करतलन्यस्तमिव लंभयितुं समर्थान् आत्मलाभीयान् श्लोकानुदाहरिष्यामः उद्धृत्याहरिष्यामः। ग्रंथीकृत्य दर्शयिष्याम इत्यर्थः ॥३॥

पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्याहन्यमानस्य विकल्मषस्य ।
अचलं चलनिकेतं येऽनुतिष्ठन्ति तेऽमृताः ॥ ४ ॥

पूः पुरं शरीरम् । प्राणिनः प्राणवन्तः । सर्व एव ब्रह्मादीनि स्तंबपर्यन्तानि । प्राणिनः पुरं पुरमिव राज्ञः उपलब्ध्यधिष्टानम् । कस्य पुरं, गुहाशयस्यात्मनः । यथा स्वकीये पुरे राजा सचिवादिपरिवृत उपलभ्यते, एवं देहेष्वात्मा बुद्ध्यादिकरणसंयुक्त उपलभ्यते । उपलभते च बुद्ध्यादिकरणोपहृतान् भोगान् । अतोऽविद्यावरणात्मभूतायां बुद्धिगुहायां शेत इति गुहाशयः । तस्य पुरम् । तस्यां बुद्धावविद्यादिदोषमलापनये विद्-

द्विस्थैस्पर्णैरुपलभ्यते । इदमपरं विशेषणं गुहाशयस्य अहन्यमानस्य, छेदनभेदनजरारोगादिभिर्हन्यमाने देहे न हन्यते । 'न वधेनास्य हन्यत' (८-१०-४) इति छांदोग्ये । तस्य विकल्मषस्य, कल्मषं पापं तदस्य नास्तीति विकल्मषः । सर्वं ह्यविद्यादोषसहितं धर्माधर्माख्यं कर्म कल्मषं भवति, विकल्मषस्येति विशेषणेन प्रतिषिध्यते; तत्कार्यं जरारोगादिदुःखरूपमहन्यमानस्येति । एवं हेतुफलसंबंधरहितस्यासंसारिण उपलब्ध्यधिष्ठानं पूः सर्वे प्राणिनः । अतो न ससार्यन्योऽस्ति । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' (६. ११) इति श्वेताश्वतरे । "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा न प्रकाशते" (३.१२) इति च काठके । 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' (३.८.११) इत्यादि वाजसनेयके । 'स आत्मा तत्वमसि' (६. ८. ७) इति च छांदोग्ये । पूर्वार्धेन ब्रह्मणो याथात्म्यमुक्त्वोत्तरार्धेन तद्विज्ञानवतस्तद्विज्ञानफलमाह-यस्य सर्वे प्राणिनः पुरं अहन्यमानस्य विकल्मषस्य, तस्य सर्वप्राणिसंबधादर्थसिद्धमाकाशवत् सर्वगतत्वं, 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इति च श्रुतेः । सर्वगतस्य चाचलत्वमर्थसिद्धमेव । तमचलं चलनिकेतं चलायां हि प्राणिगुहाया स्वयं शेते तमचलं चलनिकेतम् । येऽनुतिष्ठन्ति ममात्मेति साक्षात् प्रतिपद्यन्ते; तेऽमृताः अमरणधर्माणो भवन्ति ॥४॥

कथं तदनुष्ठानमिति । उच्यते—

यदिदमिदिहेदिह लोके विषयमुच्यते ।
विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद् गुहाशयम् ॥ ५ ॥

यदिदं प्रत्यक्षतोऽवगम्यमानं स्वन्नपानादिसंभोगलक्षणम् । इदिति किंचिदर्थे यत्किंचिदिदं प्रत्यक्षम् । इहास्मिन् लोके । विषयम् । इदंशब्दसामानाधिकरण्यान्नपुंसकलिंगप्रयोगो विषयमिति, लिंगव्यत्ययो वा द्रष्टव्यः । छादसो वा प्रयोगो विषयमिति । उभयलिंगो वा विषयशब्दः । द्वितीय इच्छब्द इहशब्दश्च । तयोः काचिन्नियोगः । इच्छब्दः स्वार्थे । इहशब्दोऽमुष्मिन्नर्थे । लोकशब्दः काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यते,

इह लोके इह च लोकेऽमुष्मिन्श्च यदिदं विषयमुच्यते, स्वर्गादिलोके पार्श्वस्थमप्यस्थो व्यपदिशति इह लोक इति च लोक इति, तत्सर्वं विधूय परित्यज्य । कविः क्रान्तदर्शी, मेधावीत्यर्थः । फलं साधनं च तद्विधूय एषणात्रयात् व्युत्थायेत्यर्थः । अनुतिष्ठेत् गुहाशयं यथोक्तलक्षणमात्मतत्त्वम् ॥ ५ ॥

तत् क्वानुष्ठातव्यमिति । उच्यते—

आत्मन्नेवाहमलब्ध्वैतद्धितं सेवस्व नाहितम् ।
अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमनपेक्षया ।
महान्तं तेजस्कायं सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥ ६ ॥

आत्मन्नेव आत्मन्येव । प्रत्यगात्मा हि परमात्मा । सर्वं ह्यत्रानुष्ठेयम् । यदि देहादन्यत्रानुष्ठीयेत, सोऽनात्मा कल्पितः स्यात् । तस्माद् देहादिसंघात आत्मन्येव विधूय बाह्यासङ्गं गुहाशयमात्मतत्त्वमनुष्ठेयम् । किमन्येष्वननुष्ठेयमिति भगवतो मतम् । बाढम् । प्रथममेव नान्येष्वनुष्ठेयमात्मतत्त्वम् । कथं तर्हि; सर्वप्रयत्नेनापि स्वदेहादिसंघाते यथोक्तमात्मतत्त्वं न लभेत, अथाहमन्येष्वादित्यादिषु प्रतीच्छामि अभिवांछामि । साधुष्ठानं साधोः परमात्मनः उपलब्धिस्थानं, यत्र गुहाशयं ब्रह्मतत्त्वमनुष्ठेयम् । अनपेक्षतयान्यत् पुत्रवित्तलोकादिसुखं छित्वा निःस्पृहतया । न ह्यात्मानुष्ठानं बाह्यार्थाकांक्षा च सह संभवतः । कस्मात् पुनरनेकान्यन्यानि हितप्रकाराण्यनपेक्ष्यात्मानुष्ठानमेव यत्नत आस्थीयत इत्यत आह च यः— यथान्यान्यहितानि हितबुद्ध्या परिगृहीतानि, न तथैवमात्मसेवनम् । किं तर्हि एतत् हितमेव । तस्मात् सेवस्वेति । किंविशिष्टश्चात्मा सेवितव्य इत्याह—महान्तम् अमितान्तम्, अनन्तरत्वादबाह्यत्वाच्च महानात्मा, तं महान्तम् । गुणैर्वोपाधिसहचारिभिर्महान्त, बृंहणमिति यद्वत् । तेजस्कायं तेजःशरीरमित्यर्थः । चैतन्यात्मज्योतिःस्वरूपम् । तद्धि तेजसां तेजः । "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" [मुं. २-

२. १०] इति श्रुतेः । सर्वत्र सर्वदेहेषु ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषु । निहितं स्थितं उपलब्धिस्वरूपेणाभिव्यक्तमित्यर्थः । न हि ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिनिमित्तत्वव्यतिरेकेण कस्यचिदाधारत्वसंभवः । निराधारं हि ब्रह्म, सर्वगतत्वोपपत्तेः । प्रभु प्रभवति सर्वानीश्वरान् प्रति । अचिंत्यशक्तित्वात् । एवमात्मनं तद्गुणविशिष्टमात्मानं सेवमेति ॥ ६ ॥

सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवः ।
अनंगोऽशब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्छुचिः ।
स सर्वं परमा काष्ठा स वैषुवतं स वैभाजनं पुरम् ॥ ७ ॥

विशिष्टमात्मानं सेवमेति क्रियापदमनुवर्तते । किं च सर्वभूतेषु ब्रह्मादिष्वनित्येषु यो नित्योऽविनाशी । विपश्चिन्मेधावी, सर्वज्ञ इत्यर्थः । अमृतोऽत एव, यो ह्यनित्योऽसर्वज्ञः स मर्त्यो दृष्टः; अयं तु तद्विपरीतत्वादमृतः । ध्रुवः अविचलः । निष्कम्पस्वभाव इत्यर्थः । अनंगः स्थूलशरीररहित इत्यर्थः । स्थूले हि शरीरे शिरआद्यंगानि संभवन्ति । अशरीर इति लिंगशरीरवर्जित इत्येतत् । अशब्दः नास्य शब्दगुणः संभवति । शब्दविद्धि सन् अन्यथा शब्दात्मकः शब्दात्मकमेव विजानीयात् । न चैतदस्ति । अतोऽशब्दः । तथाऽस्पर्शः आकाशवायुभूतद्वयगुणप्रतिषेधेन शब्दादयो गंधावसानाः सर्वभूतगुणाः प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । तत इदं सिद्धमाकाशादपि सूक्ष्मत्वम् । शब्दादिगुणबाहुल्याद्धाप्यादिषु स्थौल्यतारतम्यमुपलभ्यते । शब्दादिगुणाभावात् निरतिशयसूक्ष्मत्वं सर्वगतत्वादि चाप्रतिबंधेन धर्मजातं तर्केणापि शक्यं स्थापयितुम् । महान्, अत एव शुचिर्निरंजनः । अथवा शुचिः पावन इत्यर्थः । शुचि हि वस्तु पावनं दृष्टम् । यथा लोके वाय्वग्न्यादि । किंच य आत्मा प्रकृतः, स सर्वम् । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' [बृ. ४. ५. ७] इति हि वाजसनेयके । न ह्यात्मव्यतिरेकेण किंचिन्निरूप्यमाणमुपपद्यते । अत एव परमा प्रकृष्टा काष्ठा अवसानम् । 'सा काष्ठा सा परा गतिः' [कठ. ३. ११]

इति काठके । संसारगतीनां अवसानं निष्ठा समाप्तिरित्यर्थः । स वैपुवतं मध्यं सर्वस्य, सर्वान्तरश्रुतेः । विपुवत्सु वा दिवाकीर्त्येषु मंत्रेषु नित्यं प्रकाश्यं भवतीति वैपुवतः । स परमात्मा । ननु स सर्वे परमा काष्ठा स वैपुवतमित्युक्तम् । कस्मात् पुनस्तदात्मतत्त्वं विभक्तमुपलभ्यत इति । उच्यते । स परमात्मा वैभाजनं, विभक्तिर्विभजनं विवेकः आत्मनो यस्मिन् देहे क्रियते, तद्विभाजनमेव वैभाजनम् । आत्मनो विवेकोपलब्ध्यधिष्ठानं हि शरीरम् । तच्चानेकधा विभक्तम् । तदुपाध्यनुवर्तित्वात् वैभाजनं सर्वथ शुद्धमेव सर्वेर्नोपलभ्यते, किं तर्हि विभक्तो विपरीतश्चोपलभ्यते ॥ ७ ॥

तं योऽनुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेत् ।
दुर्दर्शं निपुणं युक्तो यः पश्येत् स मोदेत विष्टपे ॥ ८ ॥

अतस्तदुपाध्यनुवर्तिस्वभावदर्शनमविद्याख्यं हित्वा विद्यया शास्त्रजनितदर्शनेन तं यथोक्तलक्षणमात्मानमनुतिष्ठेत् । सर्वत्र सर्वस्मिन् काले । किंच न केवलमनुष्ठानमात्रमस्य । प्राध्वं बंधनं आत्मैकत्वरसज्ञतां स्थिरां बाह्यैषणाव्यावृत्तरूपां सर्वसंन्यासलक्षणाम् । तद्धि बंधनं विदुषो ब्रह्मणि । एवं हि बद्धो ब्रह्मणि संसाराभिमुखो नावर्तते । तस्मात् बंधनं चास्य सदाचरेत् । तदनुष्ठानबंधने सदाचरतः किं स्यादित्युच्यते—दुर्दर्शं दुःखेन ह्येषणात्यागादिना स दृश्यत इति दुर्दर्शम् । निपुणं यस्माद्धि दुर्दर्शं तस्मान्निपुणम् । अत्यंतकौशलेन समाहितचेतसा युक्तो यः पश्येत् साक्षात् उपलभेत अहमात्मेति, स मोदेत । एवं दृष्ट्वा हर्षमानंदलक्षणं आप्नुयात् । विष्टपे विगतसंतापलक्षणेऽस्मिन् ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ ८ ॥

आत्मन् पश्यन् सर्वभूतानि न मुह्येच्चिंतयन् कविः ।
आत्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत् ।
स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे विराजति ॥ ९ ॥

किंच आत्मन् पश्यन् आत्मनि पश्यन् उपलभमानः । सर्वभूतानि

सर्वाणि भूतानि । सर्वेषां भूतानां आत्मस्वरूपतामेव पश्यन्नित्यर्थः । सर्वं चात्मानं च परम् । न मुह्येव मोहं न गच्छेत । न ह्यात्मैकत्वदर्शिनो मोहावतारः; 'तत्र को मोहः' [ईश. १२] इति च मंत्रलिंगात् । कीदृग्विशिष्टमात्मदर्शनं मोहनिबर्हणमित्याह—चिंतयन् उपसंहृतकरणः कविः मेधावी सन् ध्यायमानः । न शब्दजनितदर्शनमात्रेण मोहापगमः । सर्वभूतेष्वनुप्रविष्टमेकं संव्यवहारकाले यो हि युक्तः पश्येत्, स वै ब्रह्मा ब्राह्मणः । नाकपृष्ठे सुखराशौ ब्रह्मणि । विराजति विविधं दीप्यते ॥९॥

निपुणोऽणीयान् बिसोर्णाया यः सर्वमावृत्य तिष्ठति ।
वर्षीयाँश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य तिष्ठति ॥
स इंद्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञाना-
दन्योऽनन्यस्य ज्ञेयात् परमेष्ठी विभाजः ।
तस्मात् कायाः प्रभवन्ति सर्वे
स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः ॥ १० ॥

किंच निपुणः सर्ववित् अणीयान् अणुतरो बिसोर्णायाः बिसतंतोरपि । कोऽसौ, यः प्रकृत आत्मा सर्वं समस्तं जगत् आवृत्य संव्याप्य तिष्ठति ॥ किंच वर्षीयान् वृद्धतरः स्थूलतरश्च पृथिव्याः । सर्वात्मको हि सः । ध्रुव-नित्यः सर्वं कृत्स्नमारभ्य संस्तंभनं कृत्वा । तिष्ठति वर्तते । 'येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा' (ऋ.) इति मंत्रलिंगात् । स सर्वेश्वरः सर्वज्ञः एको विज्ञेय इत्यर्थः । स परमात्मा इंद्रियैर्जन्यते यज्ज्ञानं जगतोऽस्य, तस्मात् ज्ञानादन्यो विलक्षणः, लौकिकज्ञानादन्य इति विशेषणाज्ज्ञानात्मक इत्येतत् सिद्धम् । 'सत्यं ज्ञानमनंतं (तैत्ति.२.३) इति च श्रुतेः । अस्य जगत इंद्रियजन्यज्ञानादन्य इत्युक्तम् । अतश्च तद्व्यतिरिक्तं जगदिति प्राप्तम् । अतस्तन्मा भूदित्याह— अनन्यस्य अपृथग्भूतस्य जगतः, ज्ञेयात् ज्ञातव्यात् परमार्थस्वरूपादद्वयात् परमेश्वरात् घटादेरिव मृदः । स च पर-

मेष्ठी परमे प्रकृष्टे स्वे महिम्नि हृद्याकाशेऽवस्थातुं शीलमस्येति परमेष्ठी। स्वयमेव विभाजः विभक्तो देवपितृमनुष्यादिना ज्ञातृज्ञेयज्ञानभेदेन च, यस्मात् स एव ज्ञेय आत्मा स्वतो विभजति जगदनेकधा। तस्मादेवात्मनः कायाः शरीराण्याकाशादिक्रमेण प्रभवन्ति सर्वे ब्रह्मादिलक्षणाः। अतो मूलं स जगतः "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" (तैत्ति. ३-७) इति श्रुतेः। अत एव स शाश्वतिकः। यो हि पृथिव्यादिविकारः, सोऽबादिक्रमेण विनश्येत्, परं मूलकारणमापद्यते, सोऽशाश्वतिकोऽनित्यः। अयं चात्मा परं मूलम्। न तस्याप्यन्यन्मूलमस्ति। यतो जातो विनश्येत्, मूलमापद्यते, ततस्तद्विलक्षणत्वाच्छाश्वतिकः शश्वदेकरूपः। अतो नित्यः एकत्वमहत्त्वमूलत्वेभ्यश्च ॥१०॥

एवं यथोक्तमात्मानं विदितवत आध्यात्मिका योगा न्यायसहिता अप्रतिबंधेन भविष्यन्ति। मिथ्याप्रत्ययपूर्वका हि दोषाः। दोषनिमित्तश्च धर्माधर्मजनितः संसारः दोषनिवृत्तावयं विनिवर्तत इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह—

दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते।
निर्हृत्य भूतदाहान् क्षेमं गच्छति पंडितः ॥११॥

दोषाणां तु क्रोधादीनां निर्घातः विनाशः। योगा अक्रोधादयः, तन्मूलः तन्निमित्त इत्यतत्। अक्रोधादिषु हि सत्सु प्रतिद्वंद्विनो दोषा दुर्बलत्वान्निर्हन्यन्ते। इह जीवित इति दोषप्रभवकर्मनिमित्तत्वाज्जीवितस्य देहधारणावसानो दोषव्यापार इत्येतत् दर्शयति। तत्प्रतिपक्षेष्वक्रोधादिषु कथं नु नाम मुमुक्षवः प्रयत्नातिशयं कुर्युरिति योगदोषयोरितरेतरविरोधित्वे सति स्थितिगतिवत् योगेभ्यो दोषाणामेव निर्घातः, न पुनर्विपर्यय इत्येतत् कथमिति चेदुच्यते — सम्यग्दर्शनसचिवत्वात् बलवन्तो योगाः। मिथ्याप्रत्ययसाचिवत्वात् दुर्बलत्वान्निर्हन्यन्ते। निहन्तीत्येतदप्युक्तम्। बुद्धिबलवद्भयस्तद्धीनानां लोके निर्घातो दृष्टः।

'अक्रोधनः' (१.१.२३) 'क्रोधादींश्च—' (१.११.२५) इति लिंगात् । निर्हृत्य अपहृत्य । भूतदाहान् दोषेषु ह्युद्भूतेषु भूतानि दह्यन्त इव अग्निना परितप्यन्ते । अतो भूतदाहा दोषा उच्यन्ते, तान् निर्हृत्य । क्षेमं निर्भयं मोक्षं गच्छति । " आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन " (तै. २ ९) ' अभयं वै जनक । प्राप्तोऽसि ' (बृ. ४-२-४) ' न भवति विदुषां ततो भयम् ' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । न दोषप्रशममात्रेणाब्रह्मविदः क्षेमप्राप्तिरित्याह—पंडित इति। ब्रह्मविदि ह्यत्र पंडितशब्दः प्रयुक्तो, न शास्त्रविदि । "तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य" [बृ. ३.५.१] इति श्रुतेः, इहात्मविद्याधिकारात् ।

यदि तर्हि दोषनिर्हरणं पंडितोऽप्यपेक्षेत, तं प्रति न हि ब्रह्मविद्या क्षेमप्राप्तिनिमित्तम् । यदि ब्रह्मविद्यैव क्षेमप्राप्तिनिमित्तं, ब्रह्मविद्यानंतरमेव न दुःखमुपलभेत । नैष दोषः । उक्तो ह्यत्र परिहारः—सम्यग्ज्ञानबलावष्टम्भात् बलिनो योगा दुर्बलान् दोषान् मिथ्याप्रत्ययभवान् निहन्तुमलमिति । तस्मात् ब्रह्मविद्ययैव क्षेमप्राप्तिः । अन्यथा दोषनिर्हरणकर्मक्षययोरसंभवात् ।

विद्यया चेत् दोषनिर्हरणकर्मक्षयाववश्यं भवतः, तत इदमयत्नकार्यत्वात् दोषनिर्हरणस्य नित्यानुवादरूपमनर्थकं, निर्हृत्येति । न, प्रवृत्तकर्माक्षिप्तत्वात् दोषाणाम् । द्विविधानि ह्यनेकजन्मांतरकृतानि कर्माणि फलदानाय प्रवृत्तान्यप्रवृत्तानि च ।यत्तु प्रवृत्तं कर्म, तेनाक्षिप्ता दोषाः कर्तुः सुखदुःखादिफलदानाय, दोषाभावे फलारंभकत्वानुपपत्तेः । न हि रागद्वेषादिशून्ये सुखदुःखे प्रवृत्तिलब्धिः कदाचित् कस्यचिदिह दृश्यते । तस्मात् फलदानाय प्रवृत्तेन कर्मणाक्षिप्ता दोषाः प्रसंगेन प्रातबला यत्नतो निर्हर्तव्याः । प्रवृत्त्याधिक्येहेतुत्वप्रसंगात् । अत एवेदमुक्तं— दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते इति'। मन्दमध्यमोत्तमविद्यापेक्षत्वाच्च । ब्रह्मविदामपि न सर्वेषां समा ब्रह्मप्रतिपत्तिः, विवेकातिशयदर्शनात् कस्य-

चित् । 'एष ब्रह्मविदां वरिष्ठः' (मु ३ १ ४) इति च श्रुते । 'सम्यग्दर्शनसम्पन्न' इति च स्मृते । मदमध्यमब्रह्मविदपेक्षया त्यागवैराग्येन्द्रियजयविधेरर्थवत्त्व, उत्तमब्रह्मविदां त्वर्थप्राप्तमेतत् सर्वमित्यनुवादमात्रम् । 'रसोऽप्यस्य पर दृष्ट्वा निवर्तते' (गी २. ५९) इति वचनात् गुणातीतलक्षणवचनेभ्यश्च । प्रवृत्तकर्माक्षिप्तदोषात् तज्जनितचेष्टाभ्यश्च भवति विदुषोऽपि देहान्तरोत्पत्तिरिति चेत्, मुक्तेषुवत् प्रवृत्तकर्माक्षिप्तत्वात् विद्वद्दोषचेष्टान प्रवृत्तकर्मोपभोगेनैवोपक्षीणशक्तित्वात् प्रयोजनाताराभावाच्च न जन्मान्तरारंभकत्वमुपपद्यते । यदप्रवृत्त कर्म, तत स्वावस्थमेव ब्रह्मविद्याहुताशनदग्धबीजशक्तित्वान्नाल जन्मान्तरारम्भाय, 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' (मु-२ २ ८) 'ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणि' (गी.४-३७) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य । अत सिद्धा पडितस्य दोषनिर्हरणात् क्षेमप्राप्ति ॥ ११ ॥

अथ भूतदाहीयान् दोषानुदाहरिष्यामः ॥ १२ ॥

क्रोधो हर्षो रोषो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृषोद्यमत्याशपरीवादावसूया काममन्यू अनात्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ १३ ॥

तत्र क्रोधस्ताडनाक्रोशनादिहेतुरत करणविक्षोभो गात्रस्वेदकम्पनादिलिंग । हर्षस्तद्विपरीतोऽभीष्टलाभजनितो वाष्परोमाञ्चनादिलिंग । रोषोऽनिष्टविषयो मानसो विक्रियाविशेष । लोभ परद्रव्येप्सा स्वद्रव्याविनियोगस्तीर्थे । मोह कार्याकार्याविवेकिता । दम्भ आत्मनो धार्मिकत्वप्रकाशनम् । द्रोह परानिष्टचिकीर्षा। मृषोद्य अनृतवचनम् । अत्याशपरीवादौ अत्याशोऽतिमात्रमशनम् । परीवादोऽसमक्ष परदोषाभिधानम् । असूया परगुणेष्वक्षमा। काममन्यू । काम स्त्रीव्यतिकराभिलाष । मन्युस्तद्विघातकृत्सु द्वेष । अनात्म्य अनात्मवत्ता । एष क्रोधादिरयोग , अतमाधानलक्षणो दोष चेतसो विक्षेपप्रकार । तेषा योगमूलो निर्घात ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥

के पुनस्ते योगा इति उच्यते--

अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽदम्भोऽद्रोहः सत्यवचनमनत्याशोऽपैशुनमनसूया संविभागस्त्याग आर्जवं मार्दवं शमो दमः सर्वभूतैरविरोधो योग आर्यमानृशंसं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समयपदानि । तान्यनुतिष्ठन् विधिना सार्वगामी भवति ॥ ॥ १५ ॥

अक्रोधोऽहर्ष इत्येवमाद्या अयोगविपरीता । अतस्ते समाधिलक्षणत्वात् योगाः । संविभागः आत्मनो यात्रासाधनस्यार्थिभ्यः संविभजनम् । त्यागः दृष्टादृष्टभोगानां शक्तितः परित्यजनं, तत्साधनानां च । आर्जवम् ऋजुता, अदुष्टाकलनपूर्विका वाङ्मनःकायानां प्रवृत्तिः । मार्दवं मृदुत्वम् । शमोऽन्तःकरणोपशमः । दमो बाह्यकरणोपशमः । इदमन्यत् योगलक्षणं संक्षेपत उच्यते— सर्वभूतैरविरोधो योगः, विरोधे हि भूतानां पीडा । तदभावेऽपीडा । स एव सर्वभूतापीडालक्षणो योगः । आर्यम् आर्याणां भावः अक्षुद्रता । आनृशंसम् आनृशंस्यम् अक्रौर्यम् । तुष्टिः लब्धस्यालाभेऽपि चेतसः प्रसन्नतयावस्थानं लाभ इव । सर्वभूताविरोधलक्षणाहिंसा परिव्राजकस्यैव संभवतीत्यार्यादीनां त्रयाणां अन्येषां चाविरुद्धानां सर्वाश्रमान् प्रति प्राप्तिरितीतिशब्दसामर्थ्यात्, इतिशब्दस्य च प्रकारवचनत्वादार्यादीन्यप्रकाराणि सर्वाश्रमान् प्रति गमयति सर्वाश्रमाणां समयपदानीति । समयस्थानानीत्येतत् । अवस्थानुष्ठेयानीत्यर्थः । तान्येतानि यथोक्तान्यनुतिष्ठन् विधिना सर्वगामी सर्वगमनशीलः, ज्ञानाभिव्यक्तिक्रमेण । भवति मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ आपस्तम्बीये धर्मशास्त्रे अध्यात्मपटलविवरणं समाप्तम् ।

सनत्सुजातीयभाष्यम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच ॥ अनुक्तं यदि ते किंचिद्वाचा विदुर विद्यते ।
तन्मे शुश्रूषतो ब्रूहि विचित्राणि हि भाषसे ॥ १ ॥
विदुर उवाच ॥ धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः ।
सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ॥ २ ॥
स ते गुह्यान्प्रकाशांश्च सर्वान्हृदयसंश्रयान् ।
प्रवक्ष्यति महाराज सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ३ ॥
धृतराष्ट्र उवाच ॥ किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः ।
त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ॥ ४ ॥
विदुर उवाच ॥ शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।
कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५ ॥
ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् ।
न तेन गर्ह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६ ॥
धृतराष्ट्र उवाच ॥ ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ।
कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ॥ ७ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ चिंतयामास विदुरस्तमृषिं शंसितव्रतम् ।
स च तच्चिंतितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ८ ॥
स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥
भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसः ।
यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि ॥ १० ॥
यं श्रुत्वायं मनुष्येंद्रः सर्वदुःखातिगो भवेत् ।
लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ ॥ ११ ॥
विषहेरन्भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ ।
अरतिश्चैव तंद्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ १२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्त्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि सनत्सुजातीयपर्वणि विदुरकृतसनत्सुजातप्रार्थनं एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्वितीयोऽध्यायः।

वैशंपायन उवाच--

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत्।
सनत्सुजातं रहिते महात्मा पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥१॥

ॐ नमः पुंसे पुराणाय पूर्णानंदाय विष्णवे। निरस्तनिखिलध्वान्ततेजसे विश्वहेतवे ॥ ॐ नम आचार्येभ्यो ब्रह्मविद्भ्यः। सनत्सुजातविवरणं संक्षेपतो ब्रह्मजिज्ञासूनां सुखावबोधायारभ्यते। स्वतश्चिदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मस्वरूपोऽप्यात्मा स्वाश्रयया स्वविषयया ऽविद्यया स्वानुभवगम्यया स्वाभासया स्वाभाविकचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मभावादप्रच्युतोऽनात्मनि देहादावात्मभावमापन्नोऽप्राप्ताशेषपुरुषार्थः प्राप्ताशेषानर्थोऽविद्याकामकर्मपरिकल्पितैरेव साधनैरिष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारिं चाकांक्षल्लौकिकवैदिकसाधनैरनुष्ठितैरपि परमपुरुषार्थं स्वार्थं मोक्षाख्यमलभमानो मकरादिभिरिव रागद्वेषादिभिरितस्ततः आकृष्यमाणः सुरनरतिर्यगादिप्रभेदभिन्नासु नानायोनिषु परिवर्तमानो मोमुह्यमानः संसरन्कथंचित्पुण्यवशाद्वेदोदितेनेश्वरार्थकर्मानुष्ठानेनापगतरागादिमलो नित्यादिदोषदर्शनेनोत्पन्नेहामुत्रफलभोगविरागो वेदान्तेभ्यः प्रतीयमानं ब्रह्मात्मभावं बुभुत्सुर्वेदोदितशमदमादिसाधनसंपन्नो ब्रह्मविदमाचार्यमुपेत्याचार्यानुसारेण वेदान्तश्रवणादिना ब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्मतत्त्वमवगम्य निवृत्ताज्ञानतत्कार्यो ब्रह्मरूपोऽवतिष्ठत इतीयं वेदान्तमर्यादा। एतत्सर्वं क्रमेण दर्शयति भगवान्सनत्सुजातः। धृतराष्ट्रः शोकमोहाभितप्तस्तरति शोकमात्मविदिति वेदान्तवादमुपश्रुत्य ब्रह्मविद्यया विना शोकापनयनमशक्यं मन्वानः "अनुक्तं यदि ते किंचिद्वाचा विदुर विद्यते" इति विदुरायोक्तवान्। अथोक्तश्रुतवाक्योऽपि परमकारुणिकः सर्वज्ञः सन्ब्रह्मविद्यां विशिष्टाधिकारिविषयां मन्वानः "शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे" इति शूद्रयोनिजत्वादौपनिषद-

ह्यात्मतत्त्वज्ञाने नाहमधिकृत इत्युक्त्वा कथमेनं धृतराष्ट्रं ब्रह्मविद्यायाः परमे पदे परमात्मनि पूर्णानन्दे स्वाराज्ये स्थापयिष्यामीति मन्वानश्छांदोग्योपनिषत्प्रसिद्धमितिहासं स्मृत्वा नान्यो भूमानं तमसः परं परमात्मानं दर्शयितुं शक्नुयादिति मत्वा तमेव भगवन्तं सनत्सुजातं योगबलेनाहूय प्रत्युत्थानादिभिर्भगवंतं पूजयित्वाह क्षत्ता "भगवन्संशयः कश्चित् धृतराष्ट्रस्य मानसे यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि । यं श्रुत्वायं मनुष्येन्द्रः सर्वदुःखातिगो भवेत् । लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ । विषहेत मदोन्मादौ क्षुत्पिपासे भयाभये । अरतिं चैव तंद्रीं च कामक्रोधौ क्षयोदयाविति" । भगवन्येनासौ सकलसंसारकारणधर्माधर्मविवर्जितः सर्वदुःखातिगो मुक्तो भवेत्तमस्मै धृतराष्ट्राय वक्तुमर्हसीत्युक्तवान । तत इति । तत एतद्वाक्यसमनंतरम् । वैशंपायनो जनमेजयं प्रति कथयामास वक्ष्यमाणम् । विदुरेण सनत्सुजातं प्रतीरितमुक्तं यद्वाक्यं तत्संपूज्य समान्य । सनत्सुजात । सनदिति सनातनं ब्रह्मोच्यते हिरण्यगर्भाख्यम् । तस्मात्सनातनाद्ब्रह्मणो मानसाज्ज्ञानवैराग्यादिसमन्वितः सुष्ठु जात इति सनत्सुजात इत्युक्तो भगवान्सनत्कुमारः तम् । रहिते रहसि प्राकृतजनवर्जिते । महात्मा महाबुद्धिः । पप्रच्छ पृष्टवान् । बुद्धिं परमामुत्तमां पूर्णानन्दाद्वितीयविषयाम् । किमर्थं बुभूषन्मुक्तिमिच्छन्ब्रह्मात्मविद्ययाऽपहतमात्मानं लब्धुमिच्छन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

सनत्सुजात यदिदं शृणोमि न मृत्युरस्तीति तव प्रवादम् ।
देवासुरा ह्याचरन्ब्रह्मचर्यममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ॥ २ ॥

तदेवाह । सनत्सुजातेति । हे सनत्सुजात यन्मृत्युर्हि नास्तीति शिष्यान्प्रत्युपदिष्टमिति विदुरः प्राह । देवासुराः पुनरमृत्यवे मृत्योरभावायामृतत्वप्राप्तये ब्रह्मचर्यमाचरन्तो गुरौ वासं कृतवन्तः । श्रूयते च छान्दोग्ये । तद्धोभये देवा असुरा अनुबुबुधिरे इत्यारभ्य तौ ह द्वात्रिं-

शत वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुरित्येतेनेन्द्रविरोचनयो प्रजापतौ ब्रह्मचर्याचरण एकशत ह वै वर्षाणि मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेति च । यदि मृत्यु र्नास्तीति तव पक्षस्तर्हि कथ देवासुराणाममृत्यवे ब्रह्मचर्याचरण तत्तयो-र्मृत्युसद्भावासद्भावपक्षयो कतरन्नु सत्य यत्सत्य तद्वक्तुमर्हसीत्य-भिप्राय ॥ २ ॥

सनत्सुजात उवाच ॥ अमृत्यु कर्मणा केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे ॥
शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशङ्किथा ॥३॥

एव पृष्ट प्राह भगवान्सनत्सुजात । अमृत्युरिति । केचित्पुनरविद्या-धिरूढा परमार्थतो मृत्युसद्भाव मन्यमाना वेदोक्तेन कर्मणाऽमृत्युरमृतत्व भवतीति मत्वाऽमृत्यवेऽमृतत्वप्राप्तये वेदोक्त कर्माचरन्ति । तथाऽन्ये विषयविमान्धा विषयव्यतिरेकेण निर्विषय मोक्षममन्यमाना कर्मणैवामृत्युर मृतत्व देवादिभाव वर्णयन्ति । तत्रैव च रागिगीत श्लोकमुदाहरन्ति । अपि वृन्दावने शून्ये सृगालत्व स इच्छति । न तु निर्विषय मोक्ष कदा-चिदपि गौतमेति । तथैव परमात्मव्यतिरेकेण द्वितीयमपश्यन्तो ज्ञानकर्म-भ्याममृतत्व वर्णयन्ति । अपरे पुनरद्वितीयात्मदर्शिन आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयमपश्यन्तो मृत्युर्नास्तीति वर्णयन्ति । हे राजन्यथैतत्पक्षयोरविरोध सभवति तथा ब्रुवतो मे मम वाक्य शृणु मा विशङ्किथा । मयोक्तेऽर्थे शङ्कां मा कृथा ॥ ३ ॥

उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते मोहो मृत्यु समतो य. कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाऽप्रमादममृतत्व ब्रवीमि ॥४॥

कथमित्याह । उभे इति । ये पूर्वोक्ते मृत्योरस्तित्वनास्तित्वे उभे । हे क्षत्रियाऽऽद्यप्रवृत्ते । य आदिसर्गस्तमारभ्यप्रवृत्ते । अथवा क्षत्रियाद्य क्षत्रियप्रधान । प्रवृत्ते वर्तमाने । कथ पुनरुभयो परस्परविरुद्धयोरस्ति-त्वनास्तित्वयो सत्यत्वमिति तत्राह । मोहो मृत्यु समतो य कवीना-मिति । भवेदय विरोधोऽस्तित्वनास्तित्वयोर्यदि परमार्थरूपो मृत्यु स्यात्क

इति । वक्ष्यति च भगवाञ्ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वम् । अतवन्त क्षत्रि येति । एव मृत्यु जायमान विदित्वेति च । तथा च मोक्षधर्मे ' कर्मणा बध्यते जतुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतय पारदर्शिन इति" ॥ ज्ञान विशिष्ट न हि यज्ञा इति च । तथा च ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्व मन्यमान सर्वकर्मपरित्यागमाह भगवान्वेदाचार्यो मनु । यथो त्तान्यपि कर्माणि परिहाय दिजोत्तम । आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवानिति । तथाह भगवान्परमेश्वर । "ज्ञान तु केवल सम्यगपवर्ग फलप्रदम् । तस्मात्सर्वाद्धर्विमल ज्ञान कैवल्यसाधनम् ॥ विज्ञातव्य प्रयत्नेन श्रोतव्य दृश्यमेव च । एक सर्वत्रगो ह्यात्मा केवलश्चितिमात्रक ॥ आनदो निर्मलो नित्य स्यादेतत्सांख्यदर्शनम । एतदेव पर ज्ञानमेतन्मोक्षोऽनुगीयते । एतत्कैवल्यममल ब्रह्मभावश्च वर्णित ।आश्रित्यैतत्पर तत्त्व तन्निष्ठास्तत्परायणा ॥ गच्छन्ति मा महात्मान यतन्तो विश्वमीश्वरमिति" । नन्वेव चेत्तर्हि कर्माणि नानुष्ठेयानि । न नानुष्ठेयानि किं तु ज्ञानिना नानुष्ठेयानि । तथा चाह भगवान् । यस्त्वात्मरतिरेव स्यादिति । तथा च महापुराणे कावषेय किमद्य नश्चाध्ययनेन कार्यमिति । तथा च बह्वृच ब्राह्मणोपनिषत् । किमर्थं वयमध्येष्यामहे । तथा च बृहदारण्यके विदुषः कर्मसन्यास दर्शयति । एतद्ब्रह्म वैतादिति । तथा लैगे । ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कर्मणा प्रज्या च किमिति । तथा चाथर्वणी श्रुति । नैतद्विद्वानिति । केन तर्ह्यनुष्ठेयानि । अज्ञानिनाऽऽरुरुक्षुणा सर्वकर्माणि सदाऽनुष्ठेयानि । न ज्ञानिना । तथा चाह भगवान् । लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठेति । आरुरुक्षोर्मुनेर्योगमिति । तथा चाह भगवान्स यवतीसुत — " द्वाविमावथ पथानौ यत्र वेदा प्रतिष्ठिता । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्त्यैव व्यवस्थित " ॥ नन्वेवमारुरुक्षुणापि कर्माणि नानुष्ठेयानि कर्मणा बन्धहेतुत्वात्तथा चोक्त भगवता "कर्मणा बध्यते जतुर्विद्यया च विमुच्यते" इति । सत्य तथापीश्वरार्थतया फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानानि न बन्धहेतूनि ।

तथा चोक्तं भगवता। यज्ञार्थात्कर्मण इति। किमर्थं तर्हि तेषामनुष्ठानं सत्त्वशुद्ध्यर्थमिति ब्रूमः। तथा चोक्तं भगवता। कायेन मनसा बुद्ध्येति। यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणामिति। गतसङ्गस्येति च। तथा च। "कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः। कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते" इति। ननु कर्मणामपि विद्यासहितानां मोक्षहेतुत्वं श्रूयते। विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयमिति। तथा च मनुः "तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरे उभे" इति। नैतत्। पूर्वापरानुसंधाननिबन्धनोऽयं भ्रमः। तथा हि विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सहेत्युक्त्वाऽविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत इति विद्याविद्ययोर्भिन्नविषयत्वेन समुच्चयाभावः श्रुत्यैव दर्शितः। इदमेव स्पष्टमाह भगवान्मनुः। "तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरावुभौ" इत्युक्ते समुच्चयाशङ्का मा भूदिति। "तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति तपसो नित्यनैमित्तिकलक्षणस्य कर्मणः श्रुतावेव विनियोगं दर्शितवान्। तथा ईशावास्यमिदं सर्वमिति सर्वस्य तावन्मात्रत्वमुक्त्वा तदात्मभूतस्य सर्वस्य तावन्मात्रत्वं पश्यतस्तद्दर्शनेनैव कृतार्थस्य साध्यान्तरमपश्यतस्त्यागेनैव भुञ्जीथेति त्यागेनैवात्मपरिपालनमुक्त्वाऽतदात्मविदः केन तर्ह्यात्मपरिपालनमित्याशङ्क्याह "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे"। एवं सर्वभूते त्वयि नरमात्राभिमानिन्यज्ञेऽविद्यानिमित्तोत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशाभावात्कुर्वन्नेव सदा यावज्जीवं कर्म जिजीविषेदित्यज्ञस्य नरमात्राभिमानिनः शुद्ध्यर्थं यावज्जीवं कर्माणि दर्शयति। अत एभिरपि वाक्यैः कर्मणां शुद्धिसाधनत्वमेवावगम्यते। न मोक्षसाधनत्वम्। यदप्युक्तं "तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च" इति चशब्दात्समुच्चयोऽवगम्यते तदपि प्रसिद्धश्रुतिविनियोगानुसारेण वेदितव्यम्। तथा चानुगीतासु स्पष्टमाह भगवान् कर्मणां शुद्धिद्वारेणैव मोक्षसाधनत्वं नित्यनैमित्तिकैरिति॥ वक्ष्यति भगवान्सनत्सुजातः शुद्धिद्वारेणैव मोक्षसा–

प्सनत्वं तदर्थमुक्तं तप एतदिति । ननु कथं सत्त्वशुद्धिद्वारेणैव मोक्षसाधनत्वं विनापि सत्त्वशुद्धिं ज्ञानेनैव मोक्षः सिध्यत्येव । सत्यम् । ज्ञानेनैव मोक्षः सिध्यति किं तु तदेव ज्ञानं सत्त्वशुद्धिं विना नोत्पद्यत इति वयं ब्रूमः । तथा चोक्तम् । "ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः" इति । तथा चाह याज्ञवल्क्यः— "तथाप्यपक्वकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः" इति । विशुद्धसत्त्वस्यैव नित्यानित्यवस्तुविवेकादिद्वारेण मोक्षसाधनज्ञाननिष्पत्तेरस्ति । तस्मात्सत्त्वशुद्ध्यर्थं सर्वेश्वरमुद्दिश्य सर्वाणि वाङ्मनःकायलक्षणानि श्रौतस्मार्तानि कर्माणि समाचरेत् । यावद्विशुद्धसत्त्व इहामुत्रफलभोगविरागो योगारूढो भवति तावत्कर्माणि कुर्वीत । तथा चाह भगवान्— "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं" इति । "संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः" इति ॥ तस्य लक्षणमुक्तं यदा हि नेन्द्रियार्थेष्विति ॥ यस्तु पुनरेवं यज्ञदानादिना विशुद्धसत्त्व इहामुत्रफलभोगविरागो योगारूढो भवति तस्य शम एव कारणं न कर्मेति । तथा चोक्तं— "योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" । तस्माच्छमदमादिसाधनसंपन्नः श्रवणादिसमन्वितो योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थित इति । कथं तर्हि योगानुष्ठानं कार्यम् । शृणु । समे देशे शर्करावह्निवालुकाशब्दजलाशयादिवर्जिते मनोनुकूले शुचौ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं स्थिरमासनं प्रतिष्ठाप्य तत्रोपविश्यासनं स्वस्तिकादि बद्ध्वा समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं विश्वादीन्विश्वतैजसप्राज्ञान्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिक्रमेण कार्यकारणविनिर्मुक्ते पूर्णात्मन्युपसंहृत्य पूर्णात्मना स्थित्वा । "ध्यायेत्पुराशयं देवं पूर्णानंदं निरंजनम् । अपूर्वानपरं ब्रह्म नेति नेत्यादिलक्षणम् । अशनायाद्यसंस्पृष्टमनुदितानस्तमितज्ञानात्मनावस्थितं परं परमात्मानं नमो नम इति । तथा चोक्तं ब्रह्मविद्भिः । विविक्तदेशमाश्रित्य ब्राह्मणः शुद्धचेतसा । भावयेत्पूर्णमेकत्वं ह्याकाशमयं विभुम् । तथा चोक्तं ब्राह्मे । "तस्माद्विमोक्षाय कुरु प्रयत्नमिति" । एवं युंजन्सदात्मानं परमात्मत्वेन

यदा साक्षाद्विजानाति तदा निरस्ताज्ञानतत्कार्यो वीतशोकः कृतकृत्यो भवति। तथा च बृहदारण्यके। आत्मानं चेद्विजानीयादिति। तथा ईशावास्ये। यस्मिन्सर्वाणि भूतानीति। तथा च कठवल्लीषु तं दुर्दर्शमिति। तथा च कावषेयगीतासु। आत्मज्ञः शोकसंतीर्णो न बिभेति कुतश्चनेति। तथा च मनुः। सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं मतमिति। तथा चाह भगवान्। एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्। यस्मात्तद्विज्ञानादेव परमपुरुषार्थप्राप्तिस्तस्मात्तमेव परमानंदात्मानमात्मत्वेन जानीयादयमहमस्मीति। न किंचिदन्यच्चिंतयेत्। तथा च श्रुतिः। तमेव धीरो विज्ञायेति। तथा चाह भगवान्। संकल्पप्रभवान्कामानिति। एवं प्रसंगात्सर्वशास्त्रार्थः संक्षेपतो दर्शितः॥

अथेदानीं प्रकृतमनुसरामः। यस्मात्प्रमाद एव सर्वानर्थबीजं तस्मात्प्रमादमेवाहं मृत्युं ब्रवीमि न यमम्। यमं तु पुनरेके विषयविमोधा अविद्याधिरूढाः स्वात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं पश्यन्ति मृत्युम्। अतो मयोक्तान्मृत्योः प्रमादाख्यादन्यं परं वैवस्वतमाहुः। आत्मावासमात्मनि बुद्धौ वसतीत्यात्मावासरतम्। तथा च मनुः "यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः। तेन चेदविवादस्ते मा गंगां मा कुरून्व्रज"। अमृतममरणधर्माणं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणि स्वात्मभूते चरमाणं ब्रह्मनिष्ठमित्यर्थः। श्रूयते कठवल्लीषु– कस्तं मदामद देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हतीति। पितृलोके राज्यमनुशास्तीति। शिवः सुखप्रदः शिवानां पुण्यकर्मणाम्–अशिवोऽसुखप्रदः। अशिवानां पापकर्मणाम्॥ ६॥

आस्यादेष निःसरते नराणां क्रोधः प्रमादो लोभरूपश्च मृत्युः।
अहंगतेनैव चरन्विमार्गान्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित्॥ ७॥

एवं तावत्प्रमाद एव मृत्युरिति मृत्युरूपं निर्धारितम्। इदानीं तस्यैव कार्यात्मनावस्थानं दर्शयति। आस्यादिति। यः प्रमादाख्यो मृत्युः स प्रथममास्यात्मना परिणमते। आस्योऽभिमानात्मकोऽहंकारः। तथा

चोक्त—"सर्वार्थाक्षेपसंयोगादसुधातुममन्वयात्। आस्य इत्युच्यते घोरो ह्यहंकारो गुणो महान्"। एवमहंकारात्मना स्थित्वा ततोऽहंकारान्नि-स्सरति निर्गच्छति कामात्मना ततः कामः स्वविषये वर्तमानः प्रतिहतः क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च भवति। ततोऽहंगतेनाहंस्वरूपमापन्नेनाहंकाराद्यात्मना स्थितेनाज्ञानेन तदात्मभावमापन्नो ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहं वैश्योऽहं शूद्रोऽहं स्थूलोऽहं कृशोऽहममुष्य पुत्रोऽस्य नप्तेत्येवम् ममको रागद्वेषादि-समन्वितः चरन्विमार्गान्श्रौतस्मार्तविपरीतान्मार्गान्न चात्मनः परमात्मनो योगं समाधिलक्षणमुपैति कश्चिदपि। अथवाऽविद्याकामकर्माणि संसारस्य प्रयोजकभूतानि। पूर्वत्र मोहो मृत्युः संमत इत्यनेनाऽप्यग्रहणात्मिकाऽविद्या दर्शिता। उत्तरत्र कर्मोदय इति कर्म वक्ष्यति। अथेदानीं कामोऽभिधीयते। असन्ते शिष्यन्तेऽनेन संसारे प्राणिन इत्यास्यः कामः। अथवा आस्यवदास्यः सर्वजगद्ग्रसनात्। तथा चोक्तं भगवता "काम एष क्रोध एषः" इति। एष मृत्युरास्यात्मना स्थित्वा ततः क्रोधात्मना विपरिणमते। उक्तं च "कामात्क्रोधोऽभिजायते" इति। ततोऽहंगते-नाहंकारापन्नेनाज्ञानेनाहंकारफलमारूढेन चिदाभासेन चरन्विमार्गान्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ॥७॥

ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति।
ततस्तान्देवा अनु परिप्लवन्ते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ॥८॥

किं च। त इति। ते अहंकारादिरूपेण स्थितेनाज्ञानेन मोहिता देहाद्यात्मभावमापादिताः। तद्वशे अहंकाराद्यात्मना परिणतप्रमादाख्यमृत्युवशे वर्तमानाः। अतोऽस्मात्प्रेता धूमादिमार्गेण गत्वा तत्र परलोके यावत्सं-पातमुषित्वा पुनराकाशादिक्रमेण देहग्रहणाय निष्पतन्ति। श्रूयते च। "तस्मिन् यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते"। ततोऽनन्तरं पुन-र्देहग्रहणावस्थायां तं देवा इन्द्रियाण्यनुसृत्य कर्माणि परि समन्तात्प्लवन्ते समन्ततः परिवर्तन्त इत्यर्थः। अतोऽस्मात्कारणादिन्द्रियगुणानुस्मरणान्मरण

यान्ति । ततो मरणाज्जन्माप्युपैति ततो मृत्युम् । एवं जन्ममरणप्रबन्धारूढो न कदाचिन्मुच्यत इत्यर्थः । आत्माज्ञाननिमित्तत्वात्संसारस्य यावत्परमात्मानमात्मत्वेन साक्षान्न जानाति तावदयं तापत्रयाभिभूतो मकरादिभिरिव रागद्वेषादिभिरितस्ततः समाकृष्यमाणो मोमुह्यमानोऽवतिष्ठत इत्यर्थः । प्रत्यगज्ञानजननेषु सर्वद्वैताकाराज्ञानपरिणामेषु स्वस्याभासस्तस्मिन्फलके समारूढः साक्षित्वेश्वरत्वकारणत्वान्तर्यामित्वरूपतामात्मा गच्छति । स च प्रपंचस्थोऽपि वस्तुतो न तेन संबध्यते । असंगागमविरोधात् । तस्मादीश्वरत्वादिकं कल्पितम् । उक्तं हि "अविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवतीति"। तथा च तद्बोधादेव तन्निवृत्तिरित्यविरुद्धमित्यर्थः । उक्तं च सुरेश्वराचार्यैः "स्वाभासफलकारूढस्तदज्ञानजभूमिषु । तत्स्थोऽपि तदसंबद्ध ईश्वरात्मतां गतः" ॥ ८ ॥

कर्मोदये कर्मफलानुरागास्तत्रानु ते यान्ति न तरन्ति मृत्युम् ।
सदर्थयोगानवगमात्समन्तात्प्रवर्तते भोगयोगेन देही ॥ ९ ॥

एवं तावदविद्याकामयोर्बन्धहेतुत्वमभिहितम् । अथेदानीं कर्मणां बन्धहेतुत्वमाह । कर्मेति । अमृत्युः कर्मणा केचिदिति । कर्मणाऽमृतत्वं भवतीति यन्मतान्तरन्यस्तं तन्निराकरोति । न केवलं कर्मणाऽमृतत्वं भवति। अपि तु कर्मोदये कर्मणामुत्पत्तौ कर्मफलानुरागाः सन्तस्तत्र तस्मिन्कर्मफलेऽनुयान्ति । यस्मात्तत्रैवानुयान्त्यतो न तरन्ति मृत्युम् । पुनः पुनर्जन्ममरणात्मके संसारे परिवर्तन्त इत्यर्थः । कस्मात्पुनः कर्मोदये कर्मफलानुरागास्तत्रैव परिवर्तन्ते । सदर्थयोगानवगमात् । सदर्थेन योगः सदर्थयोगः सदर्थेन परमात्मना योगस्तस्य सदर्थयोगस्य एकत्वस्यानवगमात् । स्वात्मनश्चित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मतत्त्वभावानवगमादित्यर्थः । समंतात्समंततः प्रवर्तते भोगयोगेन विषयरसबुद्ध्या देही । यथाऽन्धो निम्नोन्नतकण्टकस्थलादिषु परिभ्रमत्येवमसावपि विवेकहीनः सर्वत्र विषयाकांक्षया परिभ्रमति ॥ ९ ॥

**तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां मिथ्यार्थयोगोऽस्य गतिर्हि नित्या।
मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा स्मरन्नुपास्ते विषयान्समंतात् ॥१०॥**

किं च तदिति। यद्रागाभिभूतस्येंद्रियाणां विषयेषु प्रवर्तनं तन्महामोहनम्। एतदुक्तं भवति। यस्य विषयेषु न वास्तवबुद्धिस्तस्येंद्रियाणि विषयेषु न प्रवर्तन्ते। तस्य विषयेषु प्रवृत्त्यभावादात्मन्येव प्रवृत्तिः। ततश्च मोहनिवृत्तिः। यस्य विषयेषु वास्तवबुद्धिस्तस्येंद्रियाणां पराग्भूतेषु विषयेषु प्रवृत्तत्वान्न स इमं सदाद्वितीयं प्रत्यग्भूतं परमात्मानमात्मत्वेन साक्षाज्जानाति।, तथा चोक्तं– स्त्रीपिंडसंपर्ककलुषितचेतसो विषयविषांधा ब्रह्म न जानन्तीति। ततश्च महामोहेन पुनःपुनर्विषयेषु प्रवृत्तिः। तथा चाह मनुः– "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यतीति"। ततश्च मिथ्यार्थैरविद्याकल्पितैः शब्दादिविषयैर्योगो भवति तस्मिन्मिथ्यार्थयोगेऽस्य देहिनो गतिः संसारगतिर्नित्या नियता। प्रसिद्धं ह्येतत्। स्वात्मभूतं परमात्मानमनवगम्य विषयेषु प्रवर्तमानाः पराग्भूतास्तिर्यगादियोनिं प्राप्नुवन्तीति। तथा च बह्वृचब्राह्मणोपनिषदि। या वै ता इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति। वक्ष्यति च कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यतीति। कस्मात्पुनर्मिथ्यार्थयुक्तस्य गतिर्हि नित्येति तत्राह–मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा मिथ्याभूतविषयसंयोगेनाभिहतान्तरात्मा यस्य सोऽभिहतस्वाभाविकब्रह्मभावः स्मरञ्छब्दादिविषयान्तानेवोपास्ते न परमात्मानं समंतात्समंततः ॥ १० ॥

**अभिध्या वै प्रथमं हन्ति चैनं कामक्रोधौ गृह्य चैनं च पश्चात्।
एतान्बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ ११ ॥**

तत्किमिति चेत्तत्र यद्भवति तच्छृणु। अभिध्येति। अभिध्या विषयध्यानं प्रथमं हन्तिः विनाशयति स्वरूपात्प्रच्युतं करोति। ततो विषयध्यानाभिहतमेनं विषयरससंनिधौ शीघ्रं प्रतिगृह्य कामश्च हन्ति। ततः कामाभिहतमेनं प्रतिगृह्य क्रोधश्च हन्ति। तदेतेऽभिध्यादय एतानभिध्या-

कामक्रोधवशंगतान्बालानविवेकिनो मूढान्मृत्यवे प्रापयन्ति क्षिपन्ति। श्रूयते कठवल्लीषु 'पराञ्चि खानीति'। धीरास्तु पुनर्धैर्येण विषयाञ्जित्वा परमात्मानमात्मत्वेनावगम्य तरन्ति मृत्युम्। श्रूयते च "निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति" ॥ ११ ॥

योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून्निहन्यादनाचारेणाप्रतिबुध्यमानः।
स वै मृत्युं मृत्युरिवात्ति भूत्वा ह्येवं विद्वान्योऽभिनिहन्तीति कामान् ॥१२॥

कथं पुनर्धीरास्तु धैर्येण विषयाञ्जित्वा मृत्युं तरन्तीत्यत आह य इति। योऽभिध्यायन्ननित्याशुचिदुःखानुविद्धतया उत्पतिष्णूनुत्पत्योत्पत्य पतन्तीत्युत्पतिष्णवो विषयास्तान्निहन्यात्परित्यजेत्। अनाचारेणानादरेण। अमेध्यदर्शन इवाप्रतिबुध्यमानः पुनःपुनरचिंतयन्स वै पुरुषो मृत्योरेव मृत्युर्भूत्वा मृत्युरिवात्ति मृत्युम्। उक्तं च " विषयप्रतिसंहारं यः करोति विवेकतः। मृत्योर्मृत्युरिति ख्यातः स विद्वानात्मवित्कविः " इति ॥१२॥

कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति।
कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः ॥ १३ ॥

एवमनित्यादिरूपेण विद्वान्सन्ननादरादिनाऽभिहन्ति कामान्। यः पुनरनादरादिना नाभिहन्ति स किं करोतीत्याह। कामेति। यस्तु पुनर्विषयाभिध्यानेन कामानुसारी भवति स कामाननु विनश्यतीति। कामविषये नष्टे कामाननु कामैः सह विनश्यति। अनित्याः कामगणाः। प्रतिक्षणं विनाशान्विताः। तद्वत्कामी विशीर्णो भवति। यस्तु पुनर्विषयदोषदर्शनेन कामान्परित्यजति स कामान्व्युदस्य परित्यज्य विवेकबुद्ध्या धनुते ध्वंसयति। यत्किंचिदिह जन्मनि जन्मांतरे चोपार्जितं रजः पुण्यपापादिलक्षणं कर्म तत् ध्वंसयति ॥ १३ ॥

देहोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते।
गृध्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥ १४ ॥

नानुतिष्ठतीत्येव पृष्ट प्राह भगवान्सनत्सुजात• एवमिति । सत्यमेव ब्रह्मलोकादिसाध्य सुख परमार्थं मन्यमानो विषयविषाधो ह्यविद्वानुपयाति । तस्मिन्ब्रह्मलोकादिसाधनभूते कर्माणि न विद्वानविद्यादिदोषदर्शी । तथा च बृहदारण्यके । अनदा नाम ते लोका अधेन तमसा वृता । तांस्ते प्रेत्याभिग च्छन्ति अविद्वांसोऽबुधा जना ॥ तथार्थजात च प्रयोजनजात च तस्यैवाविदुषो वदन्ति वेदा । यस्माद्विदुष एव वदन्ति न विदुष• तस्मान्नेह स विद्वान्ब्रह्मलोकाद्यनित्यसुखे तत्साधने वा कर्मण्यायाति प्रवर्तते । किं तर्हि कुरुते तत्राह । परमात्मानमात्मत्वेनावगम्य परमात्मा स ब्रह्मैव सन्पर प्रयाति । मार्गेण ज्ञानेन निहन्ति । अमार्गानससार-हेतुभूतात्मनो विरुद्धमार्गान्धर्माधर्मोपासनारूपान् । अथवा एव हि विद्वा-नुपयाति । तत्रेति पाठे । सगुणब्रह्मविद्वांस्तत्र ब्रह्मलोकादावुपासनामु-पयाति प्राप्नोति । तथार्थजात चास्य वदन्ति वेदा । कीदृश वदन्ति स नेहायाति स विद्वानिहास्मिँल्लोक कर्माव नायाति न जायते । किं तु मार्गेण ब्रह्मोपासनयाऽमार्गान् विरुद्धमार्गान्निहन्ति । एव तत्र हत्वा स हेतू-न्ससारमार्गा परमात्मा ब्रह्मात्मा सन्कालेन पर ब्रह्म यातीत्यर्थ ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

कोऽसौ नियुङ्क्ते तमजं पुराणं स चेदिद सर्वमनुक्रमेण ।
किं वाऽस्य कार्यमथवा सुखं च तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत्॥१९॥

एवं तावत्प्रमादस्याज्ञानस्य मृत्युत्वमप्रमादस्य स्वरूपावस्थानलक्षणस्या-मृतत्वम् । प्रमाद वै मृत्युमह ब्रवीमीत्यादिना दर्शयित्वाऽऽस्यादेव नि सरते नराणामित्यादिना स वै मृत्युस्त्व शरीरे य एष इत्यतेन तस्यैव कार्या-त्मना परिणतस्य सर्वानर्थहेतुत्व प्रदर्शयित्वा कथमस्य मृत्योर्विनाश इत्या-शङ्क्यैव मृत्यु जायमान विदित्वा ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योरित्यात्म-ज्ञानेन मृत्युविनाश दर्शयित्वा यानेवाहुरिज्ययेत्यादिना ब्रह्मलोकादे-रपुरुषार्थत्वमाशङ्क्यैव ह्यविद्वानित्यादिना तेषामविद्याविषयत्वेनापुरुषार्थ-

स्वमुक्त्वा पर परात्मा प्रयाति मार्गेणेति ज्ञानमार्गेण मोक्ष उपदिष्टः । तत्र पर परात्मा प्रयातीति जीवपरयोरैकत्वमुक्तम् । तदसहमानश्चोदयति धृतराष्ट्र कोऽसाविति । ननु यदि स एव सत्यादिलक्षण परमात्मा क्रमेणाकाशादि धरित्र्यत सृष्ट्वा तदनुप्रविश्यान्नमयाद्यात्मना स्थितः संसरतीति चेत्कोऽसौ त सत्यादिलक्षणमज ससारे नियुक्ते प्रेरयति । किमन्येन स्वयमेव चेत्किमस्य नानायोनिषु प्रवर्तमानस्य कार्य प्रयोजनम् । अथवा नानायोनिषु प्रवर्तमानस्य तूष्णींभूतस्य स्वे महिम्नि स्थितास्य ससारानुप्रवेशेऽसुखमनर्थजात किं वा भवति हे विद्वन्ब्रूहि सर्व यथावत् । तथा च ब्रह्मविदामेक पुडरीका भगवान्याज्ञवल्क्य । तत एव सर्वस्य सृष्टिमुक्त्वा तस्यैव जीवात्मत्वमभ्युपगम्य यद्येन स कथ ब्रह्मन्पापयोनिषु जायते, ईश्वरश्च कथ भावैरनिष्टै सप्रयुज्यत इति कोऽसौ नियुक्त इत्यनेन भगवतोक्तमेव ब्रह्मजीववादपक्ष वादूकचोद्य स्वयमेव स्पष्टमुक्तवान् ॥ १९ ॥

सनत्सुजात उवाच--

दोषो महानत्र विभेदयोगे ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्या ।
तथाऽस्य नाधिक्यमुपैति किंचिदनादियोगेन भवन्ति पुंस ॥ २० ॥

एव पृष्ट प्राह भगवान् । दोष इति । यद्येव चोदयत एषोऽभिप्राय । नियोज्यनियोक्तृत्वादिभेददर्शनादेकस्य कूटस्थस्य तदसभवाद्भेदेन भवितव्यमिति । तत्र यदि ब्रह्मण एव नानात्वमभ्युपगम्यते चेत्तदा तस्मिन्भेदयोगे ब्रह्मणो नानात्वयोगे दोषो महान् । को दोष । द्वैतिनो ह्यतथावादिनोऽवैदिका भवेयु । वेदहृदय परमार्थमद्वैत च बाध्य स्यात् । किं च । नानारूपेण परिणतत्वादनित्यादिदोषोऽस्थूलादिवाक्यविरोधश्च प्रसज्येत । अथोच्यते नास्माभिर्ब्रह्मणो नानात्वमभ्युपगम्यते अपि तु जीवपरयोर्भेदोऽभ्युपगम्यत इति । अत्र हि महान्दोषो यतो विनाश प्राप्नोति । श्रूयते च " मृत्यो स मृत्यु " इत्यादि । "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमतर कुरुते

अथ तस्य भय भवति" इति । अथ जीवपरमेश्वरभेदेऽभ्युपगम्यमाने तत्त्वमसि, अह ब्रह्मास्मि, अयमात्मा ब्रह्म इत्येवमादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणभाषितत्वादवैदिकत्व नाम महान्दोषो भवति । कथ तर्हि त्वत्पक्षे जीवेश्वरादिव्यवहारभेद कथ वा तेषा नित्यत्वमिति तत्राह—अनादियोगेन भवन्ति नित्या । अनादिरविद्या माया । तथा चोक्तम् । "प्रकृतिं पुरुष चैव विद्धयनादी उभावपि" । "अनादिमायया सुप्तो यदा जीव प्रबुध्यते" । "अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैत बुध्यते तदा" । "अनादिभाव यद्विज्ञानेनैव निवर्तते त ज्ञानमिति प्राज्ञा ईक्षण सप्रचक्षते" । श्रुतय "अनीशया शोचति मुह्यमान" "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" । न त विदाथ य इद जजानानान्यद्युष्माकमतर भवति । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति । नीहार तमोऽज्ञानमित्यनर्थान्तरम् । माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिन तु महेश्वरमिति । "इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते" । अजामेका लोहित । अनृतेन हि प्रत्यूढा । अज्ञानेनावृत ज्ञान तेन मुह्यन्ति जतव इत्याद्या स्मृतयोऽपि । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । अय मात्मा सर्वान्तर इति वा । तद्योगेन मायायोगेन भवन्ति जीवादयो नित्या ।अद्वितीयस्यापि परमात्मनो मायया बहुरूपत्वमुपपद्यते इत्यर्थ । श्रूयते चैकस्यैव बहुरूपत्वम् । इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते । एको देव सर्वभूतेषु गूढ । एक सद्विप्रा । एक सन्त बहुधा । । एक सन्बहुधा विचार । त्वमेकोऽसि । अजायमानो बहुधा विजायते । तथा च मोक्षधर्मे । एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति ॥ तथा च याज्ञवल्क्य । आकाशमेकमिती च । तथा कावषेयगीतासु । न जायते म्रियते वेति । एकश्च सूर्य इति । तथा परमेश्वर आह । एक सर्वगतो ह्यात्मेति । एकस्यैव मायाबहुरूप तस्मात्स एव कारणात्मा परमेश्वर कार्यात्मान जीवात्मान नियुक्त कृतप्रयत्नापेक्षो मायया न परमार्थत । ससरति न ससारयति । तथा

चाह भगवान् । अहं प्रशास्ता सर्वस्येति । न चाप्ययं संसरति न च संसारयत्प्रभुरिति । किं च मायानिमित्ते भेदेऽभ्युपगम्यमानेऽस्य परमात्मनः कार्यकारणात्मनाऽवस्थितस्याविक्रयमाधिपत्यं नापैति किंचिदपि । मायात्मकत्वात्संसारस्य कूटस्थ एव भवतीत्यर्थः। यस्मादेवं तस्मादनादियोगेनानाद्यविद्यायोगेन भवन्ति । पुंसः पुमांसो जीवा बहवो भवन्ति । अथवा पुंसः पुरुषस्य पूर्णस्य परमात्मनो मायाऽनादिसिद्धा तद्योगेन बहवो भवन्ति । तथा च सर्वमनुगीतासु स्पष्टमाह भगवान् । इदं जगदनेकमिति वेदानुशासनम्। तथा चाह भगवान्पराशरः। आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वम् । "ज्ञानस्वरूपमत्यंत निर्मलं परमार्थतः" इति । तथा चैतत्स्पष्टमाह भगवान्सनत्सुजातः । ब्राह्मे पुराणे काश्यपेयगीतासु । असंगेन वेदान्पठध्वमिति ॥ २० ॥

य एतद्वा भगवान्स नित्यो विकारयोगेन करोति विश्वम् ।
तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते तथार्थयोगे च भवन्ति वेदाः ॥ २१ ॥

एवं तावदेकस्यैव परमात्मनोऽनादिमायायोगेन बहुरूपत्वमुक्तम्। इदानीं यदीश्वरस्य कारणत्वं तदपि मायोपाधिकमित्याह । य एतदिति । य एतद्वा परमार्थभूतो भगवानैश्वर्यादिसमन्वितः परमेश्वरो नित्यः स विकारयोगेनेक्षणादिपूर्वकं विश्वं करोतीति । तथा तत्सर्वं तच्छक्तिर्दैवात्मशक्तिर्मायैव करोति । न परमात्माऽपूर्वादिलक्षण इति स्म मन्यते । न स्वतश्चित्सदानंदाद्वितीयस्य कारणत्वम् । किं तु मायावेशवशादित्यर्थः । किं तर्ह्यस्य तथाभूतशक्तियोगे प्रमाणमिति चेत्तत्राह तथार्थयोगे तस्य परमात्मनो जगदुपादानभूतमायार्थयोगे च भवन्ति वेदाः । तस्य मायासद्भावे वेदाः प्रमाणं भवन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । इंद्रो मायाभिरिति । तथा चाह भगवान् । दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्ययेति ॥ २१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच–

यस्माद्धर्मानाचरन्तीह केचित्तथा धर्मान्केचिदिहाचरन्ति ।
धर्मं पापेन प्रतिहन्यते वा उताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥ २२ ॥

एवं तावत्प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमीत्यादिना मृत्योः स्वरूपं तस्य कार्यात्मनाऽवस्थानं तन्निमित्तं चानेकार्थं दर्शयित्वा केन तर्ह्यस्य विनाश इत्याशङ्क्यैव मृत्युं जायमानमित्यादिना ज्ञानादेवाभयप्राप्तिः दर्शिता श्रुत्वा प्रासंगिके चोद्यद्वये परिहृते कर्मस्वभावपरिज्ञानाय प्राह धृतराष्ट्रः यस्मादिति। यस्माद्धर्मानग्निष्टोमादीनाचरन्तीह लोके । केचित्तथा धर्मानिहाचरन्ति । किं तेषां धर्मं पापेन प्रतिहन्यते उताहोस्विद्धर्मः प्रतिहन्ति पापम् । अथवा तुल्यबलेनान्यतरेणान्यस्य विनाश इति । अविदुषः उभयोरनुभव एव । नान्यतरेणान्यतरस्य विनाशः । विदुषः पुनरनयोरपि ज्ञानाग्निना विनाश इत्याह ॥ २२ ॥

सनत्सुजात उवाच–

तस्मिन्स्थितो वाऽप्युभयं हि नित्यं ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति सिद्धम् ।
तथाऽन्यथा पुण्यमुपैति देही तथागतं पापमुपैति सिद्धम् ॥ २३ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्सनत्सुजातः । तस्मिन्निति । तस्मिन्पुण्यापुण्यात्मके कर्मणि स्थितोऽपि कुर्वन्नप्युभयं पुण्यापुण्यलक्षणं कर्म नित्यं नियमेन विद्वाञ्ज्ञानेन प्रतिहन्ति विनाशयति । कथमेतदवगम्यते ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति तत्राह । सिद्धं प्रसिद्धं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु । तथा च श्रुतिः "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" इति ॥ यथा पुष्करपलाश इति । यथैषीकातूलमग्नाविति च । यथैधांसि समिद्धोऽग्निरिति च । क्षणमात्रमानुसंधानात्पापं दहति कोटिशः । अन्यथा पापनिर्ध्वंसो न भवेत्कोटिपुण्यतः ॥ अन्यथा ज्ञानहीनश्चेत्पुण्यमुपैति तथागतं पापमुपैति तत्फलं चोपभुंक्ते। कथमवगम्यत इति चेत् । एतदपि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तथा च श्रुतिः "इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो ये अभि-

नन्दति मूढाः । नाकस्य पृष्ठे सुकृतेन भूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्तीति " । " अनंदा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति य के चात्महनो जनाः" । " त्रैविद्या मामिति " च ॥२३॥

गत्वोभयं कर्मणा भुज्यतेऽस्थिरं शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा॥
धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान्धर्मो बलीयानिति तस्य विद्धि॥२४॥

किमविदुषोऽनुभव एवोभयोरुतान्यतरेणान्यतरस्य विनाश इति तत्राह । गत्वेति । गत्वा परलोकं प्राप्योभयं पुण्यापुण्यसाध्यं फलं कर्मणा पुण्यापुण्यलक्षणेन भुज्यतेऽस्थिरम् । तथा च श्रुतिः " तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत" इति । श्रूयते च बृहदारण्यके यो वा एतदक्षरमिति । अथ येऽन्यथातो विदुरिति च च्छांदोग्ये । स चापि सोऽपि विद्वान्धर्मेण कर्मणा पापं प्रणुदति विनाशयति । तथा च श्रुतिः । धर्मेण पापमपनुदतीति । इह लोके विद्वान्वक्ष्यमाणलक्षण ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठाता तस्य धर्मो बलीयानिति विद्धि जानीहि । ईश्वरेऽर्पितत्वात् । तथा च वक्ष्यति । तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् । पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात्स जायते ज्ञानविदीपितात्मा । ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वानथान्यथा वर्गफलानुकांक्षी । अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्वममुत्र भुंक्ते पुनरेति मार्गमिति ॥ २४ ॥

येषां धर्मेषु विस्पर्धा बले बलवतामिव ।
ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गे यान्ति प्रकाशताम् ॥२५॥

येषां धर्मे न च स्पर्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनमित्याह श्लोकद्वयेन । येषामिति । येषां विषयपराणां स्वर्गादावुर्वश्यादिभोगश्रवणात्तत्साधनभूतज्योतिष्टोमादिधर्मेषु विस्पर्धा संघर्षो वर्ततेऽस्मादहमुत्कृष्टतरं धर्मं कृत्वाऽस्मादपि सुखी भूयासमिति । बले बलवतामिव । यथा बलवतो राज्ञो बलवन्तं राजानं दृष्ट्वाऽहमस्मादपि बलवत्तां संपाद्यैनं जित्वाऽस्मादपि सुखी भूयासमिति संघर्षो वर्तते तद्वदतिफलसंगसहितास्ते ब्राह्मणा यज्ञा-

दिकारिण इतः प्रेत्य धूमादिमार्गेण गत्वा स्वर्गे नक्षत्रादिरूपेण यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रकाशतां प्रकाशम्। श्रूयते च—अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमिति ॥ २५ ॥

येषां धर्मे न च स्पर्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम्।
ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ॥२६॥

येषां विषयानाकृष्टचेतसामनित्यफलसाधनज्योतिष्टोमादौ धर्मे न च स्पर्धा न च संघर्षो विद्यते न वर्तते तेषां फलनिरपेक्षमीश्वरार्थं कर्मानुष्ठानवतां तद्यज्ञादिकं कर्म चित्तशुद्धिद्वारेण ज्ञानसाधनम्। तथा च श्रुतिः। तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति। वक्ष्यति च भगवान्स्वयमेव शुद्धिद्वारेणैव ज्ञानसाधनत्वं पुण्येन पाप विनिहत्य पश्चात्स जायते ज्ञानविदीपितात्मेति। ये यज्ञादिभिर्विशुद्धसत्त्वाः परमात्मानमात्मत्वेनावगच्छन्ति ते ब्राह्मणा इतोऽस्मात्कार्यकारणलक्षणाल्लोकात्प्रेत्य मुक्ताः स्वर्गं सुखं पूर्णानंदं ब्रह्म यान्ति। इतरतः स्वर्गादस्य वैलक्षण्यमाह। त्रिविष्टपमिति। त्रिभिराध्यात्मिकादिभिस्तापैः सत्त्वादिभिर्जाग्रदादिभिर्वा मुक्तं त्रिविष्टपम्। अथवा तैर्विष्टं प्रविष्टमधिकारिणं पातीति त्रिविष्टपमिति ॥ २६ ॥

तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः।
नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ॥ २७ ॥

इदानीं विदुषः समाचारमाह। तस्येति। तस्य विदुषः सम्यक्समाचारं वेदविदो जना विद्वांस आहुः। नैनं योगिनं मन्येत चिंतयेत्। भूयिष्ठं बहु। बाह्यमाभ्यंतरं जनम्। पुत्रकलत्राद्याभ्यंतरं जनम्। इतरद्बाह्यम्। तथा पुत्रमित्रादयो न गृह्णन्ति तेषामगोचर एव वर्ततेत्यर्थः ॥२७॥

यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोदकम्।
अन्नपानं च विप्रेन्द्रस्तज्जीवेन्नानुसंज्वरेत् ॥ २८ ॥

कीदृशे देशे वास इत्याह। यत्रेति। यत्र यस्मिन्देशे मृग इह मृगो

यथैकान्ते जनरहिते स्थान आजीर्णे वने स्वस्थस्तिष्ठति तद्वत्सोऽपि चोरादिपीडारहितेऽन्नपानादि भूयिष्ठ बहुल वर्तेत इति मन्येत प्रावृषीव तृणोदकं बहुल भवति तद्वत् । तृणोलपमिति केचित् । तृणोलपमिति स्यात्त मुनिभोज्यान्नादीष्विति । दूर्वाविशेष इति केचित् । तत्र स्थित्वा तदन्नपानादिनोपजीवेत् । नानुसञ्ज्वरेत्सततो न भवेत् । अन्यथान्नपानादिरहिते देशे कथ नाम देहयात्रा सिध्येदिति सततो भवति । ततश्च न योगसिद्धि ॥ २८ ॥

यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ।
अतिरिक्तमिवाकुर्वन्स श्रेयान्नेतरो जन ॥ २९ ॥

तत्राप्येवंविधजनसमीपे वास इत्याह । यत्रेति । यत्र यस्मिन्देशेऽकथयमानस्य तूष्णींभूतस्य स्वमाहात्म्य प्र छादयतो येनकेनचिदाच्छन्नस्य येन केनचिदाशिस्य यत्रक्वचन शायिन आत्मानमिव लोक पश्यतो जडवच्छ्लोकमाचरत प्रयच्छत्यशिव जड भव इति मत्वाऽशिवमकल्याणमवमाना दिक प्रयच्छति । तथातिरिक्तमिवाकुर्वन्यथा कश्चित्स्थितप्रज्ञलक्षणज्ञो ब्रह्म विदिति ज्ञात्वा प्रणिपातादिपूर्वकमीश्वरबुद्ध्या सपूजयति तद्वत । अज्ञाततयातिरिक्त ब्राह्मणजातिमात्रप्रयुक्तपूजातिरिक्त पूजान्तर ब्रह्मविदनुरूपम कुर्वन्नवमानादिकमेव कुर्वन्यो जन सोऽस्य विदुष श्रेयान् । नेतरो य प्रणिपातादिपूर्वकमीश्वरबुद्ध्या पूजयति । तथाह मनु । समानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव । तथा चाह पराशर । सम्माननात्परा हानिर्नोन्या विद्वज्जने मतेति । जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विंदतीति ॥ २९ ॥

यो वाऽकथयमानस्य ह्यात्मान नानुसञ्ज्वरेत् ।
ब्रह्मस्वं नोपहन्याद्वा तदन्न समत सताम् ॥ ३० ॥

कीदृशस्य तर्ह्यत्र भोज्यमित्याह । यो वा इति । अकथयमानस्य तूष्णींभूतस्य सर्वोपसहार कृत्वा पूर्णात्मनाऽवस्थितस्यात्मान नानुसञ्ज्वरेन

-त्तापयेत् । ब्रह्मस्वं नोपहन्याद्वा । ब्रह्मनिष्ठासाधनभूतं चैलाजिनपुस्तका-दिकं नोपहन्याद्वा । तथा चोक्तम् । रत्नहेमादिकं नास्य योगिनः स्वं प्रचक्षते । कुशवल्कलचैलादि ब्रह्मस्वं योगिनो विदुः । अन्यदपि । ब्रह्मस्वं ब्राह्मणस्वं नोपहन्याद्वा । वा समुच्चये । तदन्नं तस्यान्नं संमतं सतां भोज्यत्वेन ॥ ३० ॥

नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ।
ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैव विद्येत किंचन ॥ ३१ ॥

पुनरपि तस्यैव समाचारमाह । नित्यमिति । नित्यं नियमेनाज्ञातचर्या गूढचर्या मे मम कर्तव्येति मन्येत । ब्राह्मणो ब्रह्मवित् । ज्ञातीनां ज्ञातिपुत्रादिप्रभृतीनां मध्ये संनिधौ वसन्नैव विद्येत प्रतिपद्येत किंचन किंचिदपि । कश्चिदिति केचित् । योगी नैव विद्येत । पुत्रकलत्रादिकं परित्यज्य केवलं स्वात्मनिष्ठो गूढचार्येव भवेदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । कुटुंबं पुत्रदारांश्च वेदांगानि च सर्वशः । यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः । तथा चाह वसिष्ठः । यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोकमाचरेदिति । अथवा नित्यमज्ञातचर्या । अज्ञाते चक्षुराद्यविषयभूते वाचामगोचरेऽनुदितानस्तमितज्ञानात्मनावस्थितेऽशनायाद्यसंस्पृष्टे पूर्णानंदस्वरूपे सर्वान्तरे प्रत्यग्भूते ब्रह्मणि चर्या निष्ठा समाधिलक्षणा मे मम कर्तव्या । न पराग्भूतदेहेंद्रियपुत्रमित्रकलत्रादौ स्थूलोऽहं कृशोऽहं ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहमित्येवमात्मिका कर्तव्येति मन्येत । स ब्राह्मणो ब्रह्मवित् । तथा च श्रुतिः । यच्चक्षुषा न पश्यतीति । यस्मादेव तस्मादज्ञात एव ब्रह्मणि निष्ठा कर्तव्या । तस्मात्क्रोधमानादयोऽनित्या विषयार्थेंद्रियाणि च । ज्ञातयश्च समाख्याता देहिनस्तत्त्वदर्शिन इतींद्रियादीनां ज्ञातिशब्देनोक्तत्वात् । ज्ञातीनामिंद्रियादीनां मध्ये वसन्पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्निति मन्यमानो विजानन्नपि नैवमात्मादिरूपेण विद्येत प्रतिपद्येत । तत्साक्षित्वादात्मनः । तथा च श्रुतिः । अथ यो वेदेदं

जिघ्राणीति स आत्मेति । देहद्वयतद्धर्मानात्मत्वेन न गृह्णीयादित्यर्थः॥३१॥

को ह्येनमन्तरात्मानं ब्राह्मणो मन्तुमर्हति ।
निर्लिंगमचलं शुद्धं सर्वद्वंद्वविवर्जितम् ॥ ३२ ॥

कस्मात्पुनरेवं गृह्यतेऽत आह । को ह्येनमिति । को हि ब्राह्मणो ब्रह्मविद्विषयासक्तया ज्ञातीनां संनिधौ वसन्निर्लिंगं सूक्ष्ममचलं क्रियाकर्त्रादिशून्यं शुद्धमविद्यादिदोषरहितं सर्वद्वंद्वविवर्जितमशनायापिपासादिधर्मविवर्जितमंतरात्मानं प्रमात्रादिसाक्षिणं मानांतराविषयीभूतं मंतुमर्हति ज्ञातुं योग्यो भवति, न कोऽपीत्यर्थः । किं च विपरीततया जानात्यनात्मविषयीभूतम् । एवमुक्तेन प्रकारेण देहद्वयतद्धर्मतया स्थूलोऽहं कृशोऽहं न गच्छामि न पश्यामि मूको बधिरः काणः सुख्यहं दुःख्यहमिति ब्राह्मणः सन्मंतुमर्हति । तथा च सति ब्राह्मण्यमेव हीयत इत्यर्थः । वक्ष्यति च । य एवं सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वयेति ॥ ३२ ॥

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ॥ ३३ ॥

यस्त्वेवं मनुते स पापीयानित्याह । योऽन्यथेति । योऽन्यथाऽज्ञानान्निर्लिंगमचलं शुद्धं सर्वद्वंद्वविवर्जितं चित्सदानंदं ब्रह्मात्मना सन्तं स्वात्मानमन्यथा देहद्वयतद्धर्मात्मतया कर्ता भोक्ता सुखी दुःखी कृशः स्थूलोऽमुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता ब्राह्मणोऽहमित्येवमात्मानं प्रतिपद्यते किं तेन मूर्खेणानात्मविदाऽऽत्मचौरेणात्मापहारिणा न कृतं पापम् । महापातकादि सर्वं कृतं तेनेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । असुर्या इति । ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन्न मूकबधिरो भवेदिति स्मृतिः । तस्माद्विषयभूतदेहेंद्रियादिष्वात्मभावं परित्यज्याज्ञात एव वागाद्यगोचरे परमात्मनि निष्ठा कर्तव्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अश्रान्तः स्यादनादानात्संमतो निरुपद्रवः ।
शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ ३४ ॥

अन्यथा देहद्वयमिंद्रियादितद्धर्माननुपपादयतः किं भवतीत्यत आह अश्रान्त इति । योऽनात्मभूतदेहेन्द्रियतद्धर्मानात्मत्वेन नोपादत्ते स पुरुषोऽश्रान्तः स्यात्संसारश्रमयुक्तो न भवेत् । अशनायापिपासादेर्देहादिधर्मत्वात् । तथा च श्रुतिः । अशनायापिपासे प्राणस्येति । देहद्वयाध्यासेन तद्धर्माध्यासो भवति । तस्याप्यविद्यैव मूलम् । इदानीं ज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ तन्मूलः सोपि निवर्तत इत्यर्थः । य एवमश्रान्ततया निरुपद्रवो भवति क्रोधलोभभयहर्षादयो भूतदाहीया योगान्तराया उपद्रवास्तद्धीनो निरुपद्रवः संमतो विद्वद्भिः शिष्टत्वेन संमतः । शिष्टवन्न स्यान्नाचरेत् । जडवच्चरेद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ ३४ ॥

ये यथा वान्तमश्नन्ति श्वाला नित्यमभूतये ।

एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपभोजनात् ॥ ३५ ॥

इदानीमगूढचारिणं कुत्सयन्नाह । ये यथेति । मूढाः श्वाला इति प्रोक्ताः । श्वालाः श्वाना इति दर्शनात् । यथा श्वालाः श्वानो मूढा वा वान्तमुद्गीर्णमश्नन्त्येवं ये शिष्टा ब्रह्मविदः स्वमाहात्म्यं ख्यापयन्तोऽगूढचारिणो वर्तन्ते ते वान्तमुद्गीर्णमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपभोजनाद्यादिदं वान्ताशनं तदभूतयेऽनर्थायैवेत्यर्थः । तस्माद्गूढः सन्नशिष्टवदेव समाचरेदिति ॥ ३५ ॥

अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या वेदेषु ये द्विजाः ।

ते दुर्धर्षा दुष्प्रकंप्या विद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ ३६ ॥

इदानीं योगिनं प्रशंसयन्नाह । अनाढ्या इति । अनाढ्या अबहुमता असक्तात्मानो मानुषे वित्ते जायापुत्रवित्तादिषु । आढ्या वेदेषु वेदप्रातिपाद्याहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यशमादिसाधनेषु ये द्विजास्ते दुर्धर्षा दुष्प्रकंप्याश्च विद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुं ब्रह्मस्वरूपभूतानित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याद्य इह कश्चन ।

न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥ ३७ ॥

किं च ब्रह्मविन्महिमैवः । सर्वानिति । सर्वानग्न्यादीन्स्विष्टकृतः सुष्टु इष्टं कुर्वन्तीति । तथा च श्रुतिः । स्विष्टं कुर्वन्स्विष्टकृदिदि । देवान्प्रत्येकमुद्दिश्य त्यागार्थं विद्यात् । य इह कश्चन सर्वदेवतायाज्यपि ब्राह्मणस्य न समानो ब्राह्मणेन ब्रह्मविदा न समान इत्यर्थः । नैतदाश्चर्यम् । यस्मिन्देवताविशेषे हविष उद्देशत्यागेन फलार्थं प्रयतते स्वयं यजमान इदमग्नय इदमिंद्रायेति सोऽपि हविष्प्रतियोगी देवताविशेषो न समानो ब्रह्मविदा किमुत वक्तव्यं देवपशुर्यजमानो न समान इति । तथा च मोक्षधर्मे । ब्राह्मणस्य न सादृश्ये वर्तते सोऽपि किं पुनः । इज्यते येन मंत्रेण यजमानो द्विजोत्तम इति । तथा च मनुः । ब्रह्मविद्भ्यः परं भूतं न किंचिदिति ॥ ३७ ॥

यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः ।

न मान्यमानो मन्येत नावमानेन संज्वरेत् ॥३८॥

पुनरपि तस्यैव समाचारमाह । यमिति । यं ब्रह्मविदमप्रयतमानं तूष्णींभूतं सर्वोपसंहारं कृत्वा स्वे महिम्नि व्यवस्थितं गूढचारिणं केचिद्विद्वांसः स्थितप्रज्ञलक्षणज्ञा ब्रह्मविदिति ज्ञात्वा मानयन्ति पूजयन्ति चेत्स तैर्मानितः पूजितोऽपि विद्वान्न मान्यमानोऽहमिति मन्येत । तथा स्थितप्रज्ञलक्षणानभिज्ञा अज्ञ इति मत्वाऽवमानं कुर्वन्ति चेत्तस्मिन्नवमाने निमित्ते नानुसंज्वरेन्नानुतप्येत् ॥ ३८ ॥

लोकस्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ।

विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ॥ ३९ ॥

किं तर्हि मानितेनावमानितेन वा मंतव्यमित्याह श्लोकद्वयेन लोकेति । यदिदं विद्वांसो ब्रह्मविदं मानयन्तीति तत्तेषां निमेषोन्मेषवत्स्वभाववृत्तिः स्वाभाविकी वृत्तिरिति मन्येत ॥ ३९ ॥

अधर्मविदुषो मूढा लोकाः शास्त्रविवर्जिताः ।

न मान्यं मानयिष्यन्ति एवं मन्येदमानितः ॥ ४० ॥

तथावमानितो जनैरवज्ञातो विद्वानेवं मन्येत। अधर्मविदुषो मूढा विवेकहीना लोकाः शास्त्रविवर्जिताः । न मान्यं मानार्हं मानयिष्यन्त्यमान्यमपि मानयिष्यन्तीत्येतदविदुषां स्वभाव इति मन्येत । अमानितोऽपूजितो विद्वान् ॥ ४० ॥

न वै मानं च मौनं च सहितौ वसतः सदा ।
अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः ॥ ४१ ॥

इदानीं मानमौनयोर्भिन्नविषयत्वमाह। न वा इति। न वै मानं च मौनं च सहितौ एकत्र वसतः सदा । अयं प्रत्यक्षादिगोचरो लोको लोक्यत इति प्रपंचो मानस्य विषयः । असौ स्वर्लोको मौनस्य । कोऽसौ तद्विदुः । तथा चाह भगवान् । ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति । तथा चानुगीतासु । ओं तत्सद्विष्णवे चेति सायुज्यानि पदानि वै । इति तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म मौनस्य विषय इत्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति । मानात्संसारप्राप्तिर्मौनेन ब्रह्मप्राप्तिरिति । उक्तं च हिरण्यगर्भे । अन्नांगनादिभोगेषु भावो मान इति स्मृतः । ब्रह्मानंदसुखप्राप्तिहेतुर्मौन इति स्मृत इति ॥४१॥

श्रीर्हि मानार्थसंवासात्सा चापि परिपंथिनी ।
ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ४२ ॥

इदानीं मानार्थसंवासेऽपवर्गाभावं दर्शयति । श्रीरिति । हे क्षत्रिय श्रीर्हि मानार्थसंवासान्मानविषयसवासान्मानगोचरे प्रपंचे वर्तमानस्य स्वर्गपश्वन्नादिसाधनभूतं कर्मानुतिष्ठतः श्रीर्हि भवति । सा चापि श्रीः परिपंथिनी श्रेयोमार्गविरोधिनी । तथा च मोक्षधर्मे निबंधिनी रज्जुरेषेति । य एवं श्रियाभिभूतो मूढः सन्विषयेषु प्रवर्तते तेन प्रज्ञाहीनेन ब्राह्मी ब्रह्मानंदलक्षणा श्रीः । तथा च हिरण्यगर्भे । या नित्या चिद्घनानंता गुणरूपविवर्जिता । आनंदाख्या परा शुद्धा ब्राह्मी श्रीरिति कथ्यते । सा दुर्लभा श्रवणायापि न शक्या । तथा च श्रुतिः । श्रवणायापि बहुभिरिति ॥ ४२ ॥

द्वाराणि सम्यक्प्रवदन्ति सन्तो बहुप्रकाराणि दुराचराणि ।
सत्यार्जवे ह्रीर्दमशौचविद्याः पण्मानमोहप्रतिबंधकानि ॥ ४३ ॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

इदानीं ब्रह्मलक्ष्मीप्रवेशद्वाराणि दर्शयति । द्वाराणीति । द्वाराणि ब्रह्मलक्ष्मीप्रवेशद्वाराणि सन्तः सम्यक्प्रवदन्ति । बहुप्रकाराणि दुराचरणानि दुःखाचरणानि कानि तानि। सत्यं यथार्थभाषणं भूतहितं च। आर्जवमकौटिल्यम्। ह्रीरकार्यकरणे लज्जा । दमोऽन्तःकरणोपरतिः । बहिःकरणोपरतिः इति केचित् । शौचं मलकल्मषप्रक्षालनम् । विद्या ब्रह्मविद्या । षडेतानि मानमोहप्रतिबंधकानि ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ सनत्सुजातभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच—

कस्यैष मौनं कतरन्नु मौनं प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ।
मौनेन विद्वानुत याति मौनं कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ॥ १ ॥

अथ हि लोका मानयेत्यादिना मौनमाहात्म्यं प्रदर्शितं श्रुत्वा प्राह धृतराष्ट्रः । कस्येति । कस्य कीदृशस्यैष पूर्वोक्तो वागाद्युपरमलक्षणो मौनी भवति कतरन्नु एतयोरसंभाषणात्मरनरूपयोर्मौनं प्रब्रूहि । हे विद्वन्निह मौनभावं मौनस्वभावं मौनेन तूष्णींभावेन विद्वानुत याति मौनं ब्रह्म । आहोस्विदन्येन । कथं मौनमिहाचरन्ति ॥ १ ॥

सनत्सुजात उवाच —

यतो न वेदा मनसा सहैनमनुप्रविशन्ति ततोऽथ मौनम् ।
यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथायं स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ॥ २ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान् । यत इति । यतो यस्माद्वेदा मनसा सहैन

परमात्मानं नानुप्रविशन्ति । तथा च श्रुतिः । यतो वाचो निवर्तन्त इति । ततस्तस्मादेव कारणात्स एव वाचामगोचरः परमात्मा मौनम् । यद्येवं किंलक्षणस्तर्हि परमात्मा तत्राह । यत्रोत्थितो वेदशब्दः । यस्मिन्नर्थे निमित्तभूते समुत्थितो वेदशब्दः शास्त्रादिकारणं ब्रह्मेत्यर्थः । अथवा यस्मिन्संवेदिताएव उत्थितो वाचकत्वेन प्रयुक्तो वेदशब्द इत्यर्थः । तथा वेदशब्दप्रतिपाद्यः संविद्रूपोऽयं परमात्मा यदि वाचामगोचरः परमात्मा कथमेतदवगम्यते संविद्रूपः परमात्मेति तत्राह । स परमात्मा तन्मयत्वेन ज्योतिर्मयत्वेनैवास्माकं विभाति राजन्नित्रमेवास्मदनुभवो नात्राविश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः । अथवा । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु ज्योतिर्मयत्वेन प्रतीयते । तथा च श्रुतिः तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुरिति ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

ऋचो यजूंष्यधीते यः सामवेदं च यो द्विजः ।
पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते किं न लिप्यते ॥ ३ ॥

इदानीं वेदस्वभावपरिज्ञानाय प्राह धृतराष्ट्रः । ऋच इति । यः पापानि कुर्वन्नृग्वेदादीनधीते स तेन वेदाध्ययनेन पूयते न वैतद्वक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

सनत्सुजात उवाच—

नैनं सामान्यृचो वाऽपि यजूंषि चाविचक्षणम् ।
त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ ४ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान् । नैनमिति । यः पापानि कुर्वन्नृग्वेदादीनधीते नैनं प्रतिषिद्धचारिणमृग्वेदादयो वेदाः पापात्कर्मणस्त्रायन्ते न रक्षन्ति । न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् । एवमेतत्त्वात्राविश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

न च्छंदांसि वृजिनं तारयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
छंदांस्येनं प्रजहत्यंतकाले नीडं शकुंता इव जातपक्षाः ॥ ५ ॥

किं कुर्वन्ति चेत्तत्राह । न च्छंदांसीति । छंदांसि ऋगादयो वेदा एनं

वृजिनं धर्मनास्तिकं पापकारिणम् । अधीतवेदमधीतवेदार्थं मायाविनं धर्मध्वजं मायया वर्तमानं मिथ्याचारिणं तं न तारयन्ति न रक्षन्ति । किं करिष्यन्ति चेत् । यथा शकुन्ताः पक्षिणो जातपक्षाः सन्तो नीडं स्वाश्रयं त्यजन्ति एवं छन्दांसि अन्तकाले एनं स्वाश्रयभूतं प्रजहति परित्यजन्ति ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

न चेद्वेदा वेदविदं त्रातुं शक्ता विचक्षण ।
अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥ ६ ॥

एवमुक्ते प्राह धृतराष्ट्रः । न चेदिति । कर्मोदय इत्यादिना नित्यानां काम्यानां च पितृलोकादिप्राप्तिहेतुत्वेन संसारानर्थहेतुत्वस्य दर्शितत्वात् । प्रतिषिद्धस्य कर्मणो नरकहेतुत्वेन संसारानर्थहेतुत्वस्य च दर्शितत्वात् । न चेदा वेदविदं त्रातुं शक्ताश्चेदयं वेदाध्ययनादिरूपः प्रलापः कस्माद्धेतोः । अनर्थहेतुत्वेन वेदाध्ययनतदर्थविचारतदनुष्ठानानि न कर्तव्यानीत्यर्थः ॥६॥

सनत्सुजात उवाच –

तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भाति महानुभाव ।
निर्दिश्य सम्यक्प्रवदन्ति वेदास्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

भवेदेवं यद्येष एव वेदार्थः स्यादन्य एव स्वर्गादेः परमपुरुषार्थो मोक्षाख्यो वेदार्थः । इतरस्य च कर्मराशेरुपासनायाश्च तत्प्राप्तिसाधनज्ञानसाधनत्वात् करणशुद्धिसाधनत्वेन पारम्पर्येण पुरुषार्थत्वादेव वेदप्रतिपाद्यत्वम् । तथा हि तमेव परमात्मानं परमपुरुषार्थं दर्शयति वेदः —"अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति अविद्वांसोऽबुधा जनाः " । स्वर्गादिलोकानामपुरुषार्थत्वमनानन्दात्मकत्वमविद्याविषयत्वेन दर्शयित्वा आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्" इत्यात्मविदः कृतार्थत्वं दर्शयित्वेह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदवेदीन्महती विनष्टिः, य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति, अथेतरे दुःखमेवापियन्तीत्यात्मविदोऽमृतत्वप्राप्तिमनात्मविदः आत्मविनाशमनर्थप्राप्तिं च

दर्शयित्वा 'यदेतदनुपश्यतीत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सत' इत्यादिभिर्वाक्यैस्तत्स्वरूपतदर्थदर्शनतत्फलानि भूयो भूयो दर्शयित्वा कथमेनं रागादिभिस्ततस्ततः समाकृष्यमाणं विषयाभिसक्तं मोक्षयित्वा परमे पदे परमात्मनि पूर्णानंदे स्वाराज्ये मोक्षाख्ये स्थापयिष्यामीति मत्वा तत्प्राप्तिसाधनज्ञानसाधनविविदिषासाधनत्वेन यज्ञदानादीनि दर्शयति वेद । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति । तस्मात्तदर्थत्वेनैव यज्ञादीनां पुरुषार्थत्वम् । इतरत्र तु स्वर्गादौ श्येनयागादीनामिवापुरुषार्थहेतुत्वात् । तथा च श्रुतिः । प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति । यस्मादेवं मोक्षसाधनप्रतिपादकत्वेन संसारानर्थनिवृत्तिहेतुत्वं वेदानां तस्माद्वेदा वेदविदः त्रातुं शक्ता एवेत्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह श्लोकत्रयेण । तत्र प्रथमेन परमपुरुषार्थत्वं परमात्मानं दर्शयति । तस्यैवेति । तस्यैव परमात्मनो मायाकल्पितैर्नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भाति । हे महानुभाव । कथमेतदवगम्यते तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भातीति । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति मायानिमित्तं बहुरूपं निर्दिश्य तस्यैव सम्यग्रूपं तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमित्यादिना प्रवदन्ति वेदाः । द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं चेत्यादिना तस्यैव मूर्तात्मकमात्मवज्जगत्स्वरूपं निर्दिश्य तस्यैव सम्यग्रूपं नेति नेतीत्यादिना प्रवदन्ति वेदाः । तथाऽऽत्मन आकाशः संभूत इति वियदादिधरित्र्यन्तं तस्यैव कार्यं निर्दिश्य कोशोपन्यासमुखेन तस्यैव सम्यग्रूपं "यतो वाचो निवर्तन्त" इत्यादिना प्रवदन्ति वेदाः । तथा हि अधीहि भगवन्नित्यादिना नामादिप्राणान्तं जगन्निर्दिश्य यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिना तस्यैव सम्यग्रूपं भूमानं तमसः परं स्वे महिम्नि स्थितं प्रवदन्ति वेदाः । न केवलं वेदा एवापि तु मुनयोऽपि तद्ब्रह्म विश्ववैरूप्यं विश्वरूपविपरीतस्वरूपमुदाहरन्ति । तथा चाह भगवान्पराशरः—" प्रत्यस्तमितभेदं

यस्सत्तामात्रमगोचरम्। वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितमिति"। "तच्च विष्णोः परं रूपमरूपाख्यमनुत्तमम्। विश्वस्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मन" इति ॥ ७ ॥

तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान्।
पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात्स जायते ज्ञानविदीपितात्मा ॥८॥

इदानीमीश्वरार्थमनुष्ठीयमानाना कर्मणा तत्त्वाविसाधनापेक्षितशुद्धिद्वारेण पारंपर्येण पुरुषार्थत्वमन्येषां संसारानर्थहेतुत्वेनापुरुषार्थत्वं दर्शयति श्लोकद्वयेन तदर्थमिति। यद्विश्वरूपविपरीतरूपं ब्रह्म तदर्थमुक्तं वेदेन। किं तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि। इज्या ज्योतिष्टोमादि। किं ततो भवतीति चेत्। ताभ्यामिज्यातपोभ्यामसौ पूर्वोक्तविनियोगत ईश्वरार्थं कर्मानुतिष्ठन्पुण्यमुपैति प्राप्नोति। कर्मजन्यापूर्वसंयुक्तो भवति। तेन पुण्येन पापं विनिहत्य क्षपयित्वा पश्चादुत्तरकाले स क्षपिताशेषकल्मषो जायते। ज्ञानविदीपितात्मा ज्ञानप्रकाशितचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मरूपो भवति ॥८॥

ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वानथान्यथा वर्गफलानुकांक्षी।
अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्वममुत्र भुंक्ते पुनरेति मार्गम् ॥ ९ ॥

अथ ज्ञानेन चात्मानं परमात्मानमुपैति विद्वानात्मवित्। अथ चेत्। अन्यथा पुनरीश्वरार्थं कर्मानुष्ठानेन क्षपिताशेषकल्मषो ज्ञानी न भवति तदा वर्गफलानुकांक्षीदियफलानुकांक्षी स्वर्गादिफलानुकांक्षी सन्नस्मिँल्लोके कृतं तद्यज्ञादिकं परिगृह्य सर्वममुत्र परलोके तत्फलमुपभुंक्ते। ततः कर्मशेषेण पुनरेति मार्गं संसारमार्गम्। तथा च श्रुतिः। तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इति ॥ ९ ॥

अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र भुज्यते।
ब्राह्मणानां तपस्त्वृद्धमन्येषां तावदेव तत् ॥ १० ॥

इदानीं विद्वदविद्वदपेक्षया कर्मणां फलवैषम्यमाह। अस्मिन्निति। अस्मिँल्लोके यत्तपस्तप्तं तस्य फलममुत्रामुष्मिँल्लोके भुज्यते। इति सर्वेषां

समानम् । ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां पुनरयं विशेष । तपस्त्वृद्धमतीव समृद्ध फल वृद्धिर्भवतीत्यर्थ । तथा च श्रुतिः । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिपदा तदेव वीर्यवत्तर भवतीति । अन्येषामनात्मविदा वैषयिकाणा तावदे तन्न समृद्ध भवति । यस्य कर्मणो यत्फल श्रुत तावन्मात्रफलसाधन न फलसमृद्धिहेतुर्भवतीत्यर्थ ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

कथं समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
सनत्सुजात तद्ब्रूहि कथं विद्याम तद्वयम् ॥ ११ ॥

श्रुत्वैवमाह धृतराष्ट्र । कथमिति । श्लोकोऽय स्पष्टोर्थ ॥ ११ ॥

सनत्सुजात उवाच—

निष्कल्मप तपस्त्वेतत्केवलं परिचक्षते ।
एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति नान्यथा ॥ १२ ॥

एव पृष्ट प्राह भगवान्सनत्सुजात । निष्कल्मपमिति । यदेतन्निष्कल्मप तपस्तत्केवल परिचक्षते । केवलं बीजमित्युक्ते सर्वस्यास्य प्रपचस्य बीज निमित्त यत्तत्केवलमित्युक्तम् । आहोस्विना गुणसाम्ये स्थित तत्त्व केवल त्विति कथ्यते । केवलादेतदुद्भूत जगत्सदसदात्मकमिति । तदेव केवल तप समृद्धमप्यृद्ध भवति नान्यथा । यदा निष्कल्मप न भवति सकल्मप स्यात्तदा समृद्धमप्यसमृद्ध भवति ॥ १२ ॥

तपोमूलमिदं सर्वं यन्मा पृच्छसि क्षत्रिय ।
तपसा वेदविद्वांस परेत्यामृतमाप्नुयु ॥१३॥

तदेव प्रशसति । तपोमूलमिति । स्पष्टोऽर्थ ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

कल्मपं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मप तप ।
सनत्सुजात येनेदं विद्या गुह्यं सनातनम् ॥ १४॥

श्रुत्वैवमाह राजा । कल्मपमिति । अस्यार्थ । निष्कल्मप तपश्चैतत्केवल परिचक्षत इति श्रुतस्य तपस कल्मप ब्रूहि । हे सन सुजात ।

येन निष्कल्मषेण तपसेदं गुह्यं सनातनं ब्रह्माहं विद्यामिति ॥ १४ ॥

सनत्सुजात उवाच—

**क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषास्तथा नृशंसानि च सप्त राजन् ।
ज्ञानादयो द्वादश चाततानाः शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥१५॥**

एवं पृष्टः प्राह भगवान् । क्रोधादय इति । क्रोधादयो यस्य तपसो द्वादश दोषाः कल्मषाः । तथा नृशंसानि च सप्त हे राजन्यस्य तपसो दोषाः । तथा ज्ञानादयो द्वादश चाततानाः विस्तीर्यमाणाः शास्त्रे वेदशास्त्रे ये विदिता गुणा द्विजानां तान्गुणान्दोषांश्च वक्ष्यामीत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

**क्रोधः कामो लोभमोहौ विधित्साऽकृपाऽसूया मानशोकौ स्पृहा च ।
ईर्ष्या जुगुप्सा च महागुणेन सदा वर्ज्या द्वादशैते नरेण ॥ १६ ॥**

क्रोधादीन्दर्शयति क्रोध इति । क्रोधो नाम कामप्रतिघातादुत्पद्यमानस्ताडनाक्रोशनादिहेतुः कामहानिहेतुकश्चान्तःकरणविक्षेपो गात्रस्वेदकम्पनादिलिंगः । काम स्त्र्याद्यभिलाषः । लोभः परद्रव्येच्छा न्यायार्जितस्य स्वकीयस्य च द्रव्यस्य तीर्थविनियोगासामर्थ्यं वा । मोहः कृत्याकृत्यविवेकशून्यता । विधित्सा विषयरसान्वेत्तुमिच्छा । अकृपा निष्ठुरता । असूया गुणेषु दोषाविष्करणं परगुणादिष्वक्षमा वा । मान आत्मबहुमानत्वम् । शोक इष्टार्थवियोगजोऽन्तःकरणविक्षेपो रोदनचिंतनादिलिंगोऽप्रतीकारविषयः । स्पृहा विषयभोगेच्छा । ईर्ष्या परश्रियामसहिष्णुता । जुगुप्सा परगुणानपह्नोतुमिच्छा बीभत्सा वा । एते क्रोधादयो द्वादश दोषाः तपसः कल्मषरूपाः सदा वर्ज्याः । महागुणेन ब्राह्मणेन । महागुणो ब्रह्मप्राप्तिगुणः । तेन ब्रह्मप्राप्तिलक्षणेन महागुणसमान्वितेन वर्जनीया इत्यर्थः । उक्तं च नाममहोदधौ । "महद्ब्रह्म इति प्रोक्तं
५ महत्त्वान्महतामपि । तत्प्राप्तिगुणसंयुक्तो महागुण इति स्मृत" इति । अथवा ब्राह्मणानामुत्कृष्टगुणयोगः स्वभावसिद्धः । तथा चोक्तं भगवता "शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्म-

कर्मस्वभावजम् " ॥ १६ ॥

एकैकमेते राजेंद्र मनुष्य पर्युपासते ।
लिप्समानोन्तरं तषा मृगाणामिव लुब्धकः ॥ १७ ॥

एतेषां सदा वर्ज्यत्वे हेतुमाह । एकैकमिति । यथा मृगाणामतर छिद्र लिप्समानो रध्रान्वेषणपरो लुब्धको मृगयुरनुवर्तते यथा च छिद्र लब्ध्वा तान्हान्ति तथा तेषां मनुष्याणा रध्रान्वेषणपरा एते क्रोधादय एकैक मनुष्य पर्युपासते । अथवा मनुष्यान्पर्युपासत इत्यपि पाठ । तस्मिन्नेकैक मनुष्यान्पृथक्पृथक्पर्युपासत इति योजना । तथा छिद्र लब्ध्वा तान्हान्ति । तस्मादेतेष्वेकोऽपि दोपो विनाशकारणम् । यस्मादेव तस्मात्सदा वर्ज्या इत्यर्थ । उक्त च हिरण्यगर्भे । यथा पाथस्य कान्तारे सिंहव्याघ्रमृगादय । उपद्रवकरास्तद्वत्क्रोधाद्या दुर्गमा नृणामिति ॥ १७ ॥

संभोगसंविद्विषमेधमानो दत्तानुतापी कृपणोऽबलीयान् ।
वर्गप्रशंसी वनितां च द्वेष्टा एते परे सप्त नृशंसरूपा ॥ १८ ॥

इदानीं नृशससप्तकमाह संभोगेति । सभोगे विपयसभोगे सविद्यस्य बुद्धिर्वर्तते स सभोगसवित् । विषमिव परेषामुपद्रव कृत्वैधमानो वर्धमान । अथवा द्विषमेधमान इति पाठान्तरे द्विष द्वेष्य कर्म कृत्वा प्राणिना तद्द्वारेणैधमान इति । दान दत्त्वानुताप करोतीति दत्तानुतापी । यत्किंचिदर्थलवलाभमात्रलोभात्सर्वावमान सहते य स कृपण । अबलीयाञ्ज्ञानबल वर्जित । वर्गप्रशसी । इद्रियवर्गप्रशसी । वनिता च द्वेष्टाऽनन्यशरणां भार्यां यो द्वेष्टि । एते परे पूर्वोक्तेभ्य क्रोधादिभ्य सप्त नृशसरूपा ॥ ॥ १८ ॥

ज्ञानं च सत्यं च दम श्रुतं च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षाऽनसूया ।
यज्ञश्च दानं च धृति शमश्च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ १९ ॥

इदानीं ज्ञानादयो द्वादशोच्यन्ते । ज्ञान चेति । ज्ञान तत्त्वार्थसंवेदनम् । सत्य यथार्थभाषण भूतहित च । दमो मनसो दम । श्रुतमध्यात्मशास्त्र-

श्रवणम् । मात्सर्यं सर्वभूतेष्वसहमानता तदभावोऽमात्सर्यम् । ह्रीरकार्यकरणे लज्जा । तितिक्षा द्वंद्वसहिष्णुता । अनसूया परदोषानाविष्करणम् । यज्ञोऽग्निष्टोमादिर्महायज्ञश्च । दानं ब्राह्मणादिभ्यो धनादिपरित्यागः । धृतिर्विषयसंनिधाविंद्रियनिग्रहः । शमोऽन्तःकरणोपरतिर्बहिःकरणोपरतिरिति केचित् । एते ज्ञानादयो महाव्रताः परमपुरुषार्थसाधनभूता ब्राह्मणस्य वर्णिताः । ये ज्ञानादयो द्वादश चाततानां इति पूर्वं प्रस्तुतास्ते वर्णिताः॥ ॥ १९ ॥

यस्त्वेतेभ्योऽप्रवसेद्द्वादशेभ्यः सर्वामिमां पृथिवीं स प्रशिष्यात् । त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वाऽविमुक्ताः क्रमाद्विमुक्ता मौनभूता भवन्ति॥२०

इदानीं गुणस्तुतिं करोति । यस्त्विति । यस्त्वेतेभ्यः पूर्वोक्तेभ्योऽप्रवसेत् । प्रवासं न करोति तैरेव समन्वितो भवेत् । स सर्वामिमां पृथिवीं प्रशिष्यात्प्रशास्ति । आत्मवशां करोति । य एतेषां मध्ये त्रिभिर्द्वाभ्यामेकत एकस्माद्वा विमुक्ता एतेषामन्यतमेनापि समन्विताः । त एते क्रमेण विमुक्तविशिष्टज्ञानिनो भूत्वा मौनभूता भवन्ति ब्रह्मविदो भवन्ति ॥ २० ॥

दमोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रातिकूल्यं कृते भवेत् ।
अनृतं पैशुनं तृष्णा प्रातिकूल्यं तमोऽरतिः ॥ २१ ॥
लोकद्वेषोऽभिमानश्च विवादः प्राणिपीडनम् ।
परिवादोऽतिवादः स्यात्परितापोऽक्षमाऽधृतिः ॥२२॥
असिद्धिः पापकृत्यं च हिंसा चेति प्रकीर्तिताः ।
एतैर्दोषैर्विमुक्तो यः स दमः सद्भिरुच्यते ॥ २३ ॥

इदानीं दमदोषानाह श्लोकत्रयेण । दम इत्यादिना । दमोऽष्टादशदोषसमन्वितो भवति । किमिति तेषां दोषत्वमिति चेत्प्रातिकूल्यं कृते भवेत् । एतेषामन्यतमे कृते दमस्य प्रतिकूलं भवेत् । अनृतमयथार्थवचनम् । पैशुनं परदूषणरचनम् । तृष्णा विषयाशा । प्रातिकूल्यं सर्वेषां प्रतिकूलता । तमोऽज्ञानम् । अरतिर्यथालाभेनासंतुष्टिरथवा रतिः स्त्रीसंभोगे-

ष्वभिरतिः ॥ लोकद्वेषो लोकानामुद्वेगाचरणम् । अभिमानः सर्वत्राप्रणतिभावः । विवादो जनकलहाचरणम् । प्राणिपीडनं स्वदेहसंपूरणाय प्राणिहिंसा । परिवादः समक्षे परदूषणाभिधानम् । अतिवादो निरर्थकोऽतिप्रलापः । परितापो वृथा दुःखचिंतनम् । अक्षमा द्वंद्वासहिष्णुता । अधृतिरिंद्रियार्थेषु चपलता । असिद्धिर्धर्मज्ञानवैराग्याणाम् । पापकृत्यं प्रतिषिद्धाचरणम् । हिंसाऽविहितहिंसा । इति दमदोषाः प्रकीर्तिताः । एतैः अनृतादिभिर्दोषैर्विमुक्तो यो गुणः स दम इति सद्भिरुच्यते ॥२१–२३॥

मदोऽष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति षड्विधः ।
विपर्ययाः स्मृता एते मददोषा उदाहृताः ॥ २४॥

इदानीं मददोषानाह । मद इति । एतेऽनृतादिहिंसान्ता ये दमदोषत्वेन स्थिताः स्मृताः । त एते विपर्ययाः स्मृताः सत्यादिरूपत्वेन स्मृता मददोषा मदनाशकरा उदाहृताः । त एते सत्यापैशुनातृष्णाप्रातिकूल्यातमोरतिलोकाद्वेषानभिमानाविवादाप्राणिहिंसापरिवादानतिवादापरितापक्षमाधृतिसिद्ध्यपापकृत्याहिंसा इत्येते मदनाशकरा उदाहृताः ॥ २४ ॥

श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागस्तृतीयो दुष्करो भवेत् ।
तेन दुःखं तरन्त्येव भिन्नं तस्मिञ्जितं कृते ॥ २५ ॥

त्यागो भवति षाड्विध इत्युक्तं तत्राह । श्रेयानिति । श्रेयांस्तु षड्विधेषु त्यागेषु तृतीयत्यागो दुष्करो दुःखसंपाद्यः । तृतीयेन त्यागेन दुःखमाध्यात्मिकादिभेदाभिन्नं तरन्त्येव । तस्मिंस्त्यागे कृते सर्वं जितं भवत्येव ॥ २५ ॥

अर्हते याचमानाय पुत्रान्वित्तं ददाति यत् ।
इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः ॥ २६ ॥
कामत्यागश्च राजेंद्र स तृतीय इति स्मृतः ।
अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो महान् ॥ २७ ॥

त्यागषट्कं दर्शयति । अर्हत इति सार्धेन । अर्हते दानयोग्याय । याच-

मानाय पुत्रान्वित्त ददाति यत् । तदेव त्यागद्वय षण्णा मध्ये प्रथमम् । इष्टापूर्तं द्वितीय स्यात् । इष्ट श्रौतैककर्माणि यद्दानम् । पूर्तं स्मार्तैककर्मणि । इष्ट देवेभ्यो दत्त पूर्तं पितृभ्य इति केचित् । नित्य वैराग्ययोगतो विशुद्धसत्त्वस्था नित्यत्वादिदोषदर्शिनो विरक्तया साधनादिपरित्याग काम-स्त्यागश्चेति तृतीय । षण्णा यत् द्विकत्रय तेषु तृतीयं द्विकरूपत्याग इत्य-भिप्राय । किमेभिर्भवतीत्याह । अप्रमादीति । य एते षड्भिस्त्यागै समन्वित सोऽप्रमादी भवेत् । सोऽप्रमादोऽष्टगुणोऽष्टभिर्गुणै समन्वितो भवति ॥२६॥२७॥

सत्य ध्यानं समाधान चोद्यं वैराग्यमेव च ।
अस्तेय ब्रह्मचर्यं च तथाऽसंग्रहमेव च ॥ २८ ॥

के ते तान्दर्शयति । सत्यमिति । सत्य यथार्थभाषणम् । ध्यान चेतस कस्मिंश्चिच्छुभाश्रये मण्डलपुरुषादौ तैलधारावत्सततावि च्छेदिनी प्रवृत्ति । समाधान प्रणवेन विश्वाद्युपसहार कृत्वा स्वाभाविकचित्सदान-दाद्वितीयब्रह्मात्मनावस्थानम् । चोद्य कोऽह कस्य कुतो वेति । वैराग्य दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णता । अस्तेयमचौर्यमात्मनो द्रव्य वा । आत्मचौर्यमुक्तम् । " योऽन्यथा सन्तमात्मानम् यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृत पाप चोरेणात्मापहारिणेत्यादि" । ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमैथुनत्याग । तथा चोक्तम् । ' दर्शन स्पर्शन केलि कीर्तन गुह्यभाषणम् । सकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च । एत मैथुनमष्टाङ्ग प्रवदन्ति मनीषिण । विपरीत ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमिति" । असग्रहोऽपरिग्रह पुत्रदारक्षेत्र-गृहादीनाम् । एतत्परिपालयेत् ॥२८॥

एष दोषा दमस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
दोषत्यागोऽप्रमाद स्यात्स चाप्यष्टगुणो मत ॥ २९ ॥

दोषान्वर्जयेदित्याह । एवमिति । दमोऽष्टादशदोष स्यादिति ये दोषा उक्तास्तान्वर्जयेदिति । कस्मादित्यत्राह । दोषत्यागेऽप्रमाद स्यात्तेषु दोषेषु

न्यक्तेषु प्रमादादि न स्यादित्यर्थः । सोऽप्यप्रमादोऽष्टगुणो मतः सत्यं ध्यानमित्यादीनां पूर्वमेवोपादिष्टमित्यर्थः ॥ २९ ॥

सत्यात्मा भव राजेंद्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम् ॥ ३० ॥

इदानीं सत्यस्तुतिः क्रियते । सत्यात्मेति । सत्यात्मा सत्यरूपो भवेति। हे राजेंद्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः । अमृतं मोक्षः ॥ ३० ॥

निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् ।
एतद्धातृकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतम् ॥ ३१ ॥

निवृत्तेनेति । निवृत्तेनैव दोषेण क्रोधादय इत्यादिना पूर्वोक्तदोषरहितस्तपोव्रतमिहाचरेत् । एतद्धात्रा परमेश्वरेण कृतं वृत्तं सत्यमेव सतां परं व्रतम् ॥ ३१ ॥

दोषैरेतैर्विमुक्तं तु गुणैरेतैः समन्वितम् ।
एतत्समृद्धमत्यृद्धं तपो भवति केवलम् ॥ ३२ ॥

इदानीं कथं समृद्धमित्यादिनोपक्रान्तं प्रकरणार्थमुपसंहरति । दोषैरिति । दोषैरेतैः क्रोधादय इत्यादिना पूर्वोक्तैर्विमुक्तं गुणैरेतैर्ज्ञानादिभिः समन्वितं यदेतत्समृद्धमत्यृद्धं तपो भवति केवलम् ॥ ३२ ॥

यन्मां पृच्छसि राजेंद्र संक्षेपात्प्रब्रवीमि ते ।
एतत्पापहरं शुद्धं जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ३३ ॥

किं बहुना । यन्मामिति । हे राजन्यन्मां पृच्छसि तत्संक्षेपात्समासतो ब्रवीमि ते । एतत्पापहरं शुद्धं फलाभिकांक्षारहितं तपोव्रतं जन्ममृत्युजरापहं वक्ष्यमाणम् ॥ ३३ ॥

इंद्रियेभ्यश्च पंचभ्यो मनसश्चैव भारत ॥
अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तश्चेत्स सुखी भवेत् ।३४ ॥

एतत्पापहरं शुद्धमित्युक्तम् । किं तदिति चेत्तत्राह । इंद्रियेभ्य इति । हे भारत सविषयेभ्यः पंचभ्य इंद्रियेभ्यो वर्तमानेभ्यो मनसश्च तथातीते-

भ्योऽनागतेभ्यश्च मुक्तश्चेत्स सुखी भवेन्मुक्त एव भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

आख्यानपंचमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ।
तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथाऽपरे ॥ ३५ ॥

एवमुक्ते प्राह धृतराष्ट्रः । आख्यानेति । आख्यानं पुराणं पंचमं येषां वेदानां ते आख्यानपंचमाः । श्रूयते च छांदोग्ये । इतिहासपुराणं च पंचमो वेद इति । तैराख्यानपंचमैर्वेदैर्भूयिष्ठमत्यर्थं कथ्यते श्लाघ्यते बहुमन्यते । सर्वस्मादधिकोऽहमिति कथ्यत इति केचित्पठन्ति । आख्यानपंचमैर्वेदैः कश्चिज्जनः पंचवेदी कथ्यते । तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाः ॥ ३५ ॥

द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनृचश्च तथाऽपरे ।
एतेषु मेऽधिकं ब्रूहि यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥ ३६ ॥

अपरे द्विवेदा एकवेदाश्च । अनृचश्च तथापरे । एतेषु मनुष्येष्वधिकं श्रेष्ठं ब्रूहि यमहं ब्राह्मणं वेद विद्याम् ॥ ३६ ॥

सनत्सुजात उवाच—

एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवोऽभवन् ।
सत्यस्यैकस्य राजेंद्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ ३७ ॥

एवं स्वाभाविकचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मनावस्थितः स एव ब्राह्मण इति दर्शयिष्यंस्तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य तदज्ञानमूलत्वं दर्शयति । एकवेदस्येति । एकस्य वेदस्य वेद्यमिदं रूपमनिदं वेदरूपं वेदनं वेदो ज्ञानम् । एकस्याद्वितीयस्य संविद्रूपस्येत्यर्थः । तस्यैकवेदस्य ब्रह्मणोऽनवगमात् । ऋगादयो वेदा बहवोऽभवन् । अत्र ऋगादिवेदास्तत्प्रतिपत्त्यर्थं विचारं कुर्वन्तीति वेदाख्यामवाप्नुयुः । अथवा सद्भावं साधयन्तीति वेदाः । विदन्ति वेदनहेतुभूता इति वा वेदाः । अथ वा ब्रह्माधीनं परमात्मानं लभन्त इति वेदाः । अथ वा ब्रह्मादीनामात्मानं लभन्त इति वेदाः ।

ब्रह्मण आवृतस्य लाभहेतव इति वा वेदाः । ब्रह्मण आत्मतया लाभहेतव इति वा वेदाः । विद विचारणे । विद सत्तायाम् । विद ज्ञाने । विद लाभे । एतेषां धातूनां विषये वर्तन्ते यस्मात्ततो वेदा इत्युक्ताः । स एको वेदः । क इति चेत् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । एकमेवाद्वितीयमित्यस्य श्रुतिप्रतिपाद्यस्यैकस्य ब्रह्मणः सिद्धत्वान्न नाशकेत्यर्थः । तत्सत्यस्य वेदस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽनवगमाद्वेदा बहवः ख्याताः सर्वे वेदास्तदर्थदर्शनहेतवः । हे राजेंद्र त्वं पुनः कश्चित्सत्ये स्थित इति ॥ ३७ ॥

सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पा वितथाऽभवन् ।
ततः कर्म प्रतायेत सत्यस्यानवधारणात् ॥ ३८ ॥

भूयो मे शृणु । सत्यादिति । सत्यादिलक्षणाद्ब्रह्मणः प्रच्यवमानानां संकल्पा वितथा अभवन् । व्यर्था भवन्ति । स्वाभाविकसत्यसंकल्पादयो न सिध्यन्तीत्यर्थः । ततः कर्म यज्ञादि प्रतायेत विस्तृतं भवेदित्यर्थः । तदेतत्सर्वं सत्यस्य सत्यादिलक्षणस्य ब्रह्मणोऽनवधारणादनवगमात् । आत्मा ज्ञाननिमित्तत्वात्संसारस्य । यावत्परमात्मानमात्मत्वेन साक्षान्न जानाति तावदयं तापत्रयाभिभूतो मकरादिभिरिव रागादिभिरितस्ततः समाकृष्यमाण इतस्ततो मुह्यमानोऽपयसंकल्पः स्वर्गपश्वान्नादिहेयसाधनेषु वर्तत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

विद्याद्बहुपठन्तं तु बहुवागिति ब्राह्मणम् ।
य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ ३९ ॥

इदानीं ब्राह्मणलक्षणमाह । विद्यादिति । बहुपठन्तमाख्यानपंचमवेदाध्यायिनम् । बहुवागिति विद्यान्न साक्षाद्ब्राह्मणमिति । कस्तर्हि मुख्यो ब्राह्मण इति चेत् । य एतत्सत्यादिलक्षणान्नापैति न क्षरति चित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मरूपेणावतिष्ठते स एव ब्राह्मणस्त्वया ज्ञेयः । नेतरः य सत्याच्च्युतोऽकृतार्थः स कर्मणि प्रवर्तते । तथा च ब्रह्मविदमेव ब्राह्मणं दर्श-

च्यति श्रुतिः । मौनं चामौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति विपापो विज्वरो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवतीति च ॥ ३९ ॥

छंदांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ स्वच्छंदयोगेन भवन्ति तत्र ।
छंदोविदस्तेन च तानधीत्य गता हि वेदस्य न वेद्यमार्याः ॥४०॥

भवेदेतदेव यदि तदेव ब्रह्म सिध्येत् । न च सिध्यत्यन्यपरत्वाद्वेदस्येति तत्राह छंदांसीति । हे द्विपदां वरिष्ठ छंदांसि वेदाः स्वच्छंदयोगेन स्वच्छंदता स्वाधीनता यथाकाममित्यर्थः । तत्रैव परमात्मनि प्रमाणं भवति । श्रूयते च सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति च । पुरुषार्थपर्यवसायित्वाद्वेदस्य तद्व्यतिरिक्तस्यानित्याशुचिदुःखानुविद्धत्वेन पुरुषार्थत्वाभावात्तत्स्वरूपत्वतत्साधकत्वतत्प्रतिपादकत्वेन वेदानां प्रमाणत्वमित्यर्थः । यस्माद्वेदाः स्वच्छंदयोगेन तत्रैव परमात्मनि प्रमाणं भवन्ति तेन च हेतुना तान्वेदानधीत्यावगम्य वेदान्तश्रवणादि कारणं कृत्वा गताः प्राप्ता वेदस्य सच्चिद्रूपस्य परमात्मनः स्वरूपं न वेद्यं प्रपंचमार्याः पंडिता ब्रह्मविदः ॥ ४० ॥

न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ।
यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ॥४१॥

एवं तर्हि वेदवेद्ये वे अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । यतो वाचो निवर्तन्ते इत्यादि विरोधः प्रसज्येतेत्यत्राह । न वेदानामिति । न वेदानामृगादीनां मध्ये कश्चिदपि वेदं परमात्मनो वाचामगोचरस्य सच्चिद्रूपस्य वेदितास्ति । कस्माद्यस्माद्वेद्येन जडरूपेण वेदं सच्चिद्रूपं न विदुः । न वेद्यं प्रपंचमपि न विदुः । सन्निधानात्सर्वसिद्धेः । यस्मात्सन्निधाना सर्वसिद्धिस्तस्माद्यो वेदं सच्चिद्रूपं परमात्मानं वेद जानाति स च वेद वेद्यमिदं सर्वम् । तथा च श्रुतिः । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति । एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञातमिति च । यो वेद्यमिदं रूपं

वेद जानाति स सत्य सत्यादिलक्षण परमात्मानं न वेद ॥ ४१ ॥

यो वेद वेदान्स च वेद वेद्यं न तं विदुर्वेदविदो न वेदा. ।
तथापि वेदेन विदन्ति वेदं ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ॥ ४२ ॥

नन्वेव तर्हि वेद्येन वेद न विदुर्न वेद्यमिति वदतोऽनात्मविद प्रपचासिद्धिरेवे युक्त भवतीत्याशक्याह । यो वेदेति।यो वेद जानाति ऋगादीन्वेदान्स च वेदवेद्य सोऽप्यनात्मविदविच्छिन्नेन सवेदनेन वेद्य प्रपच वेद । नन्वेव चेत्तर्हि वेदवित्परमात्मान विजानीयादित्याशक्याह । न त परमात्मान वाचामगोचरं विदुर्वेदविद । न वेदा वेदा अपि न त विदु । न त विषयीकुर्वन्तीत्यर्थ । कथचिल्लक्षणया बोधयन्तीति भाव । नन्वेव तर्हि कथमौपनिषद ब्रह्म स्यान्नेत्याह । तथापि वेदेन विदन्ति वेद यद्यपि वागाद्यविषय ब्रह्म तथापि वेदेन ऋगादिना विदन्ति जानन्ति वेद सविद्रूप परमात्मानम् । के ते ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति । वेदानामुपनिषद्वाक्यानामुपक्रमोपसहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्तिरूपषड्विधलिंगेन जहदजहल्लक्षणया तत्त्वमस्यह ब्रह्मास्म्ययमात्मा ब्रह्मेत्यादिना सवेदस्य सविद्रूपस्य परमात्मन प्रतिपादनप्रकार जानन्तीत्यर्थ ॥ ४२ ॥

धामांशभागस्य तथा हि वेदा यथा च शाखा हि महीरुहस्य ।
सवेदने चैव यथामनन्ति तस्मिन्हि नित्ये परमात्मनोऽर्थे ॥ ४३ ॥

कथ तर्ह्यविषयमेव ब्रह्म वेदा प्रतिपादयन्तीत्याशक्याह । धामेति । धामाशभागस्य । रात्रिधामश्चद्र इति श्रुते । चद्राशभागस्य प्रतिपच्चद्रकलादर्शने यथा महीरुहस्य वृक्षस्य शाखा हेतुर्भवति तथा वेदास्तस्यैव परमात्मन स्वरूपभूतसवेदने नित्येऽविनाशिन्यर्थे परमपुरुषार्थरूपे परमानदस्वरूपे हेतवो भवन्ति । मुनयो न पुन साक्षाद्वाचामगोचर परमात्मान प्रतिपादयन्त्येवमामनन्ति ॥ ४३ ॥

अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणम् ।
परं हि तत्परं ब्रह्म जानात्येव च ब्राह्मण ॥४४॥

य एव वेदाना वेदरूपात्मप्रतिपादनप्रकारमगम्य व्याचष्टे सोऽपि ब्राह्मण इत्याह । अभीति । एव वेदप्रतिपादनप्रकार यो व्याचष्टे तमाख्यातार विचक्षण ब्राह्मणमभिजानामि । यस्तु बाल्यपाडित्यादिक निर्विद्यावस्थितस्तमेव ब्राह्मण ब्रुवे इति श्रुति । तथा हि "ब्राह्मण पाडित्य निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्य च पाडित्य च निर्विद्याथ मुनिरमौन मौन च निर्विद्याथ ब्राह्मण" इति । ननु कथमुच्यते ब्रह्माभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातार विचक्षणमिति तत्राह– वेदाना वेदप्रतिपादन यथोक्त यो विजानाति पर हि तत्पर ब्रह्म जानात्येव । अत स ब्राह्मणो भवति । यो हि पाडित्य निर्विद्य स्थित स क्षिप्र बाल्यादिक निर्विद्य ब्राह्मणो भवतीत्यभिप्राय ॥४४॥

नास्य पर्येषणं गच्छेत्प्रत्यर्थिषु कथंचन।

अविचिन्वन्निमं वेदे ततः पश्यति तं प्रभुम् ॥ ४५ ॥

यस्मात्सत्यनिष्ठस्यैव ब्राह्मणस्य प्रसिद्धिस्तस्माद्विषयपरो न भवेदित्याह नास्येति । नास्य जगत पर्येषण गच्छेद्विषयान्वेषणपरो न भवेदित्यर्थ । प्रत्यर्थिषु प्रतिपक्षभूतदेहेंद्रियादिनिमित्तमविचिन्वन्विषयसचयमकुर्वन्निम प्रत्यगात्मान वेदेषूपनिषत्सु तत्त्वमस्यादिवाक्येषु तत पश्चात्पश्यति त प्रभु परमात्मानमात्मत्वेन जानातीत्यर्थ । अथवा नास्यात्मन पर्येषणमन्वेषण गच्छेत् । प्रत्यर्थिषु प्रतिपक्षभूतदेहेंद्रियादिषु । देहेंद्रियतद्धर्मानात्मत्वेन न गृह्णीयादित्यर्थ । अविचिन्वन्देहेंद्रियतद्धर्मानात्मत्वेनासचिन्वन्तत्साक्षिणमात्मानमेव प्रतिपद्यमानस्तत्त्वपदार्थशोधनानन्तरमिम प्रत्यगादिसाक्षिण परमात्मान पश्यति । देहेंद्रियादिकमात्मत्वेनाप्रतिपद्यमानस्तत्त्वमस्यादिवाक्यै परमात्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थ ॥ ४५ ॥

तूष्णींभूत उपासीत न चेच्छेन्मनसा अपि।

अभ्यावर्तेत ब्रह्मास्मै बह्वनंतरमाप्नुयात् ॥ ४६ ॥

यस्मादेव तस्मात् । तूष्णीमिति । यस्मात्सर्वविषयपरित्याग एवात्मदर्श-

नसिद्धिस्तस्मात्तूष्णींभूतः स्वात्मव्यतिरिक्तं सर्वं परित्यज्य केवलो भूत्वा स्वात्मानमेव लोकमुपासीत । न चेच्छेन्मनसा अपि विषयेंद्रियेच्छां न कुर्यात् । यस्तूष्णींभूतो विषयोपसंहारं कृत्वा स्वात्मानमेव लोकमुपास्ते । अस्मै तूष्णींभूताय ब्राह्मणाय ब्रह्मपूर्वादिलक्षणमभ्यावर्तेत । अभिमुखीभवेदित्यर्थः । श्रूयते च– "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वामिति" । अनंतरमाविर्भूतस्वरूपः सन्बहु भूमानं तमसः परं परमात्मानमाप्नुयात् ॥४६॥

मौनाद्धि स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।
अक्षरं तत्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥४७॥

मुनिरप्येष एवेत्याह मौनाद्धीति । मौनात्पूर्वोक्तात्तूष्णींभावादेव मुनिर्भवति न पुनररण्यवासमात्रान्मुनिर्भवति । तेषामपि तूष्णींभूतानां मध्ये यस्तु पुनरक्षरमविनाशिनं परमात्मानं वेद अयमहमस्मीति साक्षाज्जानाति स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते । श्रूयते च । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवतीति ॥ ४७ ॥

सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।
तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ॥ ४८ ॥

वैयाकरणोऽप्येष एवेत्याह सर्वेति । सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते । न पुनः शब्दैकदेशव्याकरणाद्वैयाकरणो भवति । भवतु सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरणत्वम् । ततः किमिति चेत्तत्राह । तन्मूलतो व्याकरणम् । पूर्वोक्तादक्षराद्धि सर्वस्य नामरूपप्रपंचस्य व्याकरणम् । श्रूयते च । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तस्माद्ब्रह्मण एव साक्षाद्वैयाकरणत्वं व्याकरोतीति तत्तथा विद्वानपि तत् ब्रह्म तथैव व्याकरोतीति वैयाकरणः ॥ ४८ ॥

प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः ।
सत्ये वै ब्राह्मणास्तिष्ठंस्तद्विद्वान्सर्वविद्भवेत् ॥ ४९ ॥

सर्वज्ञोऽप्येष एवेत्याह । प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षदर्शी लोकानां यः प्रत्यक्षेण भूरादींल्लोकान्पश्यति स सर्वदर्शनो भवेत् । सर्वरूपं परमात्मानं पश्यति । असौ पुनः सत्ये सत्यादिलक्षणे ब्रह्मणि तिष्ठन्मनः समादधाति । तद्विद्वान्सत्यादिलक्षणं ब्रह्म विद्वानात्मत्वेन सर्वं जानन्सर्वं जानातीत्यर्थः । तस्मादेष एव सर्वज्ञो नानात्ममात्रदर्शी ॥ ४९ ॥

ज्ञानादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति ।
वेदानां चारपूर्वेण चैतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ ५० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

यस्त्वेतेभ्य इत्यादिनोक्तमेवार्थं पुनरपि दर्शयत्यवश्यकर्तव्यत्वदर्शनार्थम् । ज्ञानेति । ज्ञानादिषु ज्ञानं चेत्यादिना पूर्वोक्तेषु स्थितोऽपि एवं यथा सत्ये तिष्ठन्ब्रह्म पश्यति । वेदानां चारपूर्वेण वेदान्तश्रवणादिकेनेत्यर्थः । अथवा गुणान्तरविधानमेतत् । ज्ञानादिषु स्थितोऽपि न केवलं तन्मात्रेण पश्यति । अपि तु एवमेव । वक्ष्यमाणप्रकारेण वेदान्तविचारपूर्वेण वेदान्तश्रवणपूर्वकमेव पश्यति ब्रह्म । एतद्वेदानां चारं प्रकारं हे विद्वन्ब्रवामि वक्ष्यामीत्यभिप्रायः ॥ ५० ॥ इति भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच--

सनत्सुजात यदि मां परार्थां ब्राह्मीं वाचं वदसि हि विश्वरूपाम् ।
परां हि कार्येषु सुदुर्लभां कथां प्रब्रूहि मे वाक्यमिदं कुमार ॥ १ ॥

इदानीं ब्रह्मचर्यादिसाधनप्रतिपादनानंतरं तत्प्राप्यं च ब्रह्म प्रतिपादयितुं तृतीयचतुर्थावध्यायावारभ्येते । तत्र तावद्ब्रह्मचर्यादिसाधनं श्रुत्वा तद्वेदनाकांक्षी प्राह धृतराष्ट्रः । सनत्सुजातेति । हे सनत्कुमार । यद्यस्मादिमां परार्थामुत्कृष्टार्थां ब्राह्मीं ब्रह्मसंबंधिनीं वाचं वदसि हि । विश्वरूपां नानारूपां परामुत्तमाम् । कार्येषु कार्यरूपेषु प्रपंचेषु । सुदुर्लभां

श्रवणायाप्यश्वयां कथां प्रब्रूहि । मे वाक्यं एवंभूतम् । कुमार । यस्मात्त्वं ब्राह्मीं वाचं परमपुरुषार्थसाधनभूतां सुदुर्लभां वदसि । तस्मात्त्वं वक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

सनत्सुजात उवाच—

नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं यन्मां पृच्छस्याभिषंगेण राजन् ।
बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचिंत्या विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ॥ २ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान् नैतदिति । नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन पुरुषेण लभ्यं यद्ब्रह्म मां पृच्छसि । अभिषंगेण राजन् । कथं तर्हि लभ्यमित्याह । बुद्धौ अध्यवसायात्मिकायां प्रलीने मनसि प्रचिंत्या विद्या हि सा यदा पुनः संकल्पविकल्पात्मकं मनो विषयेभ्यः परावृत्य स्वात्मन्येव निश्चलं भवतीत्यर्थः । येयं बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचिंत्या सा विद्या ब्रह्मचर्येण वक्ष्यमाणेन लभ्या ॥ २ ॥

आद्यां विद्यां वदसि हि सत्यरूपां या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः ।
यां प्राप्यैनं मर्त्यलोकं त्यजन्ति या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ॥३॥

किं च । आद्यामिति । आद्यां सर्वादिभूतब्रह्मविषयां विद्यां वदसि हि सत्यरूपां परमार्थरूपां मे ब्रूहीति । यद्वा आद्यामकार्यभूतां असत्यप्रपंचाविषयां विद्यां वदसि तस्मात्त्वरमाणेन ब्रह्मचर्यादिसाधनोपेतेन उपसंहर्ता तत्करणेनैव लभ्यामित्यर्थः । या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः । यां प्राप्य एवं मर्त्यलोकं त्यजन्ति । या वै विद्या गुरुवृद्धेषु । गुरुणा विद्याप्रदानादिना वृद्धेषु वर्धितेषु शिष्येषु नित्या नियता ॥३॥

धृतराष्ट्र उवाच—

ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमंजसा ।
तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्ब्रह्मन्ब्रवीहि मे ॥ ४ ॥

एवमुक्ते ब्रह्मचर्यविज्ञानायाह धृतराष्ट्रः । ब्रह्मचर्येणेति । या विद्या ब्रह्मचर्येण वेदितुं शक्या तत्साधनभूतं ब्रह्मचर्यं कथं स्यादेतद्ब्रह्मचर्यं ब्रह्म-

न्ब्रवीहि मे ॥ ४ ॥

सनत्सुजात उवाच—

आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।
इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति विहाय देहं परमं यान्ति सत्यम् ॥ ५ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्सनत्सुजातः । आचार्येति । आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य आचार्यसमीपं गत्वेत्यर्थः । भूत्वा गर्भमुपमदनादिना शिष्यो भूत्वा ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषादिकं कुर्वन्ति । इहैवास्मिँल्लोके शास्त्रकारा शास्त्रकर्तारः पण्डिता भवन्ति । ततो बाल्यादिकं निर्विद्य प्रारब्धकर्मक्षये विहाय देहं परमं यान्ति । सत्यं सत्यादिलक्षणं परमात्मानं प्राप्नुवन्ति ॥५॥

अस्मिँल्लोके वै जयन्तीह कामान्ब्राह्मीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः ।
त आत्मानं निर्हरन्तीह देहान्मुञ्जादिषीकामिव धीरभावात् ॥६॥

किं च । अस्मिन्निति । अस्मिँल्लोके वै जयन्तीह कामान्ब्राह्मीमेव स्थितिं ब्रह्मण्येव स्थितिम् । अनुतितिक्षमाणा अनुदिनं क्षममाणाः । ते आत्मानं देहेंद्रियादिभ्यो निष्क्रम्य तत्साक्षिणं चिन्मात्रं निर्हरन्ति पृथक्कुर्वन्ति । निर्वहन्तीति पाठे निर्वासयन्तीत्यर्थः । किमिवेति । मुञ्जादिषीकामिव । यथा मुञ्जादिषीकामनस्था निर्हरन्ति । एवं कोशपञ्चकेभ्यो निष्क्रम्य सर्वात्मानं प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । श्रूयते च कठवल्लीषु । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण तं विद्याच्छुक्रममृतमिति । धीरभावाद्धैर्येण ॥ ६ ॥

शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।
आचार्यतश्च यज्जन्म तत्सत्यं वै यथामृतम् ॥ ७ ॥

आचार्ययोनिमिहेति आचार्यस्य योनित्वं दर्शितं तत्कथं मातापितृव्यतिरेकेणाचार्यस्य योनित्वमित्याशङ्क्य स एव साक्षाज्जनयितेत्याह ।

शरीरमेताविति । शरीरमेवास्यैतौ मातापितरौ कुरुतः । नात्मानं स्वरूपेण जनयतः । यदिदं देहद्वयात्मना जन्म तदसत्यम् । आचार्यतस्तु यदिदं चित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मना जन्म जननं तत्सत्यं परमार्थभूतम् । यथैवामृतं विनाशवर्जितं तस्मात्स एव जनयितेत्यर्थः । श्रूयते च प्रश्नोपनिषदि । त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति । तथा चाहापस्तंबः स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरौ जनयत इति ॥ ७ ॥

स आवृणोत्यमृतं संप्रयच्छंस्तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ।
गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयीत स्वाध्यायमिच्छेच्च सदाऽप्रमत्तः॥८॥

यस्मादाचार्याधीना परमपुरुषार्थसिद्धिस्तस्मात्स इति । स आवृणोत्यापूरयति । अमृतं पूर्णानंदं ब्रह्मात्मत्वेन संप्रयच्छन् । तस्मा आचार्याय न द्रुह्येत् द्रोहं नाचरेत् । तथा च श्रुतिः । "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" इति । तथा चापस्तंबः । तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन स हि विद्यातस्तं जनयतीति । कृतमस्य जानन् । अस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । अनेनात्मनः कृतमुपकारं जानन् । कथं तर्हि कर्तव्यमित्याह । गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयीत देवमिवाचार्यमुपासीत । तथा च श्रुतिः । यस्य देव इति । तथा स्वाध्यायमिच्छेच्छ्रवणादिपरो भवेच्च । सदाऽप्रमत्तः । अप्रमादी सन् ॥ ८ ॥

शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ।
ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ॥ ९ ॥

इदानीं चतुष्पाद्ब्रह्मचर्यं श्लोकचतुष्टयेनाह । शिष्येति । आचार्ययोनिमिहेत्यादिनोक्तमार्गेण शुचिर्विद्यामाप्नोति ब्रह्मचर्यस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ॥ ९ ॥

यथा नित्यं गुरौ वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथा चरेत् ।
तत्पुत्रे च तथा कुर्वन्द्वितीयः पाद उच्यते ॥ १० ॥

यथेति स्पष्टार्थः श्लोकः । तथा चोक्तमाचार्यवदाचार्यदारेषु वृत्तिराचार्यपुत्रे च तथा वृत्तिश्चेति ॥ १० ॥

आचार्येणात्मकृतं विजानञ्ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन।
यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः॥ ११ ॥

आचार्येणेति । आचार्येणात्मनः कृतमुपकारं जानञ्ज्ञात्वार्थं वेदार्थं परमपुरुषार्थं ज्ञात्वाऽवगम्य भावितोऽस्मीत्यनेन स्वामाविकचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मना यथावदुत्पादितोऽस्मीति चिन्तयन्तमाचार्यं प्रति हृष्टबुद्धिः सन्यदात्मनः कृतार्थत्वं मन्यते स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः॥ ११॥

आचार्याय प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ।
कर्मणा मनसा वाचा चतुर्थः पाद उच्यते ॥ १२ ॥

आचार्यायेति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १२ ॥

कालेन पादं लभते तथार्थं ततश्च पादं गुरुयोगतश्च ।
उत्साहयोगेन च पादमृच्छेच्छास्त्रेण पादं च ततोऽभियाति ॥१३॥

इदानीं चतुष्पदीं विद्यां दर्शयति । कालेनेति । अत्र क्रमो न विवक्षितः । प्रथमं गुरुयोगतः । तत उत्साहयोगेन बुद्धिविशेषप्रादुर्भावेन । ततः कालेन बुद्धिपरिपाकेन तथार्थमिति पादविशेषणम् । ततः शास्त्रेण सहाध्यायिभिस्तत्त्वविचारेण । तथा चोक्तम् । आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया । कालेन पादमादत्ते पादं सब्रह्मचारिभिरिति ॥ १३ ॥

ज्ञानादयो द्वादश यस्य रूपमन्यानि चांगानि तथा बलं च ।
आचार्ययोगे फलतीति चाहुर्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ॥१४॥

ज्ञानादीनामाचार्यसंनिधाने फलमाह ज्ञानेति । ज्ञानादयो ज्ञानं चेत्यादिना पूर्वोक्ता द्वादशगुणा यस्य पुरुषस्य रूपम् । अन्यानि चांगानि श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः सत्यं ध्यानमिति श्लोकद्वयेन चोक्तानि । तथा बलं च तद्धर्मपरिपालनसामर्थ्यं सर्वमाचार्ययोग एव फलति । नाचार्ययोगं विना फलति । श्रूयते च । आचार्याद्धैव विद्या विदितेति । आचा-

यैवान्पुरुषो वेदेति च ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् । यदिदं गुरुसन्निधौ शुश्रूषाद्याचरण तद्ब्रह्मचर्यं ब्रह्मार्थयोगेन फलति । स्वात्मनश्चि सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मैकत्वसंपादनद्वारेण फलतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मचर्येण चाभवन् ॥ १५ ॥

ब्रह्मचर्यस्तुतिं करोति । एतेनेति द्वाभ्याम् । पादसप्तकस्य स्पष्टोऽर्थः ॥ १५ ॥

एतेनैव सगंधर्वा रूपमप्सरसोऽजयन् ।
एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्य अह्नाय जायते ॥ १६ ॥

अहो दीप्तिसमूह । अह्नाय जगतो द्योतनाय सूर्यश्च जायते । उक्तं च । अहो दीप्तिश्च पश्यत इति ॥ १६ ॥

आकांक्षार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ।
एवं ह्येतत्समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे ॥ १७ ॥

कथमेकस्य ब्रह्मचर्यस्यानेकफलसाधनत्वमित्याह । आकांक्षेति । यथा चिंतामण्यादयो रसभेदार्थिनामाकांक्षार्थस्य संयोगात्तत्तदाकांक्षितमर्थं प्रयच्छन्ति । एवमेवैतद्ब्रह्मचर्यमाकांक्षार्थस्य संयोगात्तत्तदाकांक्षितं प्रयच्छतीति ज्ञात्वा तत्तत्फलार्थं ब्रह्मचर्यं चरित्वा तादृग्भाव गता इमे देवादयः । यस्मादाचार्यसान्निध्यानुष्ठिताद्ब्रह्मचर्यात्परमपुरुषार्थप्राप्तिस्तस्मादाचार्ययोनिं प्रविश्य गर्भो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चरेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

अंतवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति नानंतं स्वात्मभूतं जयन्ति ।
ज्ञानेन विद्वांस्तेज अभ्येति नित्यं न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पंथाः ॥ १८

नन्वेवं ज्ञाननिष्ठता यदि ज्ञानस्यैव पुरुषार्थत्वं भवेदपि तु कर्मणैवेत्याशंक्याह अंतवन्त इति । हे क्षत्रिय ते अंतवतः अंतवतो लोकान्पितृलोकान्देवलोकादीञ्जयन्ति प्राप्नुवन्ति । नानंतं स्वात्मभूतं परमात्मभूतं लोकं जयन्ति । केन तर्ह्यनंतलोकप्राप्तिरित्याशंक्याह । ज्ञानेन विद्वांस्तेज अभ्येति

नित्यमिति । नित्यमविनाश्यात्मभूतमेवाभ्येति तेजो ज्योतिर्न कर्मणा । कस्मात्पुनर्ज्ञानेनैवाभ्येति । न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पथाः । तस्य पूर्णानंदज्योतिषो ज्ञानमेकं मुक्त्वाऽन्यः पंथा मार्गो नास्त्येव । श्रूयते । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमथांजनं काद्रवं वा ।
तद्ब्रह्मणः पश्यति यत्र विद्वान्कथं रूपं तदमृतमक्षरं परम् ॥१९॥

ज्ञानेन यद्विद्वान्पश्यति ब्रह्म तत्किमिति पृच्छति धृतराष्ट्रः । आभातीति । ब्रह्मणः अक्षरं परं ब्रह्म पश्यति तत्कथं रूप कीदृग्रूपमिति रूपप्रश्नः । यत्र पश्यति तदित्यधिकरणप्रश्नश्च ॥ १९ ॥

सनत्सुजात उवाच—

नाभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमथांजनं काद्रवं वा ।
न पृथिव्यां तिष्ठति नांतरिक्षे नैतत्समुद्रे सलिलं बिभर्ति ॥ २० ॥
न तारकासु न च विद्युदाश्रितं न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य ।
न चापि वायौ न च देवतासु नैतच्चंद्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥ २१ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान् । नेति द्वाभ्याम । नैतद्ब्रह्म शुक्लादिरूपत्वेनावभासतेऽरूपत्वाद्ब्रह्मणः । श्रूयते च । ततो यदन्तरं तदन्तररूपमनामयमिति । अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति च । तथा न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे । तथा च श्रुतिः । अन्यत्रानवस्थान दर्शयति । स भगवान्कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । स्वे महिम्नीति । कस्मात्पुनः कारणात्पृथिव्यादिषु न तिष्ठति तत्राह । नैतत्समुद्रे सलिल पंचभूतात्मकं देहं बिभर्ति । सलिलशब्दो भूतपंचकोपलक्षणार्थः । यथा अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजदित्यत्राप्यप्शब्दो भूतपंचकोपलक्षणार्थः । श्रूयते च पंचाग्निविद्यायाम् । पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यपामेव पुरुषशब्दवाच्यत्वम् । एतदुक्तं भवति । यदि ब्रह्मणः संसारांतर्गतित्वं भवेत्तदा संसारानुप्रविष्टत्वा-

द्घटादिवदीदृग्रूपादिमत्त्वमन्यस्मिंश्चावस्थानं भवेत्। इदं तु पुनरपूर्वादिलक्षणत्वात्संसारानुप्रविष्टमेव ब्रह्म तस्माद्रूपादिरहितमिति ॥ १० ॥ २१ ॥

नैवर्क्षु नैतद्यजुष्षु नाप्यथर्वसु न दृश्यते वै विमलेषु सामसु।
रथंतरे बृहद्रथे वापि राजन्महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते तत् ॥ २२ ॥

कस्य कुत्राप्युपलभ्यत इत्याह। नैवेति। ज्ञानं च सत्यं चेत्युपक्रम्य महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्येति ये गुणा उक्तास्तत्संयुक्तस्यात्मनि दृश्यते तत्पर ब्रह्म न घटादिवद्विषयतया सिध्यति। अपि त्वात्मन्येवात्मतया सिध्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अवारणीयं तमस· परस्तात्तदन्ततोऽभ्येति विनाशकाले।
अणीयरूपं च तथाऽप्यणीयसां महत्स्वरूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥२३॥

इदानीं तत्स्वरूप तद्दर्शनं तत्फलं च श्लोकद्वयेन निर्दिशति। अवारणीयमिति। यदिदं महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते तदवारणीयं ब्रह्म सर्वगतत्वात्। तमसोऽज्ञानात्परात्तद्ब्रह्म कर्मभूतं अंततोऽभ्येति प्रविशति। विनाशकाले प्रलयकाले। जगदिति शेषः। तथाऽणीयसामप्यणीयरूपम्। पर्वतेभ्योऽपि महत्स्वरूपम्। श्रूयते च। अणोरणीयान्महतो महीयानिति ॥२३॥

तदेतदह्ना संस्थितं भाति सर्वं तदात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात्।
तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥२४॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

दृश्यन्ते च येऽणुत्वमहत्त्वादयो लोके तदेतत्सर्वं जगदह्ना रूपेण प्रकाशरूपेण ब्रह्मणि संस्थितं तदात्मत्वेनैवावभाति। श्रूयते च। तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति। येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध इति च। तद्ब्रह्मात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगान्न कर्मयोगेण। तस्मिन्नेव परमात्मनि जगत्सर्वं प्रतिष्ठितं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ सनत्सुजातभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पंचमोऽध्यायः ।

सनत्सुजात उवाच—

यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।
यद्वै देवा उपासन्ते यस्मादर्को विराजते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १ ॥

अवारणीयं तमसः परस्तादित्यादिना ब्रह्मणो रूपं निर्धार्य तदात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगादिति ज्ञानयोगेनात्मदर्शनमुक्तम् । पुनरपि तस्य स्वरूपं दर्शयित्वा योगिनस्तद्रूपं पश्यन्तीत्याह । यत्तदिति । यद्ब्रह्मात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगाद्यज्ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति तच्छुक्रं शुद्धमविद्यादिदोषरहितम् । महज्ज्योतिः सर्वावभासकत्वात् । श्रूयते च । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति । दीप्यमानं भ्राजमानं महद्यशः । श्रूयते च । तस्य नाम महद्यश इत्यादि । यद्वै ब्रह्म देवा इंद्रादय उपासते । श्रूयते च । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमिति । यस्मात्परं ज्योतिषो ब्रह्मणोऽर्कादिर्ज्योतिर्विराजते येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध इति श्रुतेः । एवंभूतं परमात्मानं सनातनं भगवन्तं योगिन एव पश्यन्ति । न पुनर्ज्ञानयोगरहिताः ॥ १ ॥

शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेन वर्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं तपति तापनम् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २ ॥

इदानीं परस्मादेव ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाद्युत्पत्तिं दर्शयति । शुक्रादिति । शुद्धाच्छुद्धात्पूर्वोक्ताद्ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म प्रभवत्युत्पद्यते । अथोत्पन्नं ब्रह्म शुक्रेन वर्धते विराडात्मना । तच्छुक्रं शुद्धं ब्रह्म ज्योतिषामादित्यानां मध्ये तैरतप्तमप्रकाशितं सत्तपति स्वयमेव प्रकाशते तेषामपि तापकं प्रकाशकं सत् । योऽन्यानवभास्यः स सर्वावभासकः स्वयमेव भासते । तं भगवन्तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ २ ॥

पूर्णात्पूर्णमुद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णं प्रचक्षते ।
हरन्ति पूर्णात्पूर्णं च पूर्णेनैवावशिष्यते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३ ॥

इदानीं पूर्णवाक्यार्थं कथयति । पूर्णादिति । पूर्णाद्देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नात्परमात्मनः पूर्णमेवोद्धरन्ति । जीवरूपेण यत्पूर्णात्पूर्णमुद्धृतं जीवात्मनाऽतः पूर्णादेव समुद्धृतत्वादिमपि जीवस्वरूपं पूर्णमेव प्रचक्षते विद्वांसः । तथा हरन्ति पूर्णाज्जीवात्मनाऽवस्थितात्पूर्णमात्मस्वरूपमात्रं देहेंद्रियाद्यनुप्रविष्टं देहेंद्रियादिभ्यो निष्क्रम्य तत्साक्षिणं सर्वान्तरं देहद्वयादुद्धरन्तीत्यर्थः । अतः उद्धृतं तेनैव मूलभूतेन पूर्णानदेनावशिष्यते । तेनैव पूर्णानदेन ब्रह्मणा संयुज्यते । चित्सदानदाद्वितीयब्रह्मात्मनाऽवशिष्यत इत्यर्थः । पूर्णमेवावशिष्यत इति वा पाठः । यदा देहेंद्रियादिभ्यो निष्क्रम्य तत्साक्षिणं सर्वान्तरं देहद्वयादुद्धरन्ति तदा पूर्णमेवावशिष्यत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते । अस्यायमर्थः । पूर्णमदस्तच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं ब्रह्म पूर्णमिदं त्वंशब्दनिर्दिष्टं प्रत्यगात्मस्वरूपं कथमनयोस्तत्त्वपदार्थयोः पूर्णत्वमिति चेत्तत्राह । पूर्णादनवच्छिन्नात्पूर्णमेव उदच्यते जीवेश्वररूपेण यस्मात्तस्मादनयोः पूर्णत्वमित्यर्थः । पूर्णस्य तत्त्वात्मनावस्थितस्य पूर्णरूपमादाय तत्त्वपदार्थयोः शोधनं कृत्वा शोधितपदार्थः सन्नित्यर्थः । पूर्णमेव ब्रह्मावशिष्यते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । यः पूर्णस्वरूपस्तं परमात्मानं योगिन एव पश्यन्ति ॥ ३ ॥

यथाकाशेऽवकाशोऽस्ति गंगायां वीचयो यथा ।
तद्वच्चराचरं सर्वं ब्रह्मण्युत्पद्य लीयते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ४ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ४ ॥

आपोऽथाद्भ्यः सलिलं तस्य मध्ये उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ॥

आदध्रीची· सविपूर्चीवसानावुभौ बिभर्ति पृथिवीं दिवं च ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५ ॥

इदानीं द्वा सुपर्णाविति मन्त्रार्थं कथयति । आप इति । यस्मात्पर मात्मन आप प्रथम सृष्टा । तथा चाह मनु । अप एव ससर्जादाविति। भूतपंचकोपलक्षणार्थोऽप्शब्द । अनेन सूक्ष्मसृष्टिरभिहिता । अथानतर- मद्भ्य पूर्वमेव सृष्टाम्य सलिल भूतपचक भूतपचकात्मक स्थूलदेहा- दिक सृष्टम् । तस्य सलिलस्य देहात्मनावस्थितस्य मध्येऽन्तरिक्षे हृदया- काश उभौ जीवपरमात्मानौ देवौ द्योतनस्वभावौ शिश्रियाते वर्तेत । न केवलमतरिक्षे शिश्रियाते । आदध्रीची सविपूचीर्वसानौ । आभिमुख्येन ध्रियमाणा अवस्थितास्ता अचन्तीत्यादध्रीच्यो दिश प्राच्याद्या सविपूची रूपदिशो विष्वग्गमनास्ताभि सह वर्तन्त इति सविपूच्य प्राच्याद्या सर्वा दिशो वसानावाच्छादयन्तौ । उभौ बिभर्ति पृथिवीं दिव च । एको जीव आत्मन स्वाभाविकचित्सदानदाद्वितीय ब्रह्मात्मत्वमननगम्यानात्मनि देहादौ आत्मभावमापन्न पृथिवीं भूतभौतिकलक्षण कर्मफलानुरूप सुख दु खात्मक देहादिक बिभर्ति । अपरो दिव द्योतनात्मक स्वात्मरूप बिभर्ति । श्रूयते च । द्वा सुपर्णाविति । य स्वात्ममायया स्वात्मान प्राणाद्यनतर कृत्वान्तरमनुप्रविश्याभिपश्यन्नास्ते त भगवन्त योगिन एव पश्यन्ति ॥ ५ ॥

चक्रे रथस्य तिष्ठन्त ध्रुवस्याव्ययकर्मण ।
केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्त दिव्यमजरं दिवि ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्त सनातनम् ॥ ६ ॥

इदानीं ज्ञानिन स्वात्मावस्थान दर्शयति । चक्र इति । ध्रुवस्याव्यय- कर्मण परमेश्वरस्य चेश्वरात्मनावस्थितस्य रथस्य शरीरस्य त्रैलोक्या त्मनावस्थितस्य चक्रे चक्रमणात्मके देहे तिष्ठन्त केतुमन्त प्रज्ञावन्तमत एव दिव्यमप्राकृतमजर जरामरणादिधर्मविवर्जितम् । दिवि द्योतना-

स्मकेऽनुदितानस्तमितज्ञानात्मनावस्थिते पूर्णानन्दे ब्रह्मणि वहन्त्यश्वा इंद्रियाणि। एतदुक्तं भवति। यद्यपींद्रियाणि स्वभावतो विषयेष्वेव वर्तन्ते तथापि विज्ञानसारथिना समाकृष्यमाणानि केतुमन्तं पुरुषं दिवि वहन्ति न परागिवषय इति। तदुक्तं कठवल्लीषु– "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्त्येत्याहुर्मनीषिण" इत्यादिना। यत्र परमात्मनि वहन्ति त भगवन्त योगिन एव पश्यन्ति॥६

न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम्।
मनीषयाथो मनसा हृदा च य एन विदुरमृतास्ते भवन्ति॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ ७॥

नानेन सदृश किंचिद्विद्यत इत्याह। सादृश्य इति। अस्य परमात्मनो रूप न सादृश्ये तिष्ठति। नान्येन सादृश्यं वर्तते नानेन सदृश किंचिद्विद्यत इत्यर्थः। श्रूयते च। न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यश इति। अत एवोपमाद्यविषयत्वम्। तथा च न चक्षुषा पश्यति कश्चिदप्येन सर्वान्तरं परमात्मानम्। कथं तर्हि पश्यन्ति। मनीषयाऽध्यवसायात्मिकया बुद्ध्या। मनसा सकल्पविकल्पात्मकेन। हृदा च हृदयेन च साधनभूतेन। हृदय विना नान्यत्र परमात्मन उपलब्धिः सभवतीति मत्वा हृदा चेत्युक्तम्। अथवा न केवल मनोबुद्धिमात्रेणापि च हृदा हृदयस्थेन च परमेश्वरेणानुगृहीता सन्तो य एन परमात्मानं विदुरयमहमस्मीति तेऽमृता अमरधर्माणो भवन्ति। अथवा हृदा हृदयेन परमात्मना। तथा च हृत्स्थे परमात्मनि हृदयशब्द निरुक्ति स वा एप आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्त हृदयमिति तस्मात् हृदयमिति। अहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेतीति श्रुति। तथा तदधीनामात्मसिद्धिं दर्शयति यस्य देव इति। एवं यं वेदित्वाऽमृता भवन्ति त योगिन एव पश्यन्ति॥७॥

द्वादशपूगाः सरितो देवरक्षिता॥

मध्वीशते तदनुविधायिनस्तदासंचरन्ति घोरम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८ ॥

इदानीमिंद्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिरनर्थायेत्याह । द्वादशेति । ये द्वादशपूगाः कर्मज्ञानेंद्रियाण्येकादशं मनो द्वादशी बुद्धिस्तेषामनेकपुरुषापेक्षयैकैकस्य पूगत्वमुच्यते । सरितः सरणशीलाः । देवरक्षिता देवेन परमात्मना रक्षिता । मधु विषय मधु । ईशते नियमयन्ति । असाकल्येण स्वं स्व विषयमनुभवन्तीत्यर्थः । यदैवमनुभवन्ति तदापि तदनुविधायिनो विषयपराः सचरन्ति घोरं ससारम् । तस्मादिंद्रियाणि विषयेभ्य उपसंहृत्य स्वात्मन्येव वशं नयेदित्यर्थः । येन रक्षिता मध्वीशते तं देव योगिन एव पश्यन्ति ॥ ८ ॥

तदर्धमासं पिबति संचितं भ्रमरो मधु ।
ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९ ॥

किं च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तत्राभिधान तदर्धेति । यथा मधुकरो भ्रमरोऽर्धमासेोपार्जितं मध्वर्धमासं पिबत्येवमसावपि भ्रमरो भ्रमणविषयत्वात्ससारी तद्विषयमध्वर्धमाससंचितमर्धमासं पिबति । पूर्वजन्मसंचित कर्म अन्यस्मिञ्जन्मनि भुङ्क्ते इति यावत् । भवेदथैहिकफलात्कर्मणः फलसिद्धि कर्मानन्तरभावित्वात्कथ पुनरामुष्मिकफलात्कर्मणः फलसिद्धिः । कर्मणो विनाशित्वादित्याशङ्क्याह । ईशान इति । भवेदय दोषो यदि केवलात्कर्मणः फलसिद्धि स्यादीशान परमेश्वरः कृतप्रयत्नापेक्ष सन्सर्वेषु प्राणिषु प्राणाग्निहोत्रयेतरस्य च तत्कर्मानुसारेण हाविर्भूतमन्नादिकमकल्पयत् । य ईशान सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत्तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ ९ ॥

हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्य ह्यपक्षका ।
तत्रैव पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथासुखम् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १० ॥

किंच । किमेते मध्वाशिनो बंभ्रम्यमाणाः परिवर्तन्त एव सर्वदा किंवा ज्ञानं लब्ध्वा मुक्ता भवन्तीत्याशंक्याह हिरण्यपर्णमिति । हितं च रमणीयं च भवति तेन हिरण्यमित्याचक्षते । येऽपक्षका ज्ञानपक्षरहिता मध्वाशिनः परिवर्तन्ते हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्य । हितं च रमणीयं चेति हितं च रमणीयं च पर्णं यस्याश्वत्थस्य । तथा चाह भगवान्वासुदेवः । छंदांसि यस्य पर्णानीति । हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्यारुह्य च वेदसंयोगिब्राह्मणादिदेहं प्राप्येत्यर्थः । तत्रैव ब्राह्मणादिदेहे पक्षिणो ज्ञानिनो भूत्वा तथा च ब्राह्मणाः । ये वै विद्वांसस्ते पक्षिणो येऽविद्वांसस्तेऽपक्षा इति । प्रपतन्ति यथासुखम् । प्रयत्नं कृत्वा मुक्ता भवन्तीत्यर्थः । यं ज्ञात्वा प्रपतन्ति तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ १० ॥

अपानं गिरति प्राणं प्राणं गिरति चंद्रमाः ।
आदित्यो गिरते चंद्रमादित्यं गिरते परः ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ११ ॥

इदानीं योगं दर्शयति । अपानमिति । अपानं गिरति प्राण उपसंहरति । प्राणं गिरति चंद्रमा मन उपसंहरति । मनसश्चंद्रमा अधिदैवतं यस्माच्चंद्रशब्देन मन उच्यते । तं चंद्रं मन आदित्यो बुद्धिर्गिरति । बुद्धेश्चाधिदैवतमादित्यः । तमादित्यं बुद्धिं गिरते परः परं ब्रह्म । एतदुक्तं भवति । समाधिवेलायामपानं प्राण उपसंहृत्य प्राणं मनसि मनश्च बुद्धौ बुद्धिं परमात्मन्युपसंहृत्य स्वाभाविकचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मनैवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् ।
तं चेत्सततमृत्विजं न मृत्युर्नामृतं भवेत् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १२ ॥

इदानीं परस्य जीवात्मनाऽवस्थानं दर्शयति । एकमिति । हृनयविद्या

तत्कार्यमिति हंस परमात्मा। भूतभौतिकलक्षणात्संसारात्सलिलादुच्चरन्नूर्ध्वं चरन्संसाराद्बहिरेव वर्तमान एकं जीवाख्यं पादं सततं नोत्क्षिपति नोद्धरति नोपसंहरति। रूपं रूपं प्रतिरूपोऽवतिष्ठत इत्यर्थः। श्रूयते कठवल्लीषु। एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मेति। कस्मात्पुनरेकं पादं नोत्क्षिपतीत्यत्राह— जीवाख्यं पादं सततमृत्विजं सततयाजिनं यद्युत्क्षिपेत्स्वमायया स्वमात्मानं प्राणायतनभेदं कृत्वा। अनुप्रविश्य जीवात्मना यदि नानुतिष्ठेत्तदा न मृत्युर्जननमरणादिलक्षणः संसारो भवेत्। संसारिणो जीवस्याभावात्। तथाऽमृतममृतत्वं मोक्षो न भवेत्। अननुप्रविष्टस्य दर्शनासंभवात्। तथा च तदर्थमेवानुप्रवेशं दर्शयति। रूपं रूपमिति। तथा चाथर्वणी श्रुतिः— एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन्। स चेदुत्क्षिपत्यानन्दे न मृत्युर्नामृतं भवेदिति। एकं रूपं बहुधा यः करोतीति च। यं पादरूपेण जीवात्मना त्रिपादरूपेण चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनावस्थितस्तं परमात्मानं योगिन एव पश्यन्ति ॥ १२ ॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा लिंगस्य योगेन सयाति नित्यम्।
तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १३ ॥

केन ह्युपाधिना परः पादात्मनाऽवतिष्ठत इत्याशङ्क्य परस्यैव लिंगोपाधिकं जीवात्मानं दर्शयति। अंगुष्ठमात्रमिति। स एव चित्सदानन्दाद्वितीयान्तरात्मा सर्वभूतान्तरात्मा पूर्णः पुरुषः पूर्णः परमात्मा लिंगयोगेन अंगुष्ठपरिमाणः परिच्छिन्नः सयाति संसरति नित्यम्। कस्मात्पुनः कारणाल्लिंगयोगेनांगुष्ठमात्रः संसरति तत्राह। यो लिंगस्य योगेनांगुष्ठमात्रः संसरति तमीशं सर्वस्येशितारम्। ईड्यं स्तुत्यम्। अनुकल्पं सर्वमनुप्रविश्यात्मनाऽनुकल्पयतीत्यनुकल्पम्। आद्यमादौ भवम्। विराजमानं दीप्यमानम्। यस्मान्मूढा अविवेकिनो देहद्वयात्माभिमानिनो न पश्यन्ति तस्मादात्मनो ब्रह्मभावानवगमात्संसरति। ये महात्मानमपश्यन्तः संसरन्ति त

योगिन एव पश्यन्ति ॥ १३ ॥

गूहन्ति सर्पा इव गह्वरेषु क्षयं नीत्वा स्वेन वृत्तेन मर्त्यान्।
ते विप्रमुह्यन्ति जना विमूढास्तैर्दत्ता भोगा मोहयन्ते भवाय॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १४ ॥

इदानीमिंद्रियाणां विषयाणां चानर्थहेतुत्वं दर्शयति । गूहन्तीति । यथा सर्पा गह्वरेभ्यो निष्क्रम्य स्वेन वृत्तेन विषप्रदानेन मर्त्यान्क्षयं नीत्वा गह्वरेषु गूहन्ति स्वात्मानं प्रच्छादयन्त्येवमिंद्रियसर्पाः श्रोत्रादिषु शयनाच्छ्रोत्रादिभ्यो निर्गत्य स्वेन वृत्तेन विषयप्रदानेन मर्त्यान्क्षयं नीत्वा गह्वरेषु गूहन्ति स्वात्मानं प्रच्छादयन्ति । ते विप्रमुह्यन्ति । विषयविषाभिभूता विशेषेण मुह्यन्ति तद्व्यतिरिक्तं न किंचिज्जानन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । यथा प्रियया संपरिष्वक्त इति । तैरिंद्रियैर्दत्ता विषकल्पा भोगा विषया मर्त्यान्मोहयन्ते पुनः पुनर्मोहहेतवो भवन्ति । यदिदं विषयैर्विमोहनं तद्भवाय गर्भजन्मजरामरणसंसाराय भवति । यमीडयमनुकल्पमाद्यमदृष्ट्वा विषयविषान्धा मुह्यन्ति तं योगिन एव पश्यन्ति ॥१४॥

नात्मानमात्मस्थमवैति मूढः संसारकूपे परिवर्तते यः।
त्यक्त्वात्मरूपं विषयांश्च भुंक्ते स वै जनो गर्दभ एव साक्षात्।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५ ॥

संमतिमाह । नात्मानमिति । मूढ आत्मानात्मविवेकशून्यः पुमानात्मस्थमात्मनि तिष्ठन्तं न जानाति स एवाहमिति । अतः कारणात्संसारकूपे संसार एव कूपस्तस्मिन्परिवर्तते श्वसूकरादियोनिं प्राप्नोति । अपरोक्षात्मचैतन्यं देहादिदोषरहितं सर्वावभासकं येन सूर्यस्तपति य एव तत्स्वरूपं परित्यज्यानित्यान्विषयान्भोगान्भुंक्ते स जनो न, तर्हि किं साक्षाद्गर्दभ एव । एवंविधं पूर्वोक्तमात्मानं योगिन एव पश्यन्ति ॥ १५ ॥

असाधना वापि ससाधना वा समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।
समानमेतदमृतस्येतरस्य मुक्तास्तत्र मध्य उत्सं समापुः ॥

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १६ ॥

ज्ञानिनां मोक्षस्वरूपमाह । असाधना वेति । येऽसाधनाः शमदमादिसाधनरहिता ये च शमदमादिसाधनयुक्ताः समाधनास्तेषु समानं साधारणमात्मस्वरूपं दृश्यते मानवेषु । तथा समानममृतस्य मोक्षस्येतरस्य संसारस्य सति वाऽसति तेषां मध्ये ये मुक्ताः शमदमादिसाधनास्ते तस्मिन्विष्णोः परमे पदे मध्वो मधुन उत्सं समापुः पूर्णानंदं ब्रह्म प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यमुत्सं संपूर्णानंदं मुक्ताः प्राप्नुवन्ति तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ १६ ॥

उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति तदाहुतं चाहुतमग्निहोत्रम् ।
मा ते ब्राह्मी लघुतामादधीत प्रज्ञानं स्यान्नाम धीरा लभन्ते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १७ ॥

किं चोभाविति । उभौ लोकाविहपरौ विद्यया ब्रह्मात्मत्वविषयया व्याप्य याति तत्पूर्णानंदं ब्रह्म । यस्मादुभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति तस्मादनाहुतं चाग्निहोत्रमनेनात्मज्ञानेनाभिमुख्येन हुतं भवति । सर्वमग्निहोत्रादिकं कर्म फलं चानेनैव संपादितं भवतीत्यर्थः । यस्मादुभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति यस्मादनाहुतमग्निहोत्रं चाहुतं भवति तस्मान्मा ते तव ब्राह्मी ब्रह्मविषया विद्या लघुतां मर्त्यमात्रं कर्मवदादधीत न करोतु । अपि तु प्रज्ञानं तमसः परं परमात्मानमात्मत्वेन संपादयतु । यदा ब्रह्मविद्याव्यापृतस्य परमात्मानमात्मत्वेनावगच्छतः प्रज्ञानमिति नाम स्यात् । ब्रह्मेति नाम भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः प्रज्ञानं ब्रह्मेति । तत्प्रज्ञानं ब्रह्म धीरा धीमन्तो लभन्ते तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ १७ ॥

एवंरूपो महानात्मा पावकं पुरुषो गिरन् ।
यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १८ ॥

किंच । एवमिति । य एवंरूपः प्रज्ञानैकरसो ब्रह्मरूपः सन्नास्ते स

आत्मा महान्संपद्यते ब्रह्मैव संपद्यत इत्यर्थः । पावकमाग्निं सर्वोपसंहर्ति रूपं कारणं सकारणं कार्यं गिरन्स्वात्मन्युपसंहरन्यो वै तं पुरुषं ज्ञानैकरसं पुरुषं पूर्णं पुरिशयं वेदायमहमस्मीति साक्षाज्जानाति तस्य प्रज्ञानरूपं परमात्मानमात्मत्वेनावच्छतं इहास्मिन्नेव देहे आत्मा न रिष्यते न विनश्यति । विदुष उत्क्रान्तेरसंभवात् । उत्क्रान्तिनिमित्तत्वाद्विनाशस्य । तथा च श्रुतिः प्रश्नपूर्वकमुत्क्रान्त्यभावं दर्शयति । उदस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ती-त्याहोस्विन्नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । अत्रैव समवलीय ते न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति य एवं वेदेति । यं विदित्वा न रिष्यति तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ १८ ॥

सदा सदा सत्कृतः स्यान्न मृत्युरमृतं कुतः ।
सत्यानृते सत्यसमानबन्धिनी सतश्च योनिरसतश्चैकमेव ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९ ॥

यस्माद्यद्विज्ञानादेव नात्मनो विनाशस्तस्मात् । सदा सदेति । सदा सदा सर्वदाऽहर्निशं सत्कृतः स्यात् । सच्चिदानन्दाद्वितीयब्रह्मा मनाऽभिमन्यते य स सदा सत्कृतो भवति । तस्य न मृत्युर्जननमरणलक्षणः संसारो न भवेत् । अमृतं कुतः । मृत्युसापेक्षत्वादमृतस्य तदभावे कुतः प्रसक्तिः ।तथा च श्रुतिः मृत्युर्नास्त्यमृतं कुत इति । सत्यानृते च वर्तेत सत्यसमानबन्धिनी परमार्थसत्यमेकमधिष्ठानमनुबध्य वर्तेते रज्ज्वामिव सर्पः । कथमेतदव गम्यते सत्यानृते सत्यसमानबन्धिनी इति तत्राह । असतश्च लौकिकस्य योनिः कारणं सतश्चैकमेव कारणमेकमेवाद्वितीयं सद्ब्रह्म यस्मात्प्रसवति तस्मात्सत्यानृते स्वकारणभूते सत्यसमानबन्धिनी इति । यदात्मतत्त्वज्ञानं कारणान्मृत्योर्विनाशो यमनुबध्य सत्यानृते वर्तेते तं योगिन एव पश्यन्ति ॥ १९ ॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा न दृश्यतेऽसौ हृदये निविष्टः ।
अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥२०॥

अंगुष्ठमात्र इति। आकाशादि देहान्तं जगत्सृष्ट्वा हृदये निविष्टोऽजश्चराचरात्मा सन् दृश्यते स्वेनात्मना चित्सदानंदाद्वितीयेन। तमहोरात्रमतंद्रितो भूत्वान्नादिकोशपंचकेभ्यो निष्क्रम्य सर्वान्तरात्मानं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः कृतार्थः सन्नित्यर्थः॥ २०॥

तस्माच्च वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रलयस्तथा।
तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्माच्च प्राण आगतः॥ २१॥
सर्वमेव ततो विद्यात्तत्तद्वक्तुं न शक्नुमः।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥ २२॥

ब्रह्मणो विश्वोपादानत्वमाह। तस्माच्चेति द्वाभ्याम्। श्लोकौ स्पष्टौ॥ २१॥ २२॥

तत्प्रतिष्ठास्तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः।
भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च॥ २३॥

स्पष्टोऽर्थः॥ २३॥

उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च दिशश्च शुक्रं भुवनं बिभर्ति।
यस्माद्दिशः सरितश्च स्रवन्ति यस्मात्समुद्रा विहिता महान्तः

सर्वमिदं ब्रह्मणः सकाशादुद्भूतं तत्रैव लीयत इत्युक्तं तदेव विवृणोति। उभाविति। देवौ जीवेश्वरौ शुक्रं ब्रह्म कर्तृ बिभर्ति। यस्माद्ब्रह्मणः सकाशाद्दिश उत्पद्यन्ते। एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इति श्रुतेरर्थः प्रतिपादितः॥ २४॥

यः सहस्रं सहस्राणां पक्षानाहृत्य संपतेत्।
नान्तं गच्छेत्कारणस्य यद्यपि स्यान्मनोजवः॥ २५॥

इदानीं ब्रह्मणोऽनतत्वं कथयति यः सहस्रमिति। यः पुरुषः सहस्राण सहस्रं पक्षानाहृत्यात्मनः पक्षान्कृत्वा संपतेत्। अनेकशः कोटिकल्प स पुरुषो नान्तं गच्छेत्सर्वकारणस्य परमात्मनः। यद्यप्यसौ मनोजवस्तथापि तस्यान्तं न गच्छेत्। यस्मादंतं न गच्छन्ति तस्मादनंतः परमात्मेत्यर्थः। योऽनंतः परमात्मा तं योगिन एव पश्यन्ति॥ २५॥

अदर्शने तिष्ठति रूपमस्य पश्यन्ति चैनं सुसमिद्धसत्त्वाः ॥
हीनो मनीषी मनसाऽपि पश्येद्य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥२६॥

किं च । अदर्शन इति। अदर्शने दर्शनायोग्यविषये तिष्ठति रूपमस्य परमात्मनः । तथा च श्रुतिः । न संदृशे तिष्ठति रूपमस्येति । पश्यन्ति चैनं सुसमिद्धसत्त्वाः । यद्यपि दर्शनायोग्ये तिष्ठति तथापि परमात्मानं पश्यन्ति । के ते सुसमिद्धसत्त्वाः सुष्ठु समिद्धं सम्यग्दीप्तं सत्त्वमंतःकरणं यज्ञादिभिर्विमलीकरणसंस्कारेण येषां ते सुसमिद्धसत्त्वाः । यस्मादेवं तस्माद्धीनो रागद्वेषादिमलरहितो विशुद्धसत्त्वो मनीषी मनसाऽभिपश्येत् । य एनं परमात्मानं विदुरयमहमस्मीत्यमृता अमरणधर्माणस्ते भवन्ति ॥२६॥

इमं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।
अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु स किं शोचेत्ततः परम् ॥ २७ ॥

इमामिति । इमं सर्वान्तरं सर्वभूतेषु सर्वप्राणिष्वात्मानं योऽनुपश्यति । अन्यत्रान्यत्र देहेंद्रियादियुक्तेषु शरीराद्यभिमानिषु । स किं शोचेत्ततः परं सर्वभूतेषु स्वात्मानं पश्यंस्ततः परं किमनुशोचतिः । सर्वभूतस्थमात्मानमनुपश्यन्कृतार्थत्वान्नानुशोचतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ २७ ॥

यथोदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके ।
एवं सर्वेषु भूतेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥२८॥

तदेवाह । यथेति । यथा सर्वतः संप्लुतोदके महति कृतकृत्यस्य पुंसोऽल्प उदपानेऽर्थो नास्त्येवं सर्वेषु भूतेष्वात्मानं पश्यतो ब्राह्मणस्य विजानतः सर्ववेदोदिते कर्मादौ किंचिदपि प्रयोजनं न विद्यत इत्यर्थः । आत्मदर्शनेनैव कृतार्थत्वादिति भावः । तथा चाह भगवान्वासुदेवः । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रय इति ॥ २८ ॥

अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।
आत्माहमस्य सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २९ ॥

इदानीमुक्तस्यार्थस्य दृढिम्ने वामदेवादिवत्स्वानुभवं दर्शयति । अहमेवास्मीति सार्धैस्त्रिभिः । हे धृतराष्ट्राहमेवास्मि वो युष्माकं माता जनयित्री पिताऽप्यहमेव । युष्माकं पुत्रो दुर्योधनादिरहमस्मि । किं बहुना आत्माऽहमस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य यच्च नास्ति यदस्ति च तदप्यहमेवात्मा ॥ २९ ॥

पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।

ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न चाप्यहम् ॥ ३० ॥

एवं तावदाधिभौतिकं पित्रादिकं दर्शितम् । अथेदानीमाधिदैविकं पित्रादिभावं दर्शयति । पितामह इति । पितामहोऽस्मि स्थविरो वृद्ध इन्द्रादेः पितामहोऽस्मि । अनादिसिद्धः परमात्मा सोऽप्यहमेव । यः पिता इन्द्रादेर्हिरण्यगर्भः सोऽप्यहमेव । तथा मम यूयमात्मस्था एव । यूयं सर्वे परमार्थतो न म आत्मनि व्यवस्थिता न चाप्यहं युष्मासु स्थितः । तथा चाह भगवान् । मत्स्थानि सर्वभूतानीति ॥ ३० ॥

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा ओतप्रोतोऽहमजरप्रतिष्ठः ।

अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितोऽहं मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥३१

आत्मैवेति । यद्यपि न ममात्मनि यूयं व्यवस्थिता न चाप्यहं युष्मासु स्थितस्तथाप्यात्मैव स्थानमात्मैवाश्रयो जन्म चात्माऽस्मादेवात्मनः सर्वमुत्पन्नम् । तथा च श्रुतिः । आत्मन एवेदं सर्वमिति । ओतप्रोतः । अहमेव ओतप्रोतरूपेण व्यवस्थितः । जगदात्मा युष्माकं जनयिता । अजरप्रतिष्ठः । अजरे जरामरणवर्जिते स्वे महिम्नि तिष्ठतीत्यजरप्रतिष्ठः । तथा च श्रुतिः स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीति ॥ ३१ ॥

अणोरणीयान्सुमनाः सर्वभूतेष्ववस्थितः ॥

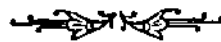
पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्वणि धृतराष्ट्रसनत्कुमारसंवादे श्रीसनत्सुजातीये षष्ठोऽध्यायः ॥

अणोरिति । अणोः सूक्ष्मादणीयान्सूक्ष्मतरः । सुमनाः शोभनं मनो रागद्वेषादिमात्सर्यशोकमोहादिधर्मवर्जितं केवलं चित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्माकारं मनो यस्य स सुमनाः । सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु हृदयकमलमध्येऽहमेवावस्थितः सर्वभूतात्मतया । एवं तावत्स्वानुभवो दर्शितः । इदानीं न केवलमस्मदनुभव एवात्र प्रमाणमन्येप्येवमेवावगच्छन्तीत्याह पितरमित्यर्धेन । येऽन्ये सनकसनंदनसनातनवामदेवादयो ब्रह्मविदस्तेऽपि पितरं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां पिता जनयिता परमेश्वरो यस्तं पुष्करे हृत्पुंडरीकमध्ये निहितं विदुः परमात्मानमात्मत्वेनावगच्छन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिस्तेषामनुभवं दर्शयति । तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । इति बृहदारण्यके । एतत्साम गायन्नास्त इति तैत्तिरीयके । सामगानेन स्वानुभवो दर्शित आत्मनः कृतार्थत्वद्योतनार्थम् । तथा छांदोग्येपि तद्धास्य विजज्ञाविति । तलवकारे चाहमन्नमित्यादिना विदुषोऽनुभवो दर्शितः ॥ तत्रैते श्लोका भवन्ति । "नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमीशमात्मनो भावयन्षडिंद्रियाणि संनियम्य निश्चलः । अस्तिवस्तुचिद्घनं जगत्प्रसूतिकारणमनश्वरं च तद्भव जगत्तमोनुदं च यत् । तत्पदैकवाचकं सदामृतं निरंजनं चित्तवृत्तिदक्सुखं तदस्म्यहं तदस्म्यहमिति" ॥ ३२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ सनत्सुजातभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विष्णुसहस्रनामभाष्यम् ।

सच्चिदानंदरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ॥
नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥
यस्य स्मरणमात्रेण जन्मसंसारबंधनात् ॥
विमुच्यते नमस्तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ २ ॥
कृष्णद्वैपायनं व्यासं सर्वलोकहिते रतम् ॥
वेदाब्जभास्करं वन्दे शमादिनिलयं मुनिम् ॥ ३ ॥
सहस्रमूर्तेः पुरुषोत्तमस्य सहस्रनेत्राननपादबाहोः ॥
सहस्रनाम्नां स्तवनं प्रशस्तं निरुच्यते जन्मजरादिशान्त्यै ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच—

श्रुत्वा धर्मानशेषेण पावनानि च सर्वशः ।
युधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १ ॥

वैशंपायनो जनमेजयमुवाच श्रुत्वेति । धर्मानभ्युदयनिःश्रेयसोत्पत्तिहेतुभूतान्वेदलक्षणान् । अशेषेण कार्त्स्न्येन । पावनानि पापक्षयकराणि । च सर्वशः सर्वप्रकारैः । श्रुत्वा । युधिष्ठिरो धर्मपुत्रः शांतनवं शंतनुसुतं भीष्मं । सकलपुरुषार्थसाधनं अल्पप्रयासं अनल्पफलं अनुक्तमिति कृत्वा पुनर्भूय एवाभ्यभाषत प्रश्नं कृतवान् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच—

किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् ।
स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥ २ ॥

किमिति । किमेकं दैवतं देव इत्यर्थः स्वार्थे तद्धितविधानात् लोके लोकनहेतुभूते समस्तविद्यास्थाने उक्तं 'यदाज्ञया प्रवर्तन्ते सर्वे' इति प्रथमः प्रश्नः । किं वाप्येकं परायणं अस्मिँल्लोके एकं परायणं किं परमं प्राप्तव्यं स्थानं यस्मिन्निरीक्षिते 'भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसं-

शयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि यस्मिन् दृष्टे परावरे । यस्य विज्ञानमात्रेणानंदलक्षणो मोक्षः प्राप्यते । यद्विद्वान्न बिभेति कुतश्च नेति । यत्प्रविष्टस्य न विद्यते पुनर्भवः । यस्य च वेदनात्तदेव भवति । यद्विहायापरः पंथा नृणां नास्ति ' तदुक्तमेकं परायणं लोके यत्तद् किमिति द्वितीयः प्रश्नः । कं कतमं देवं स्तुवन्तो गुणसंकीर्तनं कुर्वन्तः कं कतमं देवमर्चन्तः बाह्यमाभ्यंतरं चार्चनं बहुविधं कुर्वन्तो मानवा मनुसुताः शुभं कल्याणं स्वर्गादिफलं प्राप्नुयुर्लभेयुरिति पुनः प्रश्नद्वयम् ॥ २ ॥

को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।
किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबंधनात् ॥ ३ ॥

को धर्मः पूर्वोक्तलक्षणः सर्वेषां धर्माणां मध्ये भवतः परमः प्रकृष्टो मतोऽभिप्रेत इति पंचमः प्रश्नः । किं जपन्नित्यादि किं जप्य जपन् उच्चोपांशुगानसलक्षणं जपं कुर्वन् जंतुर्जननधर्मा । अनेन जंतुशब्देन च जपार्चनस्तवनादिषु यथायोग्यं सर्वप्राणिनामधिकारं सूचयति । जन्मसंसारबंधनात् जन्माज्ञानविजृंभितानामविद्याकार्याणामुपलक्षणं संसारोऽविद्या ताभ्यां जन्मसंसाराभ्यां यद्बंधनं तस्मान्मुच्यते मुक्तो भवतीति षष्ठः प्रश्नः। जन्मसंसारबंधनादितीदमुपलक्षणं इतरेषां फलानामप्येतद्ग्रहणं मोक्षस्य प्राधान्यख्यापनार्थम् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच—

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४ ॥

भीष्म उत्तरमुवाच । सर्वेषां शत्रूणां भयहेतुर्भीष्मः मोक्षधर्मादीनां प्रवक्ता सर्वज्ञः । किमेकमिति षट्प्रश्नाः तत्र पाश्चात्योऽनंतरो जप्यविशेषः षष्ठः प्रश्नोऽनेन श्लोकेन परिहीयते जगत्प्रभुमिति । जगत् स्थावरजंगमात्मकं तस्य प्रभुं स्वामिनं । देवदेवं देवानां देवं । अनंतं देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नं । पुरुषोत्तमं क्षराक्षराभ्यां कार्यकारणाभ्यां उत्कृष्टं ।

नामसहस्रेण नाम्नां सहस्रेण । स्तुवन् गुणान्संकीर्तयन् । सततोत्थितो निरंतरमुद्युक्तः पूर्णत्वात् पुरिशयनाद्वा पुरुषः स च सर्वदुःखातिगो भवेत् इति सर्वत्र संबध्यते ॥ ४ ॥

तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।
ध्यायंस्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ५ ॥

उत्तरेण श्लोकेन चतुर्थः प्रश्नः समाधीयते । तमेव चार्चयन् बाह्यार्चनं कुर्वन् । नित्यं सर्वेषु कालेषु । भक्तिर्भजनं तात्पर्येण तया भक्त्या । पुरुषमव्ययं विनाशक्रियारहितं । ध्यायन्नाभ्यन्तरार्चनं कुर्वन् । स्तुवन् पूर्वोक्तेन । नमस्यन्नमस्कारं कुर्वन् पूजाशेषभूतमुभयं स्तुतिनमस्कारलक्षणं कुर्वन् । यजमानः पूजकः फलभोक्ता । अथवाऽर्चयन्नित्यनेनोभयविधमर्चनमुच्यते । ध्यायन्स्तुवन्नमस्यन्निति मानसं वाचिकं कायिकं चोच्यते ॥ ५ ॥

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ६ ॥

तृतीयं प्रश्नं परिहरति उत्तरैस्त्रिभिः पादैः । अनादिनिधनं षड्भावविकारवर्जितं । विष्णुं व्यापनशीलं । सर्वं लोक्यते इति लोको दृश्यवर्गस्तस्य नियन्तृणां ब्रह्मादीनामपीश्वरत्वात् सर्वलोकमहेश्वरः तं । लोकं दृश्यवर्गं स्वाभाविकेन बोधेन साक्षात्पश्यतीति लोकाध्यक्षः । तं नित्यं निरंतरं स्तुवन् सर्वदुःखातिगो भवेदिति त्रयाणां स्तवनार्चनजपानां साधारणं फलवचनं । सर्वाण्याध्यात्मिकादीनि दुःखान्यतीत्य गच्छतीति सर्वदुःखातिगः । भवेत् स्यात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।
लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ७ ॥

तमेव स्तुत्यं विशिनष्टि । ब्रह्मण्यं ब्रह्मणे स्रष्ट्रे ब्राह्मणाय तपसे श्रुतये हितं । सर्वान् धर्मान् जानातीति सर्वधर्मज्ञः तं । लोकानां प्राणिनां । कीर्तिर्यशांसि स्वशक्त्याऽनुप्रवेशेन वर्धयतीति तम् । लोकैर्नाथ्यते

लोकानुपतापयते शास्ते लोकानामीष्ट इति वा लोकनाथ त महत् । ब्रह्म विश्वोत्कर्षेण वर्तमानत्वात् महद्भूत परमार्थसत्य । सर्वभूताना भव ससारो यत्सकाशादुद्भवतीति सर्वभूतभवोद्भवस्तम् ॥ ७ ॥

एष मे सर्वधर्माणा धर्मोऽधिकतमो मत ॥

यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्ष स्तवैरर्चेन्नर· सदा ॥ ८ ॥

पचम प्रश्न परिहीयते एष इति । सर्वेषा वेदलक्षणाना धर्माणामेष वक्ष्यमाणो धर्मोऽधिकतम इति मे मम मतोऽभिप्रेत । यद्भक्त्या तात्पर्येण पुडरीकाक्ष हृदयपुडरीके प्रकाशमान वासुदेव स्तवैर्गुणसकीर्तनलक्षणै स्तुतिभि सदाऽर्चेत् सत्कारपूर्वकमर्चन करोति नरो मनुष्य इति यत् एष धर्म इति सबध । अस्य स्तुतिलक्षणस्यार्चनस्याधिक्ये । किं कारणमुच्यते हिंसादिपुरुषान्तरद्रव्यदेशकालादिनियमानपेक्षत्वाच्चाधिक्ये कारणम् 'ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेताया द्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सकीर्त्य केशवम् ' इति विष्णुपुराणे । 'जप्येनैव तु ससिध्येद्ब्राह्मणो नात्र सशय । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते' इति मानव वचनम् । एतत्सर्वमभिप्रेत्य 'एष मे सर्वधर्माणा धर्मोऽधिकतमो मत ' इति उक्तम् ॥ ८ ॥

परम यो महत्तेज परमं यो महत्तप· ॥

परम यो महद्ब्रह्म परमं य परायणम् ॥ ९ ॥

द्वितीय प्रश्न समाधत्ते परममिति । परम प्रकृष्ट महद्बृहत्तेजश्चैतन्य-लक्षण सर्वावभासकं श्रुतिश्च 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धस्तदेवा ज्योतिषां ज्योतिर्न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्' इत्यादिश्रुते 'यदादित्यगत तेज ' इत्यादिस्मृतेश्च । परम तपत इत्याज्ञापयतीति तप 'य इमं लोक परम च लोक सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयति' इत्यंतर्या मिब्राह्मणे सर्वनियन्तृत्व श्रूयते 'भीषास्माद्वात पवते भीषोदेति सूर्य भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पचम ' इत्यादि तैत्तिरीयके । तपतीह

इति वा तपः तस्यैश्वर्यमनवच्छिन्नमति महत्त्वं एष सर्वेश्वरः' इत्यादिश्रुतेः । परमं सत्यादिलक्षणं ब्रह्म महनीतया महत् । परमं प्रकृष्टं परायणं पुनरावृत्तिशंकारहितम् । परमग्रहणात् सर्वत्र परं तेज आदित्यादिकं व्यावर्त्यते सर्वत्र यो देव इति विशेष्यते च । यो देवः परमं तेजः परमं तपः परमं ब्रह्म परमं परायणं स एकं सर्वभूतानां परायणमिति वाक्यार्थः ॥९॥

पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलम् ॥
दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥ १० ॥

इदानीं प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह । पवित्राणां पवित्रं पावनानां तीर्थादीनां परमं पवित्रं । परमस्तु पुमान् ध्यातो दृष्टः कीर्तितश्च स्तुतः संपूजितः स्मृतः ॥ प्रणतः पाप्मनः सर्वानुन्मूलयति' इति संसारबंधहेतुभूतं पुण्यापुण्यात्मकं कर्म तत्कारणं चाज्ञानं सर्वं नाशयन् स्वयाथात्म्यज्ञानेनेति वा पवित्राणां पवित्रं । 'रूपमारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चैवानुषंगिकान् । ददाति ध्यायतो नित्यमपवर्गप्रदो हरिः । चिंत्यमानः समस्तानां क्लेशानां हानिदो हरिः । समुत्सृज्याखिलं चान्यं सोऽच्युतः किं न चिंत्यते । ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु । प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतस्येति वै श्रुतिः । अतिपातकयुक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् । भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः । आलोडय सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा । हरिरेकः सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः । ओमित्येवं सदा विप्राः पठत ध्यात केशवम् । भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे । यन्नामकीर्तनं भक्त्या विलापनमनुत्तमम् । मैत्रेयाशेषपापान धातूनामिव पावकः । अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः । पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव । ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् । हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः । अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि वासुदेवस्य कीर्तनात् । तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा । यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिंतने विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोपि लोकोऽल्पकः । मुक्तिं चेतसि यत्स्थितोऽमलऽधियां पुंसां ददात्यव्ययः । किं चित्रं तदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते ॥ शमायाल जलं वह्नेस्तमसो भास्करोदयः । शान्तिकाले ह्यघौघस्य नामसंकीर्तनं हरेः । हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ स्तुत्वा विष्णु वासुदेवं विपापो जायते नरः । विष्णोः संपूजनान्नित्यं सर्वपापं प्रणश्यति ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममंगलम् । येषां हृदिस्थो भगवान् मंगलायतनं हरिः । गंगास्नानसहस्रेषु पुष्करस्नानकोटिषु । यत्पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्धरौ ॥ प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् । कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् । प्रयाति विलयं सद्यः सकृद्यत्रापि संस्मृते । सकृत्स्मृतोऽपि गोविंदो नृणां जन्मशतैः कृतम् । पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः । यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् । ईश्वरो देवीं प्रत्याह मुक्तिकारणं "यावज्जीवं प्रणवमथवा वर्तयेद्रौद्रियं वा याजुर्वेदं वसतिमथवा वाराणस्यां विदध्यात् । हित्वा लज्जां कलिमलकुलच्छेदनानीरयेद्वा विष्णोर्नामान्यनिशमथवा मुक्तिरेषा चतुर्धा । जनार्दनं भूतपतिं जगद्गुरुं स्मरन्मनुष्यः सततं महामुने । दुःखानि सर्वाण्यपहन्ति साधयत्यशेषकार्याणि च यान्यभीप्सते । कल्पत्रापि दोषाढ्ये विषयासक्तमानसः । कृत्वापि सकलं पापं गोविंदं संस्मरञ्छुचिः । वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेंद्रत्वादिकं फलम् । लोकत्रयाधिपतिमप्रतिमप्रभावमीषत्प्रणम्य शिरसा प्रभविष्णुमीशम् । जन्मान्तरप्रलयकल्पसहस्रजातमाशु प्रणाशमुपयाति नरस्य पापम् ॥ एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः । दशाश्वमेधी

पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥ अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् । ये नमस्यन्ति गोविंदं न तेषां विद्यते भयम् । शाठ्येनापि नमस्कारः प्रयुक्तश्चक्रपाणये । संसारस्थूलबंधानामुद्वेजनकरो हि सः । इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्यः मंगलं सुखं तत्साधनं तत्र ज्ञापकं च तेषामपि परमानंदलक्षणं परं मंगलमिति मंगलानां च मंगलं ॥ दैवतं देवतानां च देवानां देवः द्योतनादिभिः समुत्कर्षेण वर्तमानत्वात् । भूतानां योऽव्ययः व्ययरहितः पिता जनको यो देवः स एकं दैवतं लोक इति वाक्यार्थः ॥ 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" इति श्वेताश्वतराणां मंत्रोपनिषदि । " सोऽयं देवत ऐक्षत एकमेवाद्वितीयं" इति छांदोग्ये । हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ मंत्राः । कस्मै देवाये-यत्र एकारलोपेनैकदैवतप्रतिपादकस्तैत्तिरीयके ' अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च । वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्व भूतान्तरात्मा रूप रूपं प्रतिरूपो बहिश्च । एकोत्तरः सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूप बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् । सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते सर्वदुःखेन बाह्यः । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ' इति काठके । 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव नान्यदतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिबृहदारण्यके । 'अनेजदेकं मनसो जवीयः तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः' इति ईशावास्ये । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत् । सर्वेषां भूतानामंतरः पुरुषः स म आत्मेति विद्यात् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति एकं सन्तं बहुधा

कल्पयन्ति । द्यावाभूमी जनयन्देव एकः एको दधार भुवनानि विश्वा' इति ऋग्वेदे ।'सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः' 'विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि' 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः' 'यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति' 'यथा प्रकाशयत्येकः' 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' इति गीतोपनिषत्सु । भवति मनोर्माहात्म्यख्यापनी श्रुतिः 'एतद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजं' इति । मनुना चोक्तं 'सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति' इति । सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् । स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः । तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित्क्वचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातम् । विज्ञानमेकं निजकर्मभेदाद्विभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम् । ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसंगम् । एकं सदैकः परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽस्ति किंचित् । यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः । तदा हि को भवान्कोऽहमित्येतद्विफलं वचः । सितनीलादिभेदेन यथार्को दृश्यते नभः । भ्रान्तदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन्पृथक् पृथक् । एकः समस्तं यदिहास्ति किंचित्तदुच्यते नास्ति परं ततोऽन्यत् । सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् । इतीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्त्याज भेदं परमार्थदृष्टिः' । यमेनोक्तं—'सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरः स एकः । इति मतिरचला भवत्यनन्ते हृदयगते व्रज तान् विहाय दूरात् । यथाह वसुधा सर्वं सत्यमेव दिवौकसः । अहं भवो भवन्तश्च सर्वं नारायणात्मकं । विभूतयस्तु यास्तस्य तासामेव परस्परम् । आधिक्यं न्यूनता बाध्याबाधकत्वेन वर्तते । भवानहं च विश्वात्मन्नेक एव हि कारणम् । जगतोऽस्य जगत्यर्थे भेदेनावां व्यवस्थितौ । त्वया यदभयं दत्तं तद्दत्तमखिलं मया । मत्तो विभिन्नमात्मानं द्रष्टुं नार्हसि शंकर । योऽहं स त्वं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम् । अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः' । इति विष्णुपुराणे । 'विष्णोरन्यं तु पश्यन्ति येऽमी मत्प्राणमेव

च। कुतर्कमतयो मूढाः पच्यन्ते नरकेऽशुचौ। ये च मूढा दुरात्मानो भिन्नं पश्यन्ति मां हरेः। ब्रह्माणं च तथा तेषां भ्रूणहत्यासमं त्वघम्' इति भविष्योत्तरपुराणे महेश्वरवचनम्। च हरिवंशे कैलासयात्रायां महेश्वरवचनम्।। "आदिस्त्वं सर्वभावानां मध्यमंतस्तथा भवान्। त्वत्तः सर्वमभूद्विश्वं त्वयि सर्वं प्रलीयते। अहं त्वं सर्वगो देवत्वमेवाहं जनार्दन। आवयोरंतरं नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्त्रये। नामानि तव गोविंद यानि लोके महान्ति च। तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा। त्वदुपासा जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपते। यश्च त्वां द्विषते देव स मां द्वेष्टि न संशयः। त्वद्विस्तारो यतो देव अहं भूतपतिस्ततः। न तदस्ति विभो देव यत्ते विरहितं क्वचित्। यदासीद्वर्तते यच्च यच्च भावि जगत्पते। सर्वं त्वं देव देवेश विना किंचित्त्वया नहि' इत्यादिवाक्यान्येकत्वप्रतिपादकानि ॥१०॥

यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे।
यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥ ११ ॥

यदेकं दैवतं प्रस्तुतं तस्योपलक्षणमुच्यते। यतो यस्मात्सर्वाणि भूतानि संभवन्ति उद्भवन्ति च आदियुगागमे कल्पादौ। यस्मिंश्च प्रलयं विलयं यान्ति विनाशं गच्छन्ति पुनर्भूय एवेत्यवधारणार्थः नान्यस्मिन्नित्यर्थः। युगक्षये महाप्रलये। चकारान्मध्येपि यस्मिंस्तिष्ठन्ति "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते।
विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ॥ १२ ॥

तस्यैवंलक्षितस्यैकदैवतस्य लोकप्रधानस्य लोकहेतुभिः प्रतिपाद्यस्य जगन्नाथस्य। भूपते महीपाल। विष्णोर्व्यापनशीलस्य नाम्नां सहस्रं। अशुभकर्मकृतं पाप संसारलक्षणभयं चापहन्तीति पापभयापहं मे मत्तः शृणु एकाग्रमना भूत्वाऽवधारयेत्यर्थः ॥ १२ ॥

यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ।
ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ १३ ॥

'एकस्यैव समस्तस्य ब्रह्मणो द्विजसत्तम । नाम्नां बहुत्वं लोकानामुपकारकरं शृणु । निमित्तशक्त्यो नाम्नां भेदिन्यस्तदुदीरणात् । विभिन्नान्येव साध्यन्ते फलानि द्विजसत्तम । यच्छक्तिमन्नाम यस्य तत्तस्मिन्नेव वस्तुनि । साधकं पुरुषव्याघ्र सौम्ये क्रूरेषु वस्तुषु' इति विष्णुधर्मवचनाद्यद्यपि परस्य ब्रह्मणः षष्ठी गुणक्रियाजातिरूढानां शब्दप्रवृत्तिहेतून् । निमित्तशक्त्यादीन् चासंभवस्तथापि सगुणे ब्रह्मणि सर्वकारणे च सर्वात्मत्वाचेषां शब्दप्रवृत्तिहेतूनां संभवात् सर्वे शब्दाः परस्मिन्पुंसि वर्तन्ते । तत्र यानि नामानि गौणानि गुणयोगात्प्रवृत्तानि तेषु यानि विख्यातानि प्रसिद्धानि ऋषिभिर्व्यादिभिश्च परिगीतानि तानि भूतये पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धये । महांश्चासावात्मेति महात्मा "यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्ति संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते' इति वचनादयमेव महानात्मा तस्याचिन्त्यप्रभावस्य तानि वक्ष्यामि । भूतये पुरुषार्थचतुष्टयार्थिनामिति ॥ १३ ॥

ॐ ॥ विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥ १४ ॥

अत्र नामसहस्रे आदित्यादिशब्दानामर्थान्तरे प्रसिद्धानामादित्याद्यर्थानि । तद्विभूतित्वेन तदभेदात् तस्यैव स्तुतिरिति प्रसिद्धार्थग्रहणेऽपि स्तुतित्वं "भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् । आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पंचधा स्थितः । ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च । स एव सर्वो भुवनैकरूपी यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य' इति विष्णुपुराणे । 'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्यारभ्य 'अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थि[illegible] जगत्'

इति श्रीगीतोपनिषत्सु भगवतैवोक्तम् । 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं' 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इति श्रुतिभ्यः विश्वादिशब्दानां पुनरुक्तानामपि वृत्तिभेदादपौनरुक्त्यम्। श्रीपतिर्माधव इत्यादीनां वृत्त्यैकत्वेऽपि शब्दभेदान्न पौनरुक्त्यम्। विशेष्यैक्ये अर्थैक्ये पौनरुक्त्यं तु न दोषाय नाम्नां सहस्रस्य किमेकं दैवतमिति पृष्टैकदैवतविषयत्वात्। यत्र पुंलिंगशब्दप्रयोगस्तत्र विष्णुर्विशेष्यो यत्र स्त्रीलिंगशब्दप्रयोगस्तत्र देवता विशिष्यते यत्र नपुंसकप्रयोगस्तत्र ब्रह्म विशेषणीयम् । यतः सर्वाणि भूतानीत्यारभ्य जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणस्य ब्रह्मण एकदैवतत्वेनाभिहितत्वादादावुभयविधं ब्रह्म विश्वशब्देनोच्यते विश्वमिति । विश्वस्य जगतः कारणत्वेन विश्वमित्युच्यते ब्रह्म आदौ तु विश्वमिति कार्यशब्देन कारणग्रहणम्। कार्यभूतं विरिंच्यादिनामभिरुपपन्ना स्तुतिर्विष्णोरिति दर्शयितुम् । यद्वा परस्मात्पुरुषान्न भिन्नमिदं विश्वं परमार्थतस्तेन विश्वमित्यभिधीयते ब्रह्म। 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्। पुरुष एवेदं विश्वं' इति श्रुतेः । न तद्भिन्नं किंचित्परमार्थतः सदस्ति । अथवा विशतीति विश्वं ब्रह्म 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेः । किंच सहृतौ विशन्ति सर्वाणि भूतान्यस्मिन्निति विश्वं ब्रह्म 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति श्रुतेः । तथाहि सकलं जगत्कार्यभूतमेष विशत्यत्र चाखिलं विशतीत्युभयथापि विश्वं ब्रह्म 'तपो ब्रह्म परं मतं' इति श्रुतेः । नाचिकेतसा पृष्टे मृत्युरुवाच । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यारभ्य 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि । ओमित्येतत् । एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् । एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् । ओमिति ब्रह्म ओमितीदं सर्वं । तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णानि एवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः' इत्युपक्रम्य 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेण ओमित्येतेन च अक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत ओंकार एवेदं सर्वं ओमित्ये-

तदक्षरमिदं सर्वम्' इत्युपक्रम्य 'प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतम्। अपूर्वोऽनंतरोऽबाह्यो न परः प्रणवोऽव्ययः। सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमंतस्तथैव च। एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनंतरम्। प्रणवं हीश्वरं विद्यात् सर्वस्य हृदये स्थितम्। सर्वव्यापिनमोंकारं मत्वा धीरो न शोचति। अमात्रोऽनंतमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः। ॐकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः' इत्यंता गौडपादीयोपनिषत्। 'ॐतद्ब्रह्म ॐतद्वायुः ॐतदात्मा ॐतत्सत्यं ॐतत्सर्वं ॐतत्पुरोर्नमः' इत्यादिश्रुतिभिः। ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' 'रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः। प्रणवः सर्ववेदेषु' 'गिरामस्म्येकमक्षरम्'। आद्यं च त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता। एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः। प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः। वाङ्मयं प्रणवं सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्यसेत्' इत्यादिस्मृतेश्च विश्वशब्देनोंकारो व्यभिधीयते। वाच्यवाचकयोरत्यंतभेदाभावात् विश्वमित्योंकार एव ब्रह्मेत्यर्थः। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीत' इति। एतदुक्तं भवति। यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्म तज्जत्वात्तल्लयत्वात्तदन्यत्वाच्च। न च सर्वस्यैकात्मत्वे रागादयः संभवन्ति। 'तस्माच्छान्त उपासीत' इति श्रुतेः। 'श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम्। आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्। आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन। सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः। निर्गुणः परमात्मात्र देहं व्याप्य व्यवस्थितः॥ तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लंघये। यद्यागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम्। क्रमेयं त्वां गिरिं चेमं हनूमानिव सागरम्। बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः। शोच्यान्यहोऽतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणाम्॥ एते भिन्नदृशां दैत्या विकल्पाः कथिता मया॥ कृत्वाऽभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम। विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्वमिदं जगत्। द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षणैः। समुत्सृज्यासुरं भावं तस्माद्यूयं तथा वयम्। तथा यत्नं

करिष्यामो यथा प्राप्स्याम निर्वृतिम् । सर्वत्र दैत्याः समतामुपेत समत्वमाराधनमच्युतस्य । न मत्रादिकृतस्तात न च नैसर्गिको मम । प्रभाव एष सामान्यो यस्य यस्याच्युतो हृदि । अन्येषां यो न पापानि चिंतयत्यात्मनो यथा । तस्य पापागमस्तात हेत्वभावान्न विद्यते । कर्मणा मनसा वाचा परपीडां करोति यः । तद्बीज जन्म फलति प्रभूतं तस्य चाशुभम्। सोऽहं न पापमिच्छामि न करोमि वदामि वा । चिंतयन्सर्वभूतस्थमात्मन्यपि च केशवम् ॥ शारीरं मानस वाग्ज दैवं भूतभव तथा ॥ सर्वत्र समचित्तस्य तस्य मे जायते कुतः ॥ एव सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ कर्तव्या पडितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयो हरिः ॥ सामं चोपप्रदानं च भेददंडौ तथा परौ ॥ उपायाः कथिता ह्येते मित्रादीना च साधने ॥ तानेवाह न पश्यामि मित्रादींस्तात मा क्रुधः ॥ साध्याभावे महाबाहो साधनैः किं प्रयोजनम् ॥ सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ॥ परमात्मनि गोविंदे मित्रामित्रकथा कुतः ॥ जडानामविवेकानामशूराणामपि प्रभो ॥ भाग्यभोग्यानि राज्यानि सन्त्यनीतिमतामपि ॥ तस्माद्यतेत पुण्येषु य इच्छेन्महतीं श्रियम् ॥ यतितव्य समत्वे च निर्वाणमपि चेच्छता ॥ देवा मनुष्याः पशवः पक्षिकीटसरीसृपा ॥ रूपमेतदनन्तस्य विष्णोर्भिन्नमिव स्थितम् ॥ एतद्विजानता सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ द्रष्टव्यमात्मवद्विष्णुर्यतोऽय विश्वरूपधृक् ॥ एव ज्ञाते स भगवाननादिपरमेश्वरः ॥ प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन्प्रसन्ने क्लेशसक्षय. ॥ शकरहिरण्यगर्भौ हरेर्भिन्नाविति न मन्तव्यम् ॥ विष्णोरन्य तु पश्यन्ति ये मामित्यादि पूर्ववत् । 'बहूना जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥ वासुदेव सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' इत्यादिवचनैश्च ॥ हिंसादिरहितेन स्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यमिति दर्शयितु विश्वशब्देन ब्रह्माभिधीयत इति वा 'मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सगवर्जित. ॥ निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ' इति ॥ 'न चलति निजवर्णधर्मतो य सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ॥ न हरति न च हन्ति

किंचिदुच्चै शुद्धमनस तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥ विमलमतिरमत्सर॰ प्रशान्त॰ शुचि चरतोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः ॥ प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो वसति सदा हृदि तस्य वासुदेव ॥ सकलमिदमह च वासुदेवः परमपुमान्परमेश्वरः स एक ॥ इति मतिरचला भवत्यनते हृदयगते व्रज तान्विहाय दूरात् ॥ यमनियमविधूतकल्मषाणामनुदिनमच्युतसक्तमानसानाम् ॥ अपगतमदमानमत्सराणां व्रज भट दूरतरेण मानवानाम् ' इत्यादिवचनैर्वैष्णवलक्षणस्यैवंप्रकारत्वाच्च हिंसादिरहितेन विष्णोः स्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यमिति ॥ ' श्रद्धया देय अश्रद्धयाऽदेय श्रद्धयाग्नि॰ समिध्यते'इत्यादि श्रुते' । 'श्रद्धापूत वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ' ॥ ' इम स्तवमधीयान श्रद्धाभक्तिसमन्वित ' ॥ ' अश्रोत्रिय श्राद्धमधीतमव्रतमदाक्षिण यज्ञमनृत्विजाहुतम् ॥ अश्रद्धया दत्तमसस्कृत हविर्भागा॰ षडेते तव दैत्यसत्तम ॥पुण्य मद्द्वेषिणां यच्च मद्भक्तद्वेषिणा तथा ॥ क्रयविक्रयसक्ताना पुण्य यच्चाग्निहोत्रिणाम् । अश्रद्धया च यद्दान यजता ददता तथा ॥ तत्सर्वं तव दैत्येंद्र मत्प्रसादा-द्भविष्यति ॥ अश्रद्धया हुत दत्त तपस्तप्त कृत च यत् ॥ असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ' इत्यादिस्मृतिभिश्च श्रद्धया स्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यमश्रद्धया न कर्तव्यम् ॥ ' ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मण स्त्रिविध स्मृत ' इतिभगवद्वचनाद् स्तुतिनमस्कारादिक कर्म सात्त्विक त्रिगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुण सात्त्विक सपादित भवति । आत्मान विष्णु ध्यात्वाऽर्चनस्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यम् । 'नाऽविष्णु कीर्तयेद्विष्णु नाविष्णुर्विष्णुमर्चयेत् ॥ नाविष्णु स्मरेद्विष्णु नाविष्णुर्विष्णुमाप्नुयात्' इति महाभारते धर्मकाडे । 'सर्वाण्येतानि नामानि परस्य ब्रह्मणोऽनघ ॥ सर्वकामानवाप्नोति समाराध्य जगद्गुरुम् ॥ तन्मयत्वेन गोविंदमित्येतद्वाल्स्य नान्यथा ॥ तन्मयो वाञ्छितान्कामान्वदवा॰मोति मानव ' इति विष्णुधर्मे । ' सर्वभूतस्थित यो मां भजत्येकत्वमास्थित ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते' इति भगवद्गीतासु ॥

" अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्यजातम् ॥ ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्वंद्वगदा भवन्ति ' इति विष्णुपुराणे । ' गुरोर्यत्र परीवादो निंदा वापि प्रवर्तते ॥ कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः॥ तस्माद्ब्रह्मैवाचार्यस्वरूपेणावतिष्ठति'इति व्यासस्मृतेः। "वरं हुतवहज्वालापुंजस्यान्तर्व्यवस्थितिः ॥ न शौरिचिंताविमुखजनसंवासवैशसम्" इति कात्यायनवचनात् यत्र देशे, वासुदेवनिंदा तत्र वासो न कर्तव्यः । एतदुक्तं भवति । ' यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः । ' इति श्वेताश्वतरोपनिषन्मंत्रवर्णात् हरौ गुरौ च परा भक्तिः कार्येति । अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ॥ पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि वासुदेवस्य कीर्तनात् ॥ तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा ॥ कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् ॥ प्रयाति विलयं सद्यः सकृत् कृष्णस्य संस्मृतेः॥ सकृत्स्मृतोऽपि गोविंदो नृणां जन्मशतैः कृतम् ॥ पाप राशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः ॥ सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम्॥ बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥ एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ॥ दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय' । एवमादिवचनैः श्रद्धाभक्त्योरभावेऽपि नामसंकीर्तनं समस्तदुरितं नाशयतीति मन्तव्यं किमुत सहस्रनामसंकीर्तनं नाशयतीति ।' मनसा अग्रे संकल्पयत्यथ वाचा व्याहरति । यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति ' इति श्रुतिभ्यां स्मरणं ध्यानं च नामसंकीर्तनेऽन्तर्भूतम् । नामशक्तितात्पर्यावधारणम् । 'यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिंतने विघ्नो यत्र निवेशिते च मनसि ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ॥ मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः किं चित्रं यदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते ' इति विष्णुपुराणान्ते श्रीपाराशरेणोपसंहृतम । ' आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ॥ इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः

सदा' इति श्रीमहाभारतान्त भगवता श्रीवेदव्यासेनोपसहृतम् ॥ हरिरेकः सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः ॥ ॐमित्येव सदा विप्रा पठध्वं ध्यात केशवम् ' इति हरिवंशे कैलासयात्रायां हरिरेको ध्यातव्य इत्युक्त महेश्वरेणापि । एत सर्वमभिप्रेत्यैव " एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मत. " इत्याधिक्यमुक्तम् । " किमेकं दैवत लोके किंवाप्येक परायण " " यत सर्वाणि" इत्यादिना यद्धोक्त तद्विश्वशब्देनोक्तमिति व्याख्यातम् । तत्किमित्याकाङ्क्षायामाह विष्णुरिति । तथाच ऋग्वेदे "तमु स्तोतार पूर्व्यं यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन । आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्त न महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे " इत्यादिश्रुतिभि विष्णो नामसकीर्तन सम्यग्ज्ञानप्राप्तये विहितम् । तमेव स्तोतार पुराण यथाज्ञाने न सत्यस्य गर्भं जन्मसमाप्तिं कुरुत । जानन्त आ अस्य विष्णो नामापि अवदत अन्य वदन्तु मा वा हे विष्णो वय ते सुमतिं शोभन मह भजामहे इति श्रुतेरभिप्राय ॥ वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णु विपेर्व्याप्त्यभिधायिनो नुप्रत्ययान्तस्य रूप विष्णुरिति देशकालवस्तुपरिच्छेदशब्दशून्य इत्यर्थ । ' व्याप्ता मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका स्थिता ॥ क्रमणाच्चाप्यह पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञित ' इति महाभारते ॥ ' यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा॥ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्थित ' इत्यादि श्रुतेर्बृहन्नारायणे । ' सर्वभूतस्थमेक नारायण कारणरूपमेकाकार पर ब्रह्म शोकमोहविनिर्मुक्त विष्णु ध्यायन्नासीदिति ' इत्यमबोधोपनिषदि । विशतर्वा नुप्रत्ययान्तस्य रूप विष्णुरिति ' यस्माद्विश्वमिद सर्वं तस्य शक्त्या महात्मन । तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशेर्धातो प्रवेशनात् ' इति विष्णुपुराणे । यदुद्देशेन वषट्क्रिया स वषट्कार यस्मिन्यज्ञे वा वषट्क्रिया स वषट्कार । ' यज्ञो वै विष्णु ' इति श्रुतेर्यज्ञो वषट्कार वषट्कारादिमन्त्रात्मना देवान्प्रीणयतीति वा प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेति श्रुते देवता वा।भूत च भव्य च भवच्च भूतभव्य-

भवन्ति तेषां प्रभुर्भूतभव्यभवत्प्रभुः कालभेदमनादृत्य सन्मात्रप्रतियोगिकमैश्वर्यमस्येति प्रभुत्वम् । रजोगुणं समाश्रित्य विरिंचिरूपेण भूतानि करोतीति वा भूतकृत् । सत्त्वगुणमधिष्ठाय भूतानि बिभर्ति पालयति धारयति पोषयतीति वा भूतभृत् । प्रपञ्चरूपेण भवतीति केवलं भवत्येवेति भावः भवनं भावः सत्तात्मको वा । भूतात्मा भूतानामात्मान्तर्यामीति भूतात्मा ' एष त आत्मान्तर्यामी ' इति श्रुतेः । भूतानि भावयति जनयति वर्धयतीति वा भूतभावनः ॥ १४ ॥

पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ॥

अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥ १५ ॥

भूतकृदादिभिर्गुणतन्त्रत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते पूतात्मेति पूत आत्मा यस्य स पूतात्मा कर्मधारयो वा ' केवलो निर्गुणश्चेति ' श्रुतेः । ' गुणोपरागस्त्वेच्छतः पुरुषस्येति कल्प्यते ' । परमश्चासावात्मा चेति परमात्मा कार्यकारणविलक्षणो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः । मुक्तानां परमा प्रकृष्टा गतिर्गन्तव्या देवता पुनरावृत्त्यसंभवात्तद्गतस्येति मुक्तानां परमा गतिः 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ' इति भगवद्वचनम् । न व्येति नास्य व्ययो विनाशो विकारो वा विद्यत इत्यव्ययः ' अजरोऽमर ' इति श्रुतेः । पुरं शरीरं तस्मिन् शेते पुरुषः । 'नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम् । व्याप्य शेते महात्मा यत्तस्मात्पुरुष उच्यते ' इति महाभारते । यद्वा अस्तेर्व्यस्ताक्षरयोगात् असीत्पुरा पूर्वमेवेति विग्रहं कृत्वा व्युत्पादितः पुरुषः । 'पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वं ' इति श्रुतेः पुरूणि भूरिषु उत्कर्षशालिषु सत्त्वेषु सीदति ... भुवनानि संहारसमयेऽस्यति अन्तं करोति वा । पूर्णत्वात्पूरणाद्वा सदनाद्वा पुरुषः 'पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ' इति पञ्चमवेदे । साक्षादव्यवधानेन पश्यति सर्वमिति साक्षी ' साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम् ' इति पाणिनिवचनादिनिप्रत्ययः । क्षेत्रं शरीरं

जानातीति क्षेत्रज्ञः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति भगवद्वचनात्। 'क्षेत्राख्यानि शरीराणि तेषां चैव यथासुखम्। तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते' इति ब्रह्मपुराणे। स एवं न क्षरतीत्यक्षरः परमात्मा च अश्नातेरश्नोतेर्वा सरप्रत्ययान्तस्य रूपमक्षरमिति स एवकारात् क्षेत्रज्ञाक्षरयोरभेदः परमार्थतस्तत्त्वमसीति श्रुतेश्चकाराद्व्यावहारिको भेदः प्रसिद्धेरपरमार्थत्वात्॥ १५॥

योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः॥
नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः॥ १६॥

योगो 'ज्ञानेन्द्रियाणि सर्वाणि निरुध्य मनसा सह। एकत्वभावना योगः क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः' तदव्याप्यतया योगः। योगं विचारयन्ति जानन्ति लभन्त इति वा योगविदस्तेषां नेता ज्ञानिनां योगक्षेमवहनादिनेति योगविदां नेता। प्रधानं प्रकृतिर्माया पुरुषो जीवस्तयोरीश्वरः प्रधानपुरुषेश्वरः। नरस्य सिंहस्य चावयवा यस्मिन् लक्ष्यन्ते तद्वपुर्यस्य स नारसिंहवपुः। यस्य वक्षसि नित्यं वसति श्रीः स श्रीमान्। अभिरूपाः केशाः यस्य स केशवः 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इति वप्रत्ययः प्रशंसया यद्वा कश्च अश्च ईशश्च त्रिमूर्तयः केशास्ते यद्वशेन वर्तन्ते स केशवः। केशिवधाद्वा 'यस्मात्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन। तस्मात्केशवनाम्ना त्वं लोके गोपो भविष्यसि' इति विष्णुपुराणे श्रीकृष्णं प्रति नारदवचनम्। पृषोदरादित्वाच्छब्दसाधुत्वकल्पना। पुरुषाणामुत्तमः पुरुषोत्तमः। अत्र 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासप्रतिषेधो न भवति जात्याद्यनपेक्षयाऽसमर्थत्वात् यत्र पुनर्जातिगुणक्रियापेक्षया पृथक् क्रिया तत्र समर्थत्वान्निषेधः प्रवर्तते मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः गवां कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरतमा अध्वगानां धावन् शीघ्रतम इति। अथवा पञ्चमीसमासः तथा च भगवद्वचनं "यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि

लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः " इति ॥१६॥

सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ॥
संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥ १७ ॥

'असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययौ । सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात्सर्वमेन प्रचक्षते ' इति भगवद्व्यासवचनात्सर्वः । शृणाति सकलाः प्रजाः संहरति इति शर्वः । निस्त्रैगुण्यतया शुद्ध त्वाच्छिवः । 'स ब्रह्मा स शिवः' इति अभेदादेशाच्छिवादिनामभिर्हरिरेव स्तूयते । स्थिरत्वात्स्थाणुः । भूतानामादिः कारणत्वादिति भूतादिः । प्रलये अस्मिन्सर्वं निधीयत इति निधिः । 'कर्मण्यधिकरणे च ' इति किप्रत्ययः । स एव निधिर्विशिष्यते अव्ययः अविनश्वरो निधिरित्यर्थः स्वेच्छया समीचीनं भवनमिति संभवः 'संभवामि युगे युगे ' इति भगवद्वचनात् । तथा दुष्टविनाशाय साधूनां रक्षार्थं संभवाम्येव गर्भदुःखविवर्जित इति । सर्वेषां भोक्तॄणां फलानि भावयतीति भावनः सर्वफलदातृत्व फलमेतदुपपत्तेः इत्यत्र प्रतिपादितम् । प्रपञ्चस्याधिष्ठानत्वेन धारणाद्भर्ता । प्रकर्षेण महाभूतानि अस्माज्जायन्त इति प्रभवः । प्रकृष्टो भवो जन्मास्येति वा । सर्वासु क्रियासु सामर्थ्यातिशयात्प्रभुः । निरुपाधिकमैश्वर्यमस्येति ईश्वरः । ' एष सर्वेश्वरः ' इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

स्वयंभूः शंभुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ॥
अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः ॥ १८ ॥

स्वयमेव भवतीति स्वयभूः स एव स्वयमुद्बभौ इति मानव वचनम् । एष यदुपरि भवति स्वय भवतीति वा स्वयभूः' 'परिभूः स्वयभूः' इति मन्त्रवर्णात् 'शं सुखं भक्तानां भावयतीति शंभुः । आदित्यमण्डलान्तःस्थो हिरण्मयः पुरुष आदित्यः द्वादशादित्येषु विष्णुर्वा 'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्युक्तेः अदितेरखण्डिताया मह्या अयं पतिरिति वा इयं वा अदितिः ' मही देवीं विष्णुपत्नीम्' इति श्रुतेः । यथाऽऽदित्य एक एवानेकेषु जलभाजनेषु अनेक-

चत्प्रतिभासते एवमनेकेषु शरीरेषु एक एवात्माऽनेकवत्प्रतिभासत इति आदित्यसाधर्म्याद्वा आदित्य । पुष्करेणोपमिते अक्षिणी यस्येति पुष्कराक्षः महानूर्जितः स्वनो नादो वा ...तिलक्षणो यस्येति महास्वन 'सन्महत्' इत्यादिना समासे कृते ' आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ' इत्यात्व 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः ' इति श्रुते आदिर्जन्म निधन विनाश तत् द्वय यस्य न विद्यते सोऽनादिनिधन । अनन्तादिरूपेण विश्व बिभर्तीति धाता कर्मणा तत्फलाना च कर्ता । विधाता अनन्तादीनामपि धारकत्वाद्विशेषेण दधातीति वा ॥ धातुरुत्तम इति नामैक सविशेषण सामानाधिकरण्येन सर्वधातुभ्य पृथिव्यादिभ्य उत्कृष्टश्चिद्धातुरित्यर्थ धातृविरिञ्चेरुत्कृष्ट इति वा नामद्वय वा कार्यकारणप्रपञ्चाधारणाच्चिदेव धातुरुक्त सर्वेषामुत्कृष्टानामतिशयेनोद्भवत्वादुत्तम ॥ १८ ॥

अप्रमेयो हृषीकेश पद्मनाभोऽमरप्रभु ॥
विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठ स्थविरो ध्रुव ॥ १९ ॥

शब्दादिरहितत्वान्न प्रत्यक्षगम्य । नाप्यनुमानविषय तद्व्याप्तलिङ्गाभावात् । नाप्युपमानसिद्धो निर्भेदत्वेन सादृश्याभावात् नाप्यर्थापत्तिग्राह्य तद्विनानुपपद्यमानस्यासंभवात् । नाप्यभावगोचरो भावत्वेन संमतात् । अभावसाक्षित्वाच्च न षष्ठप्रमाणस्य । नापि शास्त्रप्रमाणवेद्य प्रमाणजन्यातिशयाभवात् । यद्येव शास्त्रयोनित्व कथमुच्यते प्रमाणादिसाक्षित्वेन प्रकाशस्वरूपस्य प्रमाणाविषयत्वे अध्यस्तातद्रूपत्वेन शास्त्रप्रमाणत्वमित्यप्रमेय । साक्षित्वात् हृषीकाणीन्द्रियाणि तेषामीश क्षेत्रज्ञरूपभाक् यद्वेन्द्रियाणि यस्य वशे वर्तन्ते स परमात्मा । यस्य वा सूर्यरूपस्य जगत्प्रीतिकरा हृष्टाः केशा रश्मय स हृषीकेश पृषोदरादित्व । तथोक्त मोक्षधर्मे ' सूर्याचन्द्रमसो शश्वदंशुभि केशसज्ञितै । बोधयन् स्वापयश्चैव जगदुत्तिष्ठते पृथक् । बोधनात्स्वापनाच्चैव जगतो हर्षण भवेत् । अग्नीषोमकृतैरेव

कर्मभि पाड्नदन । हृषीकेशो महीश नो वरदो लोकभावन ' इति । जगत्कारण पद्म नाभौ यस्येति पद्मनाभ ' अजस्य नाभावध्येकमर्पितम् ' इति श्रुते । पृषोदरादित्वात्साधुत्व । अमराणा प्रभुरमरप्रभु । विश्व कर्म क्रिया क्रियत इति जगत्कर्म विश्व कर्म यस्य विश्वकर्मा । विचित्रनिर्माणशक्तिमत्त्वाद्विश्वकर्मा त्वष्टा तत्सादृश्याद्वा मनना मनु । ' ना योऽतोऽस्ति मन्ता ' इति श्रुते मनो वा प्रजापतिर्वा । सहारसमये सर्वभूततनूकरणत्वात् त्वष्टा त्वक्षेतेस्तनूकरणत्वार्थे तृच्प्रत्यय । अतिशयेन स्थूल स्थविष्ठ । पुराण स्थविर 'एक हयस्य स्थविरस्य नाम ' इति श्रुते । वयोवचने वा स्थिरत्वात् ध्रुव स्थविरो ध्रुव इत्येकमिद नाम सविशेषणम् ॥ १९ ॥

अग्राह्य॰ शाश्वत॰ कृष्णो लोहिताक्ष प्रतर्दन ॥
प्रभूतस्त्रिककुब्धाम पवित्र मंगल परम् ॥ २० ॥

कर्मेन्द्रियैर्न गृह्यते इत्यग्राह्य 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसासह इति श्रुते । शश्वत् सर्वेषु कालेषु भवतीति शाश्वत ' शाश्वत शिवम च्युतम् इति श्रुते । कृषिर्भूवाचक शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक । विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वत ' इति व्यासवचनात् सच्चिदानदात्मक कृष्ण । कृषामि पृथिवीं पार्थ भूत्वा कार्ष्णायसो हल । कृष्णो वर्णश्च से यस्मात्तस्मात्कृष्णोऽहमर्जुन' इति महाभारते । लोहिते अक्षिणी यस्येति लोहिताक्ष 'असावृषभो लोहिताक्ष ' इति श्रुते । प्रलये भूतानि तर्दयतीति प्रतर्दन । ज्ञानैश्वर्यादिसपन्न प्रभूत ऊर्ध्वाधोमध्यभेदेन तिसृणा ककुभामपि धामेति त्रिककुब्धामेत्येकमिद नाम । येन पुनाति यो वा पुनाति ऋषिर्देवता वा तत्पवित्रम् । ' पुव सज्ञाया कर्तरि चर्षिदेवतयो ' इति भगवत्पाणिनिस्मरणात् इत्रप्रत्यय । 'अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसततिम् । स्मृतिमात्रेण यत्पुसा ब्रह्म तन्मगल विदु ' इति श्रीविष्णुपुराणवचनात् कल्याणरूपत्वान्मगल सर्वभूतेभ्य उत्कर्षतर

पूर्वं मंगलमित्येकमिदं नाम सविशेषणम् ॥ २० ॥

ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः ।
हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥ २१ ॥

सर्वभूतनियन्तृत्वादीशानः । प्राणान् ददाति चेष्टयतीति वा प्राणदः 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्' इति श्रुतेः । यद्वा प्राणान् कालात्मना द्यति खंडयतीति वा प्राणदः प्राणान्दापयति शोधयतीति ददाति लुनातीति वा प्राणदः । प्राणितीति प्राणः क्षेत्रज्ञः परमात्मा वा 'प्राणस्य प्राणम्' इति श्रुतेर्मुख्यप्राणो वा । वृद्धतमो ज्येष्ठः 'अचः इत्याधिकारे' वृद्धस्य च इति 'वृद्धशब्दस्य' ज्यादेशविधानात् । प्रशस्यतमः श्रेष्ठः 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रादेशविधानात् 'प्राणो वा ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' इति श्रुतेः । मुख्यप्राणो वा ज्येष्ठश्रेत्यधिकरणसिद्धत्वात् सर्वकारणत्वाद्वा ज्येष्ठः सर्वातिशयत्वाद्वा श्रेष्ठः । ईश्वरत्वेन सर्वासां प्रजानां पतिः प्रजापतिः । हिरण्मयांडान्तर्वर्तित्वाद्धिरण्यगर्भः विरिंच्यात्मना वा हिरण्यगर्भः । 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इति श्रुतेः । भूर्गर्भो यस्य सः भूगर्भः । मायाः श्रियः धवः पतिः माधवः । मधुविद्याच्च माधवः बोध्यत्वाद्वा । 'मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम्' इति व्यासवचनाद्वा माधवः । मधुनामानमसुरं सूदितवान् इति मधुसूदनः । 'कर्णमिश्राद्भवं चापि मधुं नाम महासुरम् । ब्रह्मणोपचितं कुर्वन् जघान पुरुषोत्तमः । तस्य तात वधादेव देवदानवमानवाः । मधुसूदन इत्याहुर्ऋषयश्च जनार्दनम्' इति महाभारते ॥ २१ ॥

ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ।
अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥ २२ ॥

सर्वशक्तिमत्तया ईश्वरः । विक्रमः शौर्यं तद्योगाद्विक्रमी । धनुरस्यास्तीति धन्वी व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः ।'रामः शस्त्रभृतामहम्' इति भगवद्वचनात् । मेधा बहुग्रन्थधारणसामर्थ्यं सा यस्यास्तीति मेधावी 'अस्मा-

न्यामेधास्रजोविनिः' इति पाणिनिवचनाद्विनिप्रत्ययः सोऽपश्च । विचक्रमे जगद्विश्वं तेन विक्रमः विना गरुडेन पक्षिणा क्रमणाद्वा विक्रमः । 'क्रमणात् क्रमहेतुत्वाद्वा क्रमो विष्णुः' इति मनुवचनात् । अविद्यमान उत्तमो यस्मात्सोऽनुत्तमः । 'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्' इति श्रुतेः 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' इति स्मृतेश्च । दैत्यादिभिर्धर्षयितुं न शक्यत इति दुराधर्षः । प्राणिनां पुण्यापुण्यात्मकं कर्म कृतं जानातीति कृतज्ञः, पत्रपुष्पाद्यल्पमपि प्रयच्छतां मोक्षं ददातीति वा कृतज्ञः । पुरुषप्रयत्नः कृतिः क्रिया वा हिंसा वा सर्वात्मकत्वात्तदाधारतया लक्ष्यत इति वा कृतिः कृतेति वा कृतिः । स्वमहिम्नि प्रतिष्ठितत्वादात्मवान् 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजाभवः ।
अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥ २३ ॥

सुराणां देवानां शोभनदातॄणां वा ईशः सुरेशः । आर्तानामार्तिहरणत्वाच्छरणम् । परमानन्दरूपत्वाच्छर्म । विश्वस्य कारणत्वाद्विश्वरेताः । सर्वाः प्रजा यत्सकाशादुद्भवन्तीति स प्रजाभवः । प्रकाशरूपत्वादहः । कालात्मना स्थितो विष्णुः संवत्सर इत्युक्तः । व्यालवद्ग्रहीतुमशक्यत्वाद्व्यालः । प्रतीतिः प्रज्ञा तद्रूपत्वात्प्रत्ययः । 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति श्रुतेः । सर्वाणि दर्शनानि प्रत्यक्षाणि यस्य स सर्वदर्शनः सर्वात्मकत्वात् 'विश्वतश्चक्षुर्विश्वाक्षम्' इति श्रुतेः ॥ २३ ॥

अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः ।
वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४ ॥

न जायत इत्यजः 'न जातो न जनिष्यते' इति श्रुतेः । 'नहि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन । क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः' इति महाभारते । सर्वेषामीश्वराणामीश्वरत्वात्सर्वेश्वरः 'एष सर्वेश्वरः' इति श्रुतेः । नित्यं निष्पन्नरूपत्वात् सिद्धः । सर्ववस्तुषु

संविद्रूपत्वान्निरतिशयत्वात्फलरूपत्वात् सिद्धि । स्वर्गादीना विना शिवत्वादफलत्वम् । सर्वभूतानामादिकारणत्वात्सर्वादि । स्वरूप सामर्थ्यान्न च्युतो न च्यवते न च्यविष्यते इत्य च्युत । 'शाश्वत शिवमच्युतम' इति श्रुते । तथा च भगवद्वचन 'यस्मान्न च्युत पूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा' इति ॥ इति नाम्ना शतमाद्य विवृतम् । विश्व । परमात्मा । नारसिंहवपु । सभवो । महास्वनो । मनु । त्रिककुब्धाम । भूगर्भो । दुरावर्ष । सवत्सर ॥ वर्षणात् सर्व कामाना धर्मे वृष कात् तोयात् भूमिमपादिति कापिर्वराहः वृषरूपत्वात्कपिरूपत्वाच्च वृषाकपि । 'कपिर्वराह श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते । तस्माद्वृषाकपिं प्राह कश्यपो मा प्रजापति' इति व्यासवचनम्॥ इयानिति मातु परिच्छेत्तु न शक्यत आत्मा यस्येत्यमेयात्मा । सर्व सबधविनिर्गत सर्वयोगविनि सृत । 'असगो ह्यय पुरुष' इति श्रुते । नाना शास्त्रोक्तायोगादवगतत्वाद्वा सर्वयोगविनि सृत ॥ २४ ॥

वसुर्वसुमना सत्य समात्मा समित सम ॥

अमोघ पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृति• ॥ २५ ॥

वसन्ति सर्वभूतान्यत्र तेष्वयमपि वसतीति वसु 'वसूनामस्मि पावक' इत्युक्तो वा वसु । वसुशब्देन धनवाचिना प्राशस्त्य लक्ष्यत प्रशस्त च मनो यस्य स वसुमना रागद्वेषादिभि क्लेशै उपक्लेशैश्च यतोऽकलुषित तत्स्तन्मन प्रशस्तम् । अवितथरूपत्वात्परमात्मा सत्य 'सत्य ज्ञानमनत ब्रह्म' इति श्रुते । मूर्तामूर्तात्मकत्वाद्वा 'सच्च त्यच्चाभवत्' इति श्रुते । सदितिप्राणाइति त्यन्न यमितिदिवाकरस्तेन प्राणान्नादित्यरूपत्वाद्वा 'सदिति प्राणस्तीत्यन्न यमित्यसावादित्य' इति श्रुत । सत्य सत्सुसाधुत्वाद्वा सत्य । सम आत्मा मनो यस्य रागद्वेषादिभिरदूषित स समात्मा सर्व भूतेषु सम एक आत्मा वा समात्मा 'सम आत्मेति विद्यात्' इति श्रुते । सर्वैरप्यर्थजातै परिच्छिन्नो मित समित सर्वैरपरिच्छिन्नोऽमित इत्यस-

मितो वा । सर्वकालेषु सर्वविकाररहितत्वात्समः मया लक्ष्म्या सह वर्तत इति वा समः । पूजितः स्तुतः संस्मृतो वा सर्वं फलं ददाति न वृथा करोतीत्यमोघः अवितथसंकल्पाद्वा । सत्यसंकल्प इति श्रुतेः । हृदयस्थं पुंडरीकमश्नुते व्याप्नोति तत्रोपलक्षित इति पुंडरीकाक्षः । 'यत्पुंडरीकं पुरमध्यसंस्थम्' इति श्रुतेः । पुंडरीकाकारे उभे अक्षिणी अस्येति वा । धर्मलक्षणं कर्म यस्येति वृषकर्मा । धर्माधर्माकृतिः शरीरं यस्येति स वृषाकृतिः । 'धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे' इति भगवद्वचनात् ॥ २५ ॥

रुद्रो बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ।।
अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः ॥ २६ ॥

संहारकाले प्रजाः संहरन् रोदयतीति रुद्रः, रुतं राति ददातीति वा रुद्रः, रुद्दुःखं कारणं वा द्रावयतीति वा रुद्रः । रोदनाद्द्रावणाद्वापि 'रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकारणम्' इति लिंगपुराणवचनात् । बहूनि शिरांसि यस्येति बहुशिराः । 'सहस्रशीर्षा' इति श्रुतेः । बिभर्ति लोकानिति बभ्रुः । विश्वस्य कारणत्वाद्विश्वयोनिः । शुचीनि श्रेयांसि नामानि श्रवणीयान्यस्येति शुचिश्रवाः । न विद्यते मृतं मरणमस्येति अमृतः । 'अजरोऽमर' इति श्रुतेः । शाश्वतश्चासौ स्थाणुश्चेति शाश्वतस्थाणुः । वर आरोहोऽक्रोऽस्येति वरारोहः । वरमारोहणं यस्मिन्निति वा आरूढानां पुनरावृत्त्यसंभवात् 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतेः 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम' इति भगवद्वचनात् । महत्सृज्यविषयं तपो ज्ञानमस्येति महातपाः 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इति मंत्रवर्णात् । ऐश्वर्यं प्रतापो वा तपो महदस्येति वा महातपाः ॥ २६ ॥

सर्वगः सर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ।
वेदो वेदविदव्यंगो वेदांगो वेदवित्कविः ॥ २७ ॥

सर्वत्र गच्छतीति सर्वगः कारणत्वेन व्याप्तत्वात् । सर्वत्र सर्वं वेत्ति

विंदतीति वा सर्ववित्। भातीति भानुः 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं' इति श्रुतेः। 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं' इति स्मृतेश्च। सर्वविच्चासौ भानुश्च सर्वविद्भानुः। विष्णु अव्ययं सर्वे इत्यर्थे विष्वगंचति पलायते दैत्यसेना यस्य रणोद्योगमात्रेणेति विष्वक्सेनः। जनान् अर्दयति हिनस्ति नरकादीन् गमयतीति वा, जनैः पुरुषार्थमभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणं याच्यते इति जनार्दनः। वेदरूपत्वाद्वेदः वेदयतीति वा वेदः। 'तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता' इति भगवद्वचनात्। यथावद्वेदं वेदार्थं च विंदत इति वा वेदवित्'वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्' इति भगवद्वचनात्। 'सर्वे वेदाः सर्ववेद्याः सशास्त्रा सर्वे यज्ञाः सर्व ईज्यश्च कृष्णः। विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये तेषां राजन् सर्वयज्ञाः समाप्ताः' इति महाभारते। अव्यंगः ज्ञानादिभिः परिपूर्णोऽविकल इत्युच्यते व्यंगो व्यक्तिर्न विद्यत इत्यव्यंगो वा 'अव्यक्तोऽयं' इति भगवद्वचनात्। वेदा अंगभूता यस्य स वेदांगः वेदान् विचारयतीति वेदवित्। कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक् नान्यदतोऽस्ति द्रष्टा इत्यादिश्रुतेः 'कविर्मनीषी' इत्यादिमंत्रवर्णात् ॥ २७ ॥

लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः।
चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ २८ ॥

लोकानध्यक्षयतीति लोकाध्यक्षः सर्वेषां लोकानां प्राधान्येनोपद्रष्टा। लोकपालादिसुराणामध्यक्षः सुराध्यक्षः धर्माधर्मौ साक्षादीक्षतेऽनुरूपं फलं दातुं तस्माद्धर्माध्यक्षः। कृतश्च कार्यरूपेण अकृतश्च कारणरूपेणेति कृताकृतः। सर्गादिषु पृथग्विभूतयश्चतस्रः आत्मनो मूर्तयो यस्य स चतुरात्मा। 'ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः। विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः। विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज। स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः। रुद्रः कालोन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जंतवः। चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः' इति वैष्णवपुराणे। 'व्यूहा-

स्मान चतुर्धा वै वसुदेवादिमूर्तिभि । सृष्ट्यादीन्प्रकरोत्येष विश्रुतात्मा जनार्दन ' इति व्यासवचनात् चतुर्व्यूह । दंष्ट्राश्चतस्रो यस्येति चतुर्दंष्ट्रो नृसिंहविग्रह यद्वा सादृश्याच्छृङ्ग दंष्ट्रेत्युच्यते। 'चत्वारि शृङ्गा' इति श्रुते । चत्वारो भुजा अस्येति चतुर्भुज ॥ २८ ॥

भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिज ।
अनघो विजयो जेता विश्वयोनि पुनर्वसु. ॥ २९ ॥

प्रकाशैकरसत्वात् भ्राजिष्णु । भोग्यरूपतया प्रकृतिर्माया भोजनमुच्यते पुरुषरूपेण तां भुनक्तीति भोक्ता । हिरण्याक्षादीन् सहत अभिभवतीति सहिष्णु । हिरण्यगर्भरूपेण जगदादावुत्पद्यते स्वयमिति जगदादिज । अघ न विद्यतेऽस्येत्यनघ । अपहतपाप्मा इति श्रुत । विजयते ज्ञान वैराग्यैश्वर्यादिभिर्गुणैर्विश्वमिति विजय । यतो जयत्यतिशयेन सर्वभूतानि स्वभावतोऽतो जेता । विश्व योनिर्यस्य विश्वश्चासौ योनिश्चेति वा विश्व योनि । पुन पुन शरीरेषु वसति क्षेत्रज्ञरूपेणेति पुनर्वसु ॥ २९ ॥

उपेन्द्रो वामन प्रांशुरमोघ शुचिरूर्जितः ।
अतीन्द्र. संग्रह. सर्गो धृतात्मा नियमो यम ॥ ३० ॥

इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वेने युपेंद्र यद्वा उपरि इन्द्र उपेंद्र । 'ममोपरि यथेंद्रस्त्व स्थापितो गोभिरीश्वर । उपेंद्र इति कृष्ण त्वा गास्यन्ति भुवि देवता ' इति हरिवंशवचनात्। बलिं वामनरूपेण याचितवानिति वामन । सम्भजनीय इति वा वामन 'मध्ये वामनमासीन विश्वे देवा उपासते' इति मन्त्रवर्णात् । स एव जगत्त्रय क्रममाण प्रांशुरभवदिति प्रांशु । 'तोये तु पतिते हस्ते वामनोऽभूदवामन । सर्वदेवमय रूप दर्शयामास वै प्रभु । भू पादौ द्यौ शिरश्चास्य चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी' इत्यादि विश्व रूप दर्शयित्वा ' तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे । नभ प्रक्रममाणस्य नाभ्या तौ समवस्थितौ ।दिवमाक्रममाणस्य जानुमूले व्यवस्थितौ' इति प्रांशुत्व दर्शित हरिवंशे । न मोघ चेष्टित यस्य सोऽमोघ ।

स्मरतां स्तुवतामर्चयतां पावनत्वाच्छुचिः 'अस्पर्शश्च महान् शुचिः' इति मंत्रवर्णात् । बलप्रकर्षशालित्वादूर्जितः अतीत्येंद्रं स्थितो ज्ञानैश्वर्यादिभिः स्वभावसिद्धैरित्यतींद्रः । सर्वेषां प्रतिसंहृतौ प्रतिसंग्रहात्संग्रहः । सृज्यरूपतया सर्गहेतुत्वाद्वा सर्गः । एकरूपेण जन्मादिरहिततया धृत आत्मा येन स धृतात्मा । स्वेषु स्वेष्वधिकारेषु प्रजा नियमयतीति नियमः अंतर्यमयतीति यमः ॥ १० ॥

वेद्यो वैद्यः सदायोगी वीरहा माधवो मधुः ॥
अतींद्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥ ३१ ॥

निःश्रेयसार्थिभिर्वेदनार्हत्वाद्वेद्यः । सर्वविद्यानां वेदितृत्वाद्वैद्यः । सदा आविर्भूतस्वरूपत्वात्सदायोगी । धर्मत्राणाय वीरान् असुरभटान् हन्तीति वीरहा । माया विद्यायाः पतिर्माधवः । 'मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् । तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः' इति हरिवंशे । यथा मधु परां प्रीतिमुत्पादयति अयमपि तथेति मधुः । शब्दादिरहितत्वादिंद्रियाणामविषय इत्यतींद्रियः । 'अशब्दमस्पर्शम्' इति श्रुतिः । मायाविनामपि मायाकारित्वान्महामायः 'मम माया दुरत्यया' इति भगवद्वचनात् '। जगदुत्पत्तिस्थितिलयार्थमुद्युक्तत्वान्महोत्साहः । बलिनामपि बलवत्त्वान्महाबलः ॥ ११ ॥

महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ॥
अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृक् ॥ ३२ ॥

बुद्धिमतामपि बुद्धिमत्त्वान्महाबुद्धिः । महदुत्पत्तिकारणमविद्यालक्षणं वीर्यमस्येति महावीर्यः । महती शक्तिः सामर्थ्यमस्येति महाशक्तिः । महती द्युतिर्बाह्याभ्यंतरा चाऽस्येति महाद्युतिः 'स्वयंज्योतिश्च' इति श्रुतेः । 'ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यादेश्च । इदं तदिति निर्दिष्टुं यन्न शक्यते परस्मै असंवेद्यत्वात्तदनिर्देश्यं वपुरस्येति अनिर्देश्यवपुः । ऐश्वर्यलक्षणा समग्रा श्रीर्यस्य स श्रीमान् । सर्वैः प्राणिभिरमेया बुद्धिरात्मा यस्य सोऽमेयात्मा ।

महान्तमद्रिं गिरिं मंदरं गोवर्धनं च अमृतमथने गोरक्षणे च धृतवानिति महाद्रिधृक् पान्तोयम् ॥ ३२ ॥

महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सतांगतिः ॥
अनिरुद्धः सुरानंदो गोविंदो गोविदांपतिः ॥ ३३ ॥

महानिष्वास इषुक्षेपो यस्य स महेष्वासः। एकार्णवां प्लुतां महीं च बभारेति महीभर्ता। यस्य वक्षस्यनपायिनी श्रीर्वसति स श्रीनिवासः। सतां वैदिकानां साधूनां पुरुषार्थसाधनहेतुः प्राप्तिहेतुः सतांगतिः। न केनापि प्रादुर्भावेषु निरुद्ध इत्यनिरुद्धः। सुरान् आनंदयतीति सुरानंदः। 'नष्टां वै धरणीं पूर्वमविंदं यद्गुहागताम्। गोविंद इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुतः' इति मोक्षधर्मवचनाद्गोविंदः 'अहं किलेंद्रो देवानां त्वं गवामिंद्रतां *गतः। गोविंद इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम्'* इति। '*गौरेषा* भवतो वाणी' तां च विंदयते भवान्। गोविंदस्तु ततो देव मुनिभिः कथ्यते भवान्' इति च हरिवंशे। गौर्वाणी तां विदन्तीति गोविदः तेषां पतिर्विशेषेणेति गोविदांपतिः ॥ ३३ ॥

मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ॥
हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ ३४ ॥

तेजस्विनामपि तेजस्वान्मरीचिः 'तेजस्तेजस्विनामहं' इति भगवद्वचनात्। स्वाधिकारात्प्रमाद्यन्तीः प्रजा दमयितुं शीलमस्य वैवस्वतादिरूपेणेति दमनः। अहं स इति तादात्म्यभाविनः संसारभयं हन्तीति हसः पृषोदरादित्वाच्छब्दसाधुत्वम्। हन्ति गच्छति सर्वशरीरेष्विति वा हंसः 'हंसः शुचिषत्' इति मंत्रवर्णात्। शोभनधर्माधर्मरूपपर्णत्वात्सुपर्णः 'द्वा सुपर्णा' इति मंत्रवर्णात्। शोभनं पर्णं यस्येति वा सुपर्णः 'सुपर्णः पततामस्मि' इति ईश्वरवचनात्। भुजेन गच्छतामुत्तमो भुजगोत्तमः। हिरण्यमेव कल्याणा नाभिरस्येति रमणीयनाभित्वात् हिरण्मयत्वाद्वा हिरण्यनाभः। बदरिकाश्रमे नरनारायणरूपेण शोभनं तपश्चरतीति सुतपाः।

'मनसश्चेंद्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः' इति स्मृतेः। पद्ममिव सुवर्तुलं नाभिरस्येति हृदयपद्मस्य नाभौ मध्ये प्रकाशनाद्वा पद्मनाभः पृषोदरादित्वात्साधुत्वकल्पना। प्रजानां पतिः पिता प्रजापतिः॥ ३४॥

अमृत्युः सर्वदृक् सिंहः संधाता संधिमान् स्थिरः॥
अजो दुर्मर्षणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा॥ ३५॥

मृत्युर्विनाशस्तद्धेतुर्वास्य न विद्यते इत्यमृत्युः। प्राणिनां कृताकृतं सर्वं पश्यति स्वाभाविकेन बोधेनेति सर्वदृक्। हिनस्तीति सिंहः पृषोदरादित्वात्साधुत्वम्॥ इति नाम्नां द्वितीयं शतं विवृतम्॥ वृषाकपिः। पुंडरीकाक्षो। वरारोहो। वेदवित्। भ्राजिष्णुः। उपेंद्रः नियमो। महोत्साहो। महेष्वासो। हंसः॥ कर्मफलैः पुरुषान् संधत्त इति संधाता। फलभोक्ता च स एवेति संधिमान्। सदैकरूपत्वात् स्थिरः। अजति गच्छति क्षिपति इति वा अजः। मर्षितुं सोढुं दानवादिभिर्न शक्यते इति दुर्मर्षणः। श्रुतिस्मृत्यादिभिः सर्वेषामनुशिष्टिं करोतीति शास्ता। विशेषेण श्रुतो सत्यज्ञानादिलक्षण आत्माऽतो विश्रुतात्मा। सुरारीणां निहन्तृत्वात्सुरारिहा॥ ३५॥

गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः॥
निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः॥ ३६॥

सर्वविद्यानामुपदेष्टृत्वात्सर्वेषां जनकत्वाद्वा गुरुः विरिंच्यादीनामपि ब्रह्मविद्यासंप्रदायकत्वाद्गुरुतमः 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इति मन्त्रवर्णात्। धाम ज्योतिः 'नारायण परो ज्योतिः' इति मन्त्रवर्णात् सर्वकामानामास्पदत्वाद्वा धाम 'परं ब्रह्म परं धाम' इति श्रुतेः। सत्यवचनलक्षणधर्मरूपत्वात्सत्यः 'तस्मात् सत्यं परमं वदन्ति' इति श्रुतेः। सत्यस्य सत्यमिति वा सत्यः। 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति श्रुतेः। सत्यः अवितथः पराक्रमो यस्य स सत्यपराक्रमः। निमीलिते यतो नेत्रे योगनिद्रयाऽतो निमिषः। नित्यप्रबुद्धस्वरूपत्वादनिमिषः मत्स्यरूपतया

वा आत्मरूपतया वा अनिमिष । भूततन्मात्ररूपा वैजयन्त्याख्या स्रज नित्य बिभर्तीति स्रग्वी । वाचो विद्याया पतिर्वाचस्पति सर्वार्थविषया धीर्बुद्धिरस्येत्युदारधीरिति पदद्वयमेकं नाम ॥ ३६ ॥

अग्रणीर्ग्रामणी श्रीमान्न्यायो नेता समीरण ॥

सहस्रमूर्धा विश्वात्मा सहस्राक्ष सहस्रपात् ॥ ३७ ॥

अग्र प्रकृष्ट पद नयति मुमुक्षुमित्यग्रणी। भूतग्रामस्य नेतृत्वात् ग्रामणी । श्री कान्ति सर्वातिशायिन्यस्येति श्रीमान । प्रमाणानुग्राहको भेदकरस्तर्को न्याय । जगद्यन्त्रनिर्वाहको नेता । श्वसनरूपेण भूतानि चेष्टयतीति समीरण । सहस्राणि मूर्धानोऽस्येति सहस्रमूर्धा । विश्वस्यात्मा विश्वात्मा सहस्राण्यक्षीण्यक्षाणि वा यस्य स सहस्राक्ष । सहस्राणि पादा अस्येति सहस्रपात् 'सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात्' इति श्रुते ॥३७॥

आवर्तनो निवृत्तात्मा सवृत सप्रमर्दन ॥

अह संवर्तको वह्निरनिलो धरणीधर ॥ ३८ ॥

आवर्तयितु ससारचक्र शीलमस्येत्यावर्तन । ससारबधान्निवृत्त आत्मा स्वरूपमस्येति निवृत्तात्मा । आच्छादिकया अविद्यया सवृतत्वात्सवृत सम्यक् प्रमर्दयतीति रुद्रकालाद्याभिर्विभूतिभिरिति सप्रमर्दन । सम्यगहो प्रवर्तमानात्सूर्यादह । सवर्तक महाप्रलयरूप । हविर्वहनाद्वह्नि । अना दानादनिल अननाद्वा अनिल । शेषदिग्गजादिरूपेण वा धत्त इति धरणीधर ॥ ३८ ॥

सुप्रसाद प्रसन्नात्मा विश्वधृग्विश्वभुग्विभु ॥

सत्कर्ता सत्कृत साधुर्जह्नुर्नारायणो नर ॥ ३९ ॥

शोभन प्रसादो यस्यापकारवतामपि शिशुपालादीना मोक्षप्रदातृत्वा-दिति सुप्रसाद । रजस्तमोभ्यामकलुषित आत्मा त करणमस्येति प्रस न्नात्मा करुणार्द्रस्वभावत्वाद्वा यद्वा प्रसन्नस्वभाव कारुणिक इत्यर्थ अथवा ससर्वकामत्वाद्वा । विश्व धृतवानिति विश्वधृक् 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' । विश्व

भुंक्ते भुनक्ति पालयतीति वा विश्वभुक् । हिरण्यगर्भादिरूपेण विविधं भवतीति विभुः । 'नित्यं विभुम्' इति मंत्रवर्णात् । सत्करोति पूजयतीति सत्कर्ता । पूजितैरपि पूजितः सत्कृतः । न्यायप्रवृत्ततया साधुः । साधयति साध्यभेदानुपादानात् साध्यमात्रसाधको वा । जनान् संहारसमये अपह्नुते अपनयतीति जह्नुः । जहात्यविदुषोऽभक्तान्नयति परं पदमिति वा । नर आत्मा ततो जातान्याकाशादीनि नाराणि कार्याणि तानि कारणात्मना व्याप्नोतीत्यतश्च तान्ययनमस्येति नारायणः 'यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इति मंत्रवर्णात् । 'नराज्जातानि सत्वानि नाराणीति ततो विदुः । तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः' इति महाभारते । नाराणां जीवानामयनत्वात्प्रलय इति वा नारायणः 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति श्रुतेः । 'नाराणामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः' इति ब्रह्मवैवर्तात् । 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः' इति मनुवचनाद्वा नारायणः । 'नारायणाय नम इत्ययमेव सत्यं संसारघोरविषसंहरणाय मंत्रम् । शृण्वन्तु भव्यमतयो यतयोऽनुरागा उच्चैस्तरामुपदिशाम्यहमूर्ध्वबाहुः' इति श्रीनारसिंहपुराणे । 'नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः' इति व्यासवचनम् ॥ ३९ ॥

असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः ॥

सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥ ४० ॥

यस्मिन्संख्याभेदादि न विद्यत इत्यसंख्येयः । अप्रमेय आत्मा स्वरूपमस्येत्यप्रमेयात्मा । अतिशेते सर्वमतो विशिष्टः 'विश्वतः यस्मान्नित्यम्' इति श्रुतेः । शिष्टं शासनं तत् करोतीति शिष्टकृत् । शिष्टान् करोति पालयतीति वा । सामान्यवचनो धातुर्विशेषवचनो दृष्टः कुरु काष्ठानीत्याहरणे यथा तद्वदिहापि शिष्टकृत् । निरंजनः शुचिः । सिद्धो निर्वृत्त अर्थ्यमानोऽर्थोऽस्येति सिद्धार्थः । 'सत्यकाम' इति श्रुतेः । सिद्धो निष्पन्नः संकल्पो-

स्येति सिद्धसंकल्प । 'सत्यसंकल्प' इति श्रुते । सिद्धिं फलं कर्तृभ्यः स्वाधिकारानुरूपतो ददातीति सिद्धिदः । सिद्धेः क्रियायाः साधकत्वात्सिद्धिसाधनः ॥ ४० ॥

वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः ॥

वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥ ४१ ॥

वृषो धर्मः पुण्यं तद्देवाहः प्रकाशसाधर्म्यात् द्वादशाहप्रभृतिर्वृषाहः सोस्यास्तीति वृषाही वृषाह इत्यत्र 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः । वर्षत्येष भक्तेः कामानिति वृषभः । यास्केनोक्तं 'विष्णुर्विचक्रमणात्' इति विष्णुः । वृषरूपाणि सोपानपर्वाण्याहुः परं धामारुरुक्षोरित्यतो वृषपर्वा । प्रजा वर्षन्ति चोदरं तस्येति वृषोदरः । वर्धयतीति वर्धनः । प्रपंचरूपेण वर्धत इति वर्धमानः । इत्थं वर्धमानोऽपि पृथगेवावतिष्ठतीति विविक्तः । श्रुतयः सागर इवात्र निधीयन्ते इति श्रुतिसागरः ॥ ४१ ॥

सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ॥

नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ ४२ ॥

शोभना भुजा जगद्रक्षाकरा यस्येति सुभुजः । पृथिव्यादीन्यपि धारकाण्यन्यैर्धारयितुं अशक्यानि तानि धारयन् न केनचिद्धारयितुं शक्य इति दुर्धरः दुःखेन ध्यानसमये मुमुक्षुभिर्हृदये धार्यत इति वा दुर्धरः । यतो निःसृता ब्रह्ममयी वाक् तस्माद्वाग्मी । महांश्चासाविंद्रश्चेति महेंद्रः ईश्वराणामपीश्वरः । वसु धनं ददातीति वसुदः 'अन्नादो वसुदानः' इति श्रुतेः । दीयमानं तद्वस्त्वपि स एवेति वा वसुः आच्छादयत्यात्ममाययेति वा वसुः । अंतरिक्ष एव वसति नान्यत्रेत्यसाधारणेन वसनेन वा वसुः 'वसुरंतरिक्षसत्' इति श्रुतेः । एकं रूपं न विद्यत इति नैकरूप इत्यथः । 'इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतेः।ज्योतींषि रूप इत्यादिस्मृतेश्च । बृहद्वराहादिरूपमस्य बृहद्रूपः । शिपयः पशवः तेषु प्रतितिष्ठति यज्ञरूपेणेति शिपिविष्टो यज्ञमूर्तिः 'यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति'

इति श्रुतेः । शिपयो रश्मयस्तेषु निविष्ट इति वा 'शैत्याच्छयनयोगाच शीति वारि प्रचक्षते । तत्पानादुक्षणाचैव शिपयो रश्मयो मताः । तेषु प्रवेशाद्विश्वेशः शिपिविष्ट इहोच्यते । सर्वेषां प्रकाशनशीलत्वात्प्रकाशनः ॥४२॥

ओजस्तेजोद्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥
ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मंत्रश्चंद्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥ ४३ ॥

ओजः प्राणबलं तेजः शौर्यादयो गुणा द्युतिर्दीप्तिः ता धारयतीत्योजस्तेजोद्युतिधरः अथवा ओजस्तेज इति नामद्वयं वा । "बलं बलवतां चाहं तेजस्तेजस्विनामहं" इति भगवद्वचनात् । ज्ञानलक्षणां दीप्तिं धारयतीति द्युतिधरः । प्रकाशस्वरूपः आत्मा यस्य स प्रकाशात्मा । सवित्रादिविभूतिभिः विश्वं प्रतापयतीति प्रतापनः । धर्मज्ञानवैराग्यादिभिरुपेतत्वादृद्धः । स्पष्टमुदात्तमोंकारलक्षणमस्येति स्पष्टाक्षरः । ऋग्यजुःसामलक्षणो मंत्रः मंत्रवाच्यत्वाद्वा मंत्रः । संसारतापतिग्मांशुतापतापितचेतसां चंद्रांशुरिवाह्लादकरत्वाच्चंद्रांशुः । भास्करद्युतिसाधर्म्याद्भास्करद्युतिः ॥ ४३ ॥

अमृतांशूद्भवो भानुः शशबिंदुः सुरेश्वरः ॥
औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४ ॥

अमृते मथ्यमाने पयोनिधावमृतांशोश्चंद्रस्योद्भवो यस्मात्सोऽमृतांशूद्भवः । भातीति भानुः " तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् " इति श्रुतेः । शश इव बिंदुर्लांछनमस्येति शशबिंदुश्चंद्रः तद्वत्प्रजाः पुष्णातीति शशबिंदुः"पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः " इति भगवद्वचनम् । सुराणां देवानां शोभनदातॄणां चेश्वरः सुरेश्वरः । संसाररोगभेषजत्वादौषधम् । जगतां समुत्तारणहेतुत्वादसंभेदकारणाद्वा सेतुवर्णाश्रमादीनामिति जगतः सेतुः " स एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय " इति श्रुतेः । सत्या अवितथा धर्मज्ञानादयो गुणाः पराक्रमश्च यस्य स सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४ ॥

भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः ॥

कामहा कामकृत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः ॥ ४५ ॥

भूतभव्यभवतां भूतग्रामाणां नाथस्तैर्याच्यते तानुपतपति तेषामीष्टे शास्तीति वा भूतभव्यभवन्नाथः । इति नाम्नां तृतीयं शतं विवृतम् ॥ पवत इति पवनः "पवनः पवतामस्मि" इति भगवद्वचनात् । पावयतीति पावनः । "भीषास्माद्वातः पवते इति" इति श्रुतेः । अनान् प्राणान् आत्मत्वेन लातीति जीवोऽनलः अनान् लातीति वा णलतेर्गंधवाचिनो नञ्पूर्वाद्वा "अगंधमरसम्" इति श्रुतेः । नालं पर्याप्तमस्य विद्यत इति वाऽनलः अनित्यनेन लोके वाऽनलः । कामान् हन्ति मुमुक्षूणां भक्तानां हिंसकानां वेति कामहा । सत्त्वानां कामिनां कामान् करोतीति कामकृत् कामः प्रद्युम्नः तस्य जनकत्वाद्वा कामकृत् । अभिरूपतमः कान्तः । काम्यते पुरुषार्थाभिकांक्षिभिरिति कामः । भक्तेभ्यः कामान् प्रकर्षेण ददातीति कामप्रदः । प्रकर्षेण भवनात्प्रभुः ॥ ४५ ॥

युगादिकृद्युगावर्तो नैकमायो महाशनः ॥
अदृश्योऽव्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनंतजित् ॥ ४६ ॥

युगादेः कालभेदस्य कर्तृत्वाद्युगादिकृत् युगादीनामारंभं करोतीति वा युगादिकृत् । युगानि कृतादीन्यावर्तयतीति कालात्मना तस्माद्युगावर्तः । नैका माया विद्यते बह्वीर्माया वहतीति नैकमायः । 'नलोपो नञः' इति नकारलोपो न भवति ञकारानुबंधस्यापि नकारस्य प्रतिषेधवाचिनो विद्यमानत्वात् । महदशनमस्येति महाशनः कल्पांते सर्वग्रसनात् । सर्वेषां बुद्धींद्रियाणामगम्यः अदृश्यः । स्थूलरूपेण व्यक्तं स्वरूपमस्येति व्यक्तरूपः स्वयंप्रकाशत्वाद्योगिनां व्यक्तरूपत्वादिति वा व्यक्तरूपः । सुरारीणां सहस्राणि युद्धे जयतीति सहस्रजित् । सर्वाणि भूतानि युद्धक्रीडादिषु सर्वत्राचिंत्यशक्तितया जयतीत्यनंतजित् ॥ ४६ ॥

इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखंडी नहुषो वृषः ।
क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥ ४७ ॥

परमानंदकत्वेन प्रिय इष्टः यज्ञेन पूजित इति वा इष्टः । सर्वेषामंतर्यामित्वेन विशिष्टः । शिष्टानां विदुषामिष्टः शिष्टेष्टः, शिष्टा इष्टा अस्येति वा शिष्टेष्टः " प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः " इति भगवद्वचनात् । शिष्टैरिष्टः पूजित इति वा शिष्टेष्टः । शिखंडः कलापोऽलंकारोऽस्येति शिखंडी गोपवेषधरो । यतः नह्यति भूतानि माययाऽतो नहुषः णह् बंधने । कामानां वर्षणात् वृषो धर्मः । " वृषो हि भगवान् धर्मः स्मृतो लोकेषु भारत । नैघंटुकपदाख्यानैर्विद्धि मां वृषमित्युत " इति महाभारते । साधूनां क्रोधं हन्तीति क्रोधहा । असाधुषु क्रोधं करोतीति क्रोधकृत् । क्रियत इति कर्म जगत् तस्य कर्ता ' एषां पुरुषाणां यः कर्ता यस्य वा एतत्कर्म स वै वेदितव्यः ' इति श्रुतेः । क्रोधकृतां दैत्यादीनां कर्ता छेदक इत्येकं वा नाम । विश्वेषामालंबनत्वेन विश्वे बाहवोऽस्येति विश्वतो बाहवोऽस्येति वा विश्वबाहुः । ' विश्वतो बाहुः ' इति श्रुतेः । महीं पूजां धरणीं वा धत्ते इति महीधरः ॥ ४७ ॥

अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ।
अपांनिधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ४८ ॥

षड्भावविकाररहितत्वादच्युतः " शाश्वतं शिवमच्युतं " इति श्रुतेः । जगदुत्पत्यादिकर्मभिः प्रख्यातः प्रथितः । सूत्रात्मना प्रजाः प्राणयतीति प्राणः " प्राणो वा अहमस्मि" इति बह्वृचाः " वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् " इति श्रुतेः । सुराणामसुराणां च यथासख्यं प्राणं बलं च ददाति द्यति चेति प्राणदः । अदित्यां कश्यपाद्वासवस्यानुजो जात इति वासवानुजः । आपो यत्र निधीयन्ते सोऽपांनिधिः "सरसामस्मि सागरः" इति भगवद्वचनम् । अधितिष्ठन्ति भूतानि उपादानकारणत्वेन ब्रह्मेत्यधिष्ठानम् । " मत्स्थानि सर्वभूतानि " इति भगवद्वचनात् । अधिकारिभ्यः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्न प्रमाद्यतीति अप्रमत्तः । स्वे महिम्नि स्थितः प्रतिष्ठितः " स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि " इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥

स्कंद स्कंदधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः ॥
वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरंदर ॥ ४९ ॥

स्कदत्यमृतरूपेण गच्छति वायुरूपेण शोषयतीति वा स्कंद । स्कद धर्मपथ धारयतीति स्कदधर । धुर वहति समस्तभूतजन्मादिलक्षणामिति धुर्य । अभिमतान् वरान् ददातीति वरद । वरा गा दक्षिणा ददाति यजमानरूपेणेति वा वरद " गौर्वै वरा " इति श्रुते । मरुत सप्तान हादीन् वाहयतीति वायुवाहन । वसति वासयतीत्याच्छादयतीति वा स्वयमिति वासु दीव्यति क्रीडते विजिगीषते व्यवहरति द्योतते स्तूयते गच्छतीति वा देव' वासुश्चासौ देवश्च वासुदेव " छादयामि जगत्सर्वं भूत्वा सूर्य इवाशुभि । सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्तत स्मृत । वसनात्सर्वभूताना वसुत्वाद्देवयोनित । वासुदेवस्ततो ज्ञेयो योगिभिस्तत्त्वदर्शिभि " इत्युद्योगपर्वणि । " सर्वत्रासौ समस्त च वसत्यत्रेति वै यत । तत स वासुदेवेति विद्वद्भि परिपठ्यते । सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि । भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्तत स्मृत " इति च विष्णुपुराणे । बृहन्तो भानवो यस्य चन्द्रसूर्यादिगामिन । विश्व जगद्भासयति स बृहद्भानुरुच्यते । आदि कारण स चासौ देवश्चेत्यादिदेव द्योतनादिगुणवान् वा देव । सुरशत्रूणां पुराणा दारणात्स पुरदर । " याच यमपुरदरौ च " इति भगवता पाणिनिना निपातनात् ॥ ४९ ॥

अशोकस्तारणस्तार शूर शौरिर्जनेश्वर ॥
अनुकूल• शतावर्त पद्मी पद्मनिभेक्षण ॥ ५० ॥

शोकादिषड्र्मिवर्जितोऽशोक । ससारसागरात्तारयतीति तारण । गर्भजन्मजरामृत्युलक्षणाद्भयात् तारयतीति तार । शूरो विक्रमवत्तया । शूरस्यापत्य वासुदेवरूप यद्वा शूरकुलोद्भवाच्छौरि । जनाना जन्तूनामीश्वरो जनेश्वर । आत्मत्वेन हि सर्वेषामनुकूल न हि स्वस्मिन्प्रातिकूल्य स्वयमाचरतीत्यनुकूल । धर्मत्राणाय शतमावर्तनानि

प्रादुर्भावा अस्येति शतावर्तः यद्वा नाडीशते प्राणरूपेणावर्तत इति वा । पद्मं हस्ते विद्यते इति पद्मी । पद्मनिभे ईक्षणे दृशावस्येति पद्मनिभेक्षणः ॥ ५० ॥

पद्मनाभोऽरविंदाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥
महर्द्धिर्ऋद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः ॥ ५१ ॥

पद्मस्य नाभौ मध्ये कर्णिकायां स्थित इति पद्मनाभः । अरविंदसदृशे अक्षिणी अस्येति अरविंदाक्षः । पद्मस्य हृदयाख्यस्य मध्ये उपास्यत्वात्पद्मगर्भः । पोषयन्नरूपेण प्राणरूपेण वा शरीरिणां शरीराणि धारयन्छरीरभृत्, स्वया मायया शरीराणि बिभर्तीति वा शरीरभृत् । महती ऋद्धिर्विभूतिरस्येति महर्द्धिः । प्रपंचरूपेण ऋद्धः । वृद्धः पुरातन आत्मा यस्येति वृद्धात्मा । महती अक्षिणी महान्त्यक्षीणि वास्येति महाक्षः । गरुडांको ध्वजो यस्येति गरुडध्वजः ॥ ५१ ॥

अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः ॥
सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान् समितिंजयः ॥ ५२ ॥

तुला उपमानमस्य न विद्यते इत्यतुलः "न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम महद्यशः" इति श्रुतेः । "न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः" इति स्मृतेश्च । शरीराणि शीर्यमाणत्वात्तेषु प्रत्यगात्मतया भातीति शरभः । बिभेत्यस्मात्सर्वमिति भीमः 'भीमादयोऽपादाने' इति पंचमी । समयं मरणयोगं जानाति सृष्टिस्थित्यंतकालवित्' षट्समयान् जानातीति वा समयज्ञः सर्वभूतेषु समत्वं यजनं साध्यस्येति वा । "समत्वमाराधनमच्युतस्य" इति प्रह्लादवचनम । यज्ञेषु हविर्भागं हरतीति हविर्हरिः "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" इति भगवद्वचनात् । अथवा हूयते हविषेति हविः "अबध्नन् पुरुषं पशुं" इति हविर्हूयते। स्मृतिमात्रेण पुंसां पापं हरतीति हरिर्वर्णतो यद्वा हरिः "हराम्यघं च स्मर्तॄणां हविर्भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिर्वेति तस्माद्धरिरहं स्मृतः" इति

भगवद्वचनात् । सर्वलक्षणैः प्रमाणैः लक्षणं ज्ञानं जायते यत्तद्विनिर्दिष्टं सर्वलक्षणलक्षणं, तत्र साधुः सर्वलक्षणलक्षण्यः तस्यैव परमार्थत्वात् । लक्ष्मीः अस्य वक्षसि नित्यं वसतीति लक्ष्मीवान् । समितिं युद्धं जयतीति समितिंजयः ॥ ५२ ॥

विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥
महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ॥ ५३ ॥

विगतः क्षरो नाशो यस्यासौ विक्षरः । स्वच्छंदतया रोहितां मूर्तिं मत्स्यमूर्तिं वा वहन् रोहितः । मुमुक्षवः तं देवं मार्गयन्ति इति मार्गः । परमानंदो येन प्राप्यते स मार्गः इति वा । उपादानं निमित्तं च कारणं स एवेति हेतुः । दमादिसाधनेन उदरः उत्कृष्टा मतिर्या तया गम्यते इति दामोदरः । *" दमाद्दामोदरं विदुः " इति महाभारते । यशोदया* दाम्नोदरे बद्ध इति वा । " तयोर्मध्यगतं बद्धं दाम्ना गाढं तयोदरे । ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबंधनात् " इति ब्रह्मपुराणे । " दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरांतरे । तेन दामोदरो देवः " इति व्यासवचनाद्वा दामोदरः । सर्वानभिभवति क्षमते इति वा सहः । महीं गिरिरूपेण धरत इति महीधरः । " वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च " इति विष्णुपुराणे । *स्वेच्छया धारयन्देहं महान्ति उत्कृष्टानि भोजनानि भोगजन्यानि* भुंक्ते इति महाभागः । महान् भागः भाग्यं अस्य अवतारेष्विति वा महाभागः । वेगो जवः तद्वान् वेगवान् । " अनेजदेकं मनसो जवीयः " इति श्रुतेः । संहारसमये विश्वमश्नातीति अमिताशनः ॥ ५३ ॥

उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ॥
करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः ॥ ५४ ॥

प्रपञ्चोत्पत्त्युपादानकारणत्वादुद्भवः उद्भूतो भवति संसारादिति वा । सर्गकाले प्रकृतिं पुरुषं च प्रविश्य क्षोभयामासेति क्षोभणः । " प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः । क्षोभयामास भगवान् सर्गकाले व्यया-

व्ययौ " इति विष्णुपुराणे । यतो दीव्यति क्रीडति सर्गादिभिर्जिगीषतेऽसुरादीन् व्यवहरति सर्वभूतेषु आत्मतया द्योतते स्तूयते स्तुत्यैः सर्वत्र गच्छति तस्माद्देवः । " एको देवः " इति मंत्रवर्णात् । श्रीर्विभूतिर्यस्योदरान्तरे जगद्रूपा स्थिता स श्रीगर्भः । परमश्चासौ ईशनशीलश्चेति परमेश्वरः । " समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् " इति भगवद्वचनात् । जगदुत्पत्तौ साधकतमं करणं उपादानकारणं निमित्तकारणं चेति कारणम् । कर्ता स्वतंत्रः । विचित्रं भुवनं कृतवानिति विकर्ता । स्वरूपं सामर्थ्यं चेष्टितं वा तस्य ज्ञातुं न शक्यत इति गहनः । गूहते संवृणोति स्वरूपादीनि माययेति गुहः । ' नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः " इति भगवद्वचनात् ॥ ५४ ॥

व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ॥
परर्द्धिः परमस्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ ५५ ॥

संविन्मात्रस्वरूपत्वाद्व्यवसायः । यस्मिन्व्यवस्थितिः सर्वस्येति व्यवस्थानः । लोकपालाद्यधिकारजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रावान्तरवर्णब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थसंन्यासलक्षणाश्रमतद्धर्मादिकान् विभज्य करोतीति वा व्यवस्थानः ' कृत्यल्युटो बहुलं ' इति बहुलग्रहणात्कर्तरि ल्युट्प्रत्ययः । यत्र भूतानां संस्थितिः प्रलयात्मिका समीचीनं स्थानमस्येति वा संस्थानः । ध्रुवादीनां कर्मानुरूपं स्थानं ददातीति स्थानदः । अविनाशित्वात् ध्रुवः । परा ऋद्धिर्विभूतिरस्येति परर्द्धिः परा मा लक्ष्मीः शोभाऽस्येति परमः सर्वोत्कृष्टो वा अनन्याधीनसंसिद्धित्वात्संविदात्मतया परमस्पष्टः । परमानंदैकरूपत्वात्तुष्टः । सर्वसंपूर्णत्वात्पुष्टः । ईक्षणं दर्शनं यस्य सर्वं शुभं शुभकरं—नराणां मुमुक्षूणां मोक्षदं, भोगार्थिनां भोगदं सन्देहविच्छेदकारणं, पावनं, हृदयग्रन्थेर्विच्छेदकरं सर्वकर्मणां क्षपणं, अविद्यानिवर्तकं, स शुभेक्षणः । " भिद्यते हृदयग्रन्थिः " इत्यादिश्रुतेः ॥ ५५ ॥

रामो विरामो विरजो मार्गो नेयो नयोऽनयः ॥

वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः॥ ५६ ॥

नित्यानंदेऽस्मिन्योगिनो रमन्त इति रामः।" रमन्ते योगिनो यस्मिन्नित्यानंदे चिदात्मनि । इति रामपदेनैतत्परं ब्रह्माभिधीयते " इति पद्मपुराणे । स्वेच्छया वपुर्वहन् वा दाशरथी रामः । विरामः अवसानं प्राणिनां यस्मिन्निति विरामः । विगतं रजो यस्य विषयसेवायामिति विरजः ' विरजः पर आकाशात् " इति श्रुतेः । यं विदित्वामृतत्वाय कल्पन्त मुमुक्षवः स एव पंथा मार्गः " नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय " इति श्रुतेः । मार्गेण सम्यक्ज्ञानेन जीवः परमात्मतया नीयत इति नेयः । नयतीति नयो नेता इति त्रिरूपः परिकल्प्यते । नास्य नेता विद्यते इत्यनयः । इति नाम्नां चतुर्थं शतं विवृतम् । विक्रमशालित्वाद्वीरः । शक्तिमतो विरिंच्यादीनामपि शक्तिमत्त्वाच्छक्तिमतां श्रेष्ठः । सर्वभूतानां धारणाद्धर्मः " अणुरेष धर्मः " इति श्रुतेः। धर्मैराराध्यत इति वा धर्मः । श्रुतयः स्मृतयश्च यस्याज्ञाभूताः स एव सर्वधर्मविदामुत्तमः इति धर्मविदुत्तमः ॥ ५६ ॥

वैकुंठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः ॥

हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः ॥ ५७ ॥

विविधा कुंठा गतेः प्रतिहतिर्विकुंठा विकुंठायाः ति वैकुंठः जगदारंभे विश्लिष्टानि भूतानि परस्पर संश्लेषयन् तेषां गतिं प्रत्यबध्नादिति । "मया संश्लेषिता भूमिरद्भिर्व्योम च वायुना । वायुश्च तेजसा सार्धं वैकुंठत्वं ततो मम " इति शान्तिपर्वणि । सर्वस्मात्पुरा सदनात्सर्वपापस्य सादनाद्वा पुरुषः । " स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात् सर्वान् पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुषः । " स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः " त श्रुतेः । प्राणिति क्षेत्रज्ञरूपेण प्राणात्मना चेष्टयन्वा प्राणः । चेष्टां करोति श्वसनरूपेणेति विष्णुपुराणे । द्यति खंडयति प्राणिनां प्राणान्प्रलयादिष्विति प्राणदः। प्रणौति प्रणयतीति वा प्रणवः"तस्मा-

दोमिति प्रणौति" इति श्रुतेः । प्रणम्यते इति वा प्रणवः । " प्रणमन्तीह यं वेदास्तस्मात्प्रणव उच्यते " इति सनत्कुमारवचनात् । प्रपंचरूपेण विस्तृतत्वात्पृथुः । हिरण्यगर्भसंभूतिकारणं हिरण्मयमंडं यद्वीर्यसंभूतं तदस्य गर्भ इति हिरण्यगर्भः । त्रिदशशत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः । कारणत्वेन सर्वकार्याणां व्यापनाद्व्याप्तः । वाति गंधं करोति वायुः "पुण्यो गंधः पृथिव्यां च " इति भगवद्वचनात् । " अधो न क्षीयते जातु यस्माचस्मादधोक्षजः ' इति उद्योगपर्वणि । " द्यौरंतरिक्षं पृथिवी चाऽधस्तयोर्यस्मादजायत मध्ये वैराजरूपेण " इति वाऽधोक्षजः । अधोभूते प्रत्यक्प्रवाहिते अक्षगणे जायत इति अधोक्षजः । " अधोभूते ह्यक्षगणे प्रत्यग्रूपप्रवाहिते जायते तस्य वै ज्ञानं तेनाधोक्षज उच्यते " ॥५७॥

ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ।

उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥ ५८ ॥

कालात्मना ऋतुशब्देन लक्ष्यत इति ऋतुः । शोभनं निर्वाणफलं दर्शनं ज्ञानमस्येति सुदर्शनः । शुभे दर्शने ईक्षणे पद्मपत्रायते अस्येति वा । स्वेच्छया सुंदरं देहं वहति सुखेन दृश्यते भक्तैरिति वा सुदर्शनः । कलयति सर्वमिति कालः । " कालः कलयतामहम् " इति भगवद्वचनात् । परमे प्रकृष्टे स्वे महिम्नि हृदयाकाशे स्थातुं शीलमस्येति परमेष्ठी " परमेष्ठी विभ्राजते " इति मंत्रवर्णात् । शरणार्थिभिः परितो गृह्यते सर्वगतत्वात्परितो ज्ञायते इति वा पत्रपुष्पादिकं भक्तैरर्पितं परिगृह्णातीति वा परिग्रहः । सूर्यादीनामपि भयहेतुत्वादुग्रः । " भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः" इति श्रुतिः । संवसन्ति भूतान्यस्मिन्निति संवत्सरः । जगद्रूपेण वर्धमानत्वात्सर्वकर्माणि क्षिप्रं करोतीति वा दक्षः । संसारसागरे क्षुत्पिपासादिषड्र्मिभिस्तरंगितैः अविद्यादिभिर्महाक्लेशैर्मदादिभिरुपक्लेशैश्च वशीकृतानां विश्रान्तिं कांक्षमाणानां विश्रामं मोक्षं करोतीति विश्रामः । विश्वस्माद्दक्षिणः शक्तो विश्वेषु कर्मसु दाक्षिण्याद्वा विश्वदक्षिणः ॥ ५८ ॥

विस्तारः स्थावरस्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययम् ॥
अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः ॥ ५९ ॥

विस्तीर्यन्ते समस्तानि जगन्ति यस्मिन्निति विस्तारः । स्थितिशीलत्वात्स्थावरः स्थितिशीलानि पृथिव्यादीनि तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थाणुः स्थावरश्चासौ स्थाणुश्चेति स्थावरस्थाणुः । संविदात्मना प्रमाणं प्रत्यक्षादि प्रमाणैर्वा । अन्यथाभावव्यतिरेकेण कारणमिति बीजमव्ययम् । सुखरूपत्वात्सर्वैरर्थ्यत इति अर्थः । न विद्यते अर्थः प्रयोजनमाप्तकामत्वादस्येत्यनर्थः । महान्तः कोशा अन्नमयादयः छादका अस्येति महाकोशः । महान् भोगः सुखरूपोऽस्येति महाभोगः । महद्भोगसाधनलक्षणं धनमस्येति महाधनः ॥ ५९ ॥

अनिर्विण्णः स्थविष्ठो भूर्धर्मयूपो महामखः ॥
नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ॥ ६० ॥

अवाप्तसर्वकामत्वान्निर्वेदोऽस्य न विद्यत इत्यनिर्विण्णः । वैराजरूपेण स्थितः स्थविष्ठः । "अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ" इति श्रुतेः । अजन्मा अभूः अथवा भवतीति भूः भूसत्तायां संपदादित्वाद्भवतेः क्विप् । मही वा । यूपे पशुवत् समाराधनात्मका धर्मास्तत्र बध्यन्त इति धर्मयूपः । यस्मिन्नर्पिता महामखा यज्ञा निर्वाणलक्षणं फलं प्रयच्छन्तो महान्तो जायन्ते स महामखः । "नक्षत्रतारकैः सार्धं चंद्रसूर्यादयो ग्रहाः । वायुपाशमयैर्बंधैर्निबद्धा ध्रुवसंज्ञिते'।सज्योतिषां चक्रं भ्रामयंस्तारामयस्य शिंशुमारस्य पुच्छदेशे व्यवस्थितो ध्रुवः तस्य शिंशुमारस्य ज्योतिश्चक्रस्य नेमिवद्वर्तमानस्य हृदयं विष्णुरिति कथितो नक्षत्रनेमिः शिंशुमारवर्णने विष्णुर्हृदयमिति स्वाध्यायब्राह्मणे श्रूयते । चंद्ररूपेण नक्षत्री " नक्षत्राणामहं शशी " इति भगवद्वचनात् । समस्तकार्येषु समर्थः क्षमः क्षमत इति वा क्षमः 'क्षमया पृथिवीसमः " इति वाल्मीकिवचनात् । सर्वं विकारेषु क्षयितेषु स्वात्मनावस्थित इति क्षामः ' क्षायो मः ' इति निष्ठायां तकारस्य मकारादेशः ।

सृष्ट्याद्यर्थे सम्यगीहते समीहनः ॥ ६० ॥

यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतांगतिः ॥

सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ६१ ॥

सर्वयज्ञस्वरूपत्वाद्यज्ञः सर्वेषां देवानां यज्ञाकारेण वर्तत इति वा यज्ञः " यज्ञो वै विष्णुः " इति श्रुतेः । इज्योऽप्ययमेव यज्ञफलदातृत्वादिज्यः " ये यजन्ति मखैः पुण्यैर्देवतादीन् पितॄनपि । आत्मानमात्मना नित्यं विष्णुमेव यजन्ति ते " इति हरिवंशे । सर्वासु देवतासु यष्टव्यासु प्रकर्षेणायमेव यष्टव्यो मोक्षफलदातृत्वादिति महेज्यः । यूपसहितो यज्ञः क्रतुः । असनोपायिचोदनालक्षणं सत्रं सतस्त्रायत इति वा सत्रम् । सतां मुमुक्षूणां नान्या गतिरिति सतांगतिः । सर्वेषां प्राणिनां कृताकृतं सर्वं पश्यतीति स्वाभाविकेन बोधेनेति सर्वदर्शी । स्वभावेन विमुक्तश्चासावात्मा चेति विमुक्तात्मा ' विमुक्तश्च विमुच्यते ' इति श्रुतेः । सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति सर्वज्ञः " इदं सर्वं यदयमात्मा " इति श्रुतेः । ज्ञानमुत्तममित्येतत्सविशेषणमेकं नाम ज्ञानं प्रकृष्टं अजन्य अनवच्छिन्नं सर्वस्य साधकतममिति ज्ञानमुत्तमम् । " सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म " इति श्रुतेः ॥ ६१ ॥

सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत् ॥

मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः ॥ ६२ ॥

शोभनं व्रतमस्येति सुव्रतः " सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वदा तस्मै ददाम्येतद्व्रतं मम' इति श्रीरामायणे रामवचनम्। शोभनं मुखमस्येति सुमुखः " प्रसन्नवदनं चारु पद्मपत्रायतेक्षणम् " इति श्रीविष्णुपुराणे । वनवासे सुमुखत्वाद्वा दाशरथी रामः सुमुखः ' स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकपरं प्रियम् । मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रति गृहीतवान् । इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पंच च । वर्षाणि परमप्रीतस्थास्यामि वचने तव । न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसुंधराम् । सर्वलोकातिगस्येव मनो रामस्य विव्यथे " इति न व्यथां प्राप्तवान् इति

रामायणे महाभारते च । सर्वविद्योपदेशेन वा सुमुख " यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै " इत्यादि श्रुते । शब्दादि स्थूलकारणरहितत्वाच्छब्दादयो ह्याकाशादीनामुत्तरोत्तरस्थूलत्वकारणानि सदमात्रात्सूक्ष्म " सर्वगत सुसूक्ष्मम् " इति श्रुते । शोभना घोषो वेदात्मकोऽस्येति मेघगम्भीरघोष वास्य सुघोष । सद्वृत्ताना सुख ददात्त-सद्वृत्ताना सुख खण्डयतीति वा सुखद । प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारित्वात्सुहृत् । निरतिशयानन्दरूपत्वान्मनोहरतीति मनोहर । " यो वै भूमा तत्सुख नाल्पे सुखमस्ति " इति श्रुते । जित क्रोधो येन स जितक्रोध । वेदमर्यादास्थापनार्थं ननु कोपवशादित्यतस्त्रिदशशत्रून्निघ्नन्वेदमर्यादां स्थापयन् विक्रमशाली बाहुरस्येति वीरबाहु । अधार्मिकान् विदारयन् विदारण ॥ ६२ ॥

स्वापन स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत् ॥
वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वर ॥ ६३ ॥

प्राणिन स्वापयन्नात्मसबोधविधुरान् मायया कुर्वन् स्वापन । स्वतन्त्र स्ववश । जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वात् आकाशवत्सर्वगत त्वाद्व्यापी " आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य " इति श्रुते । कारणत्वेन सर्वकार्याणा व्यापनाद्वा व्यापी । जगदुत्पत्त्याद्यनेकरूपाणि निमित्तविभूतिभि अनेकधा तिष्ठन्नैकात्मा । जगदुत्पत्तिसप्रत्तिविपत्तिप्रभृतिकर्माणि करोतीति नैककर्मकृत् । वसत्यत्राखिलमिति वत्सर वत्स रातीति वा । भक्तस्नेहित्वाद्वत्सल ' वत्सांशाभ्या कामबले ' इति लच्प्रत्ययविधानात् । वत्साना पालनाद्वत्सी, जगत्पितुस्तस्य वत्सभूता प्रजा इति वा वत्सी । रत्नानि गर्भभूतानि अस्येति समुद्र रत्नगर्भ । धनानामीश्वर धनेश्वर ॥ ६३ ॥

धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरम् ।
अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षण ॥ ६४ ॥

धर्मं गोपायतीति धर्मगुप् । "धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे" इति भगवद्वचनात् । धर्माधर्मविहीनोऽपि धर्ममर्यादास्थापनार्थं धर्ममेव करोतीति धर्मकृत् । धर्मान् धारयिता धर्मी । अवितथं परं ब्रह्म सत् "सदेव सौम्येदं" इति श्रुतेः । अपरं ब्रह्मासत् प्रपंचरूपेण "वाचारंभणं विकारो नामधेयम्" इति श्रुतेः । सर्वाणि भूतानि क्षरम् । कूटस्थोऽक्षरम् ॥ "क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" इति भगवद्वचनात् । आत्मनि कर्तृत्वादिविज्ञानं कल्पितमिति तद्वासनावकुंठितो जीवोऽविज्ञाता । आदित्यादिगता अंशवोऽस्यैवेत्ययमेव मुख्यः सहस्रांशुः । "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" इति श्रुतेः । "यदादित्यगतं तेजः" इत्यादिस्मृतेश्च । विशेषेण देवादिगजभूधरान् सर्वभूतानि वा विदधातीति विधाता । नित्यनिष्पन्नचैतन्यरूपत्वात्कृतलक्षण, कृतानि लक्षणानि शास्त्राण्यनेनेति वा कृतलक्षणः । 'वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात्' इत्यत्रैव वक्ष्यति । सजातीयविजातीयव्यवच्छेदकं लक्षणं सर्वभावनाकृतमनेनेति वा कृतलक्षणः । आत्मनः श्रीवत्सलक्षणं वक्षसि तेन कृतमिति वा कृतलक्षणः ॥ ६४ ॥

गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः ॥

आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥ ६५ ॥

गभस्तिचक्रस्य मध्ये सूर्यात्मना स्थित इति गभस्तिनेमिः । सत्त्वं गुणप्रकाशकं प्राधान्येनाधितिष्ठतीति सर्वप्राणिषु तिष्ठतीति वा सत्त्वस्थः । विक्रमशीलत्वात्सिंहवात्सिंहः । नृशब्दलोपेन सत्यभामा भामेतिवद्वा नृसिंहः सिंहः । भूतानां महानीश्वरो भूतेन सत्येन स एव परमो महानीश्वरः इति वा भूतमहेश्वरः । सर्वभूतान्यादीयन्तेऽनेनेत्यादिः आदिश्चासौ देवश्चेत्यादिदेवः । सर्वान्भावान्परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्ये महति महीयते तस्मादुच्यते महादेवः इति श्रुतेः । देवानां प्राधान्यादेवानामीशो देवेशः । देवान् बिभर्तीति देवभृत् शक्रस्तस्यापि शासितेति देवभृद्गुरुः । देवानां

भरणात्सर्वविद्याना भरणाद्वा देवभृद्गुरु ॥ ६५ ॥

उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्य पुरातन ॥

शरीरभूतभृद्भोक्ता कपींद्रो भूरिदक्षिण ॥ ६६ ॥

जन्मससारसागरादुत्तारयतीत्युत्तर सर्वोत्कृष्ट इति वा उत्तर "*विश्वस्मादिंद्र उत्तर " इति श्रुते । गवां पालनाद्गोपवेषधरो गोपति*, गौर्मही तस्या पतित्वाद्वा गोपति । समस्तभूतानि पालयन् रक्षको जगत इति गोप्ता । न कर्मणा न ज्ञानकर्मभ्यां वा गम्यते ज्ञानेनैव गम्यते इति ज्ञानगम्य । कालेनापरिच्छिन्नत्वात् पुरा भवतीति पुरातन । शरीरारमकभूताना भरणात् प्राणरूपधर शरीरभूतभृत् । पालको भोक्ता, निरतिशयानन्दसदोहसभोगाद्वा भोक्ता । इति नाम्ना पचाशत विवृत । कपिर्वराह इद्रश्चेति कपींद्रो वराहमूर्ति, कपीनां वानरादीना चेंद्र कपींद्रो राघवो वा । भूरयो यज्ञदक्षिणा धर्ममर्यादा दर्शयन्तो यज्ञ कुर्वतो विद्यन्ते इति भूरिदक्षिण ॥ ६६ ॥

सोमपोऽमृतप सोम पुरुजित्पुरुसत्तम ॥

विनयो जय सत्यसधो दाशार्ह सात्त्वतापति ॥ ६७ ॥

सोम पिबति सर्वयज्ञेषु यष्टव्यत्वाद्देवतारूपेणेति सोमप । धर्ममर्यादा दर्शयन् यजमानरूपेण वा सोमप । स्वात्मामृतरस पिबन्नमृतप, मथितमभृतमसुरैर्ह्रियमाण रक्षित्वा देवान् पाययित्वा स्वयमप्यपिबदिति वा । सोमरूपेणौषधी पोषयन् सोम, उमया सह वर्तत इति शिवो वा सोम । पुरून् बहून जयतीति पुरुजित् । विश्वरूपत्वात्पुरु उत्कृष्टत्वात्सत्तम पुरुश्चासौ सत्तमश्चेति पुरुसत्तम । विनय दड दुष्टाना प्रजाना करोतीति विनय समस्तान् जयतीति जय । सत्या सधा सकल्पो अस्येति सत्यसध- '*सत्यसकल्प ' इति श्रुत । दाशो दान तदर्हतीति दाशार्ह*, दाभृदान इति धातुपाठाद्दाशार्हकुलोद्भवत्वाद्वा दाशार्ह । सात्त्वत नाम तत्र तत्करोति तदाचष्ट इति णिचि कृते ' क्विप्चे ' ति क्विप्प्रत्यये कृते च ' णेर

निति ' इति णिलोपे च कृते पदं सात्वत् तेषां पतिर्योगक्षेमकर इति सात्वतांपतिः ॥ ६७ ॥

जीवो विनयिताऽसाक्षी मुकुंदोमितविक्रमः ।
अंभोनिधिरनंतात्मा महोदधिशयोंऽतकः ॥ ६८ ॥

प्राणान् क्षेत्रज्ञरूपेण धारयन् जीवः । विनयित्वं विनयिता तां च साक्षात्पश्यति प्रजानामिति विनयितासाक्षी अथवा नयनेर्गन्तृवाचिनो रूपं विनयिता असाक्षी असाक्षाद्द्रष्टा आत्मातिरिक्तं वस्तु न पश्यतीत्यर्थः। मुक्तिं ददातीति मुकुंदः पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । वर्णाक्षरसाम्यान्निरुक्तिवचनान्नैरुक्तानां मुकुंद इति निरुक्तिः । अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्त्रयः पादविक्षेपा अस्येत्यमितविक्रमः, अमितं विक्रमणं शौर्यमस्येति वाऽमितविक्रमः । अंभांसि देवादयोऽस्मिन्निधीयन्त इत्यंभोनिधिः " तानि ह वा एतानि चत्वार्यंभांसि देवा मनुष्याः पितरोऽसुराः " इति श्रुतेः । सागरो वा " सरसामस्मि सागरः " इति भगवद्वचनात् । देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वादनंतात्मा । संहृत्य सर्वभूतान्येकार्णवं जगत्कृत्वाधः शेते इति महोदधिशयः । अंतं करोति भूतानामित्यंतकः " तत्करोति तदाचष्टे ". इति णिचि प्रत्यये कृते ण्वुल्तृचौ इति ण्वुल् तस्य युवोरनाकावित्यकादेशः ॥ ६८ ॥

अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः ।
आनंदो नंदनो नंदः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥ ६९ ॥

आद्विष्णोरजायतेति कामोऽजः । महः पूजा तदर्हत्वान्महार्हः । स्वभावेनैव भाव्यो नित्यनिष्पन्नरूपत्वादिति स्वाभाव्यः । निर्जिता अमित्रा अंतर्वर्तिनः रागद्वेषादयो बाह्या रावणादयश्च येनासौ जितामित्रः । स्वात्मामृतरसास्वादान्नित्यं प्रमोदते ध्यायिनां ध्यानमात्रेण प्रमोदं कुरुत इति वा प्रमोदनः । आनंदस्वरूपमस्येत्यानंदः " एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि

मात्रामुपजीवन्ति " इति श्रुते । नंदयतीति नंदनः । सर्वाभिरुपपत्तिभिः समृद्धो नंदः । सुखं वैषयिकं नास्य नियत इति वा नंदः । " यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति " इति श्रुते । सत्या धर्मज्ञानादयोऽस्येति सत्यधर्मा । त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु क्रान्ता यस्य स त्रिविक्रमः "त्रीणि पदा विचक्रमे " इति श्रुते । " त्रिरित्येव त्रयो लोकाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः । क्रमते तांस्त्रधा सर्वांस्त्रिक्रमोऽसि जनार्दन " इति हरिवंशे ॥ ६९ ॥

महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ॥

त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृंगः कृतान्तकृत् ॥ ७० ॥

महर्षि कपिलाचार्य इति सविशेषणमेकं नाम । महांश्चासावृषिश्चेति महर्षि कृत्स्नस्य वेदस्य दर्शनात् अन्ये तु वेदैकदेशदर्शनादृषयः कपिलश्चासौ सांख्यस्य शुद्धतत्त्वविज्ञानस्याचार्यश्चेति कपिलाचार्यः । " शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते " इति व्यासस्मृते । " ऋषिप्रसूतं कपिलं महान्तम् " इति श्रुतेश्च । " सिद्धानां कपिलो मुनिः " इति स्मृतेश्च । कृतं कार्यं जगत् ज्ञ आत्मा कृतं च ज्ञश्चेति कृतज्ञः । मेदिन्याः भूम्याः पतिर्मेदिनीपतिः । त्रीणि पदान्यस्येति त्रिपदः " त्रीणि पदा विचक्रमे " इति श्रुते । गुणावेशेन संजातास्तिस्रो दशा अवस्थास्तासामध्यक्ष इति त्रिदशाध्यक्षः । मत्स्यरूपी महति शृंगे प्रलयाम्भोधौ नावं बद्ध्वा चिक्रीड इति महाशृंगः । कृतस्यान्तं संहारं करोतीति कृतान्तकृत् , कृतान्तं मृत्युं कृन्तति वा कृतान्तकृत् ॥ ७० ॥

महावराहो गोविंदः सुषेणः कनकांगदी ॥

गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ७१ ॥

महांश्चासौ वराहश्चेति महावराहः । गोभिर्वाणीभिर्विंदते वेत्ति वेदान्तवाक्यैरिति वा गोविंदः । " गोभिरेव यतो वेद्यो गोविंदः स उदाहृतः " इति शोभना सेना गणात्मिका यस्येति सुषेणः । कनकमयान्यंगदानि यस्य स

निति " इति विष्णुपुराणे। ऐश्वर्यादिकं संहारसमये हन्तीति भगहा। सुखरूपत्वादानंदी, सर्वसंपत्समृद्धत्वादानंदी वा। भूततन्मात्रनिर्मितां वैजयन्त्याख्यां वनमालां वहन् वनमाली। हलमायुधमस्येति हलायुधो बलभद्राकृतिः। अदित्यां कश्यपाद्वामनरूपेण जात इत्यादित्यः। ज्योतिषि सवितृमंडले स्थितो ज्योतिरादित्यः, ज्योतिश्चासावादित्यश्चेति वा। द्वंद्वानि शीतोष्णादीनि सहत इति सहिष्णु.। गतिश्चासौ सत्तमश्चेति गतिसत्तमः ॥ ७३ ॥

सुधन्वा खंडपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ॥
दिविस्पृक् सर्वदृग्व्यासो वाचस्पतिरयोनिजः ॥ ७४ ॥

शोभनमिंद्रियादिमयं शार्ङ्गं धनुरस्यास्तीति सुधन्वा। शत्रूणां खंडनात् खंडः परशुरस्य जामदग्न्याकृतेरिति खण्डपरशुः, शिवो वा। अखण्डः परशुरस्येति वा। सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वाद्दारुणः। द्रविणं वांछितं वित्तं भक्तेभ्यः प्रददातीति द्रविणप्रदः। दिवस्पर्शनाद्दिविस्पृक्। सर्वदृशां सर्वज्ञानानां विस्तारकत्वद्व्यासः सर्वदृग्व्यासः अथवा सर्वा च सा दृक्चेति सर्वदृक् सर्वाकारं ज्ञानं, सर्वस्य दृष्टित्वाद्वा सर्वदृक्। ऋग्वेदादिविभागेन चतुर्धा वेदा व्यस्ताः, आद्यो वेदः एकविंशतिधा कृतः, द्वितीय एकोत्तरशतधा कृतः, सामवेदः सहस्रधा कृतः, अथर्ववेदः नवधा शाखाभेदेन कृत अन्यानि पुराणानि व्यस्तान्यनेनेति व्यासः ब्रह्मा। वाचस्पतिरयोनिजः इति सविशेषणमेकं नाम ॥ ७४ ॥

त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् ॥
संन्यासकृच्छमः शान्तो निष्ठा शान्तिःपरायणम् ॥ ७५ ॥

वेदव्रतसमाख्यातैस्त्रिभिः सामभिः स्तुत इति त्रिसामा। साम गायतीति सामगः। वेदानां मध्ये सामवेदः साम "वेदानां सामवेदोऽस्मि इति" भगवद्वचनात्। सर्वदुःखोपशमलक्षणं परमानदरूपं निर्वाणं। संसाररोगस्यौषधं भेषजं, यद्वा बिभेत्यस्मादिति भेषजम्। संसाररोगनिर्मोक्षकारिणीं परां विद्यामुप—

दिशतीति भिषक् "भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि" इति श्रुतेः । मोक्षार्थं चतुर्थमाश्रमं कृतवानिति संन्यासकृत् । संन्यासिनां प्राधान्येन ज्ञानसाधनं शममाचष्ट इति शमः । "यतीनां प्रशमो धर्मो नियमो वनवासिनाम् । दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम्" इति स्मृतेः । 'तत्करोति तदाचष्टे, इति णिचि पचाद्यचि कृते रूपं शमः । सर्वभूतानां शमयितेति वा शमः । विषयसुखेष्वसंगतया शान्तः । "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" इति श्रुतेः । प्रलये नितरां तत्रैव तिष्ठन्ति भूतानीति निष्ठा । समस्ता विद्या निवृत्तिः शान्तिः सा ब्रह्मैव । परमुत्कृष्टमयनं स्थानं पुनरावृत्तिशंकारहितमिति परायणम् पुल्लिंगपक्षे बहुव्रीहिः ॥ ७५ ॥

शुभांगः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः ॥
गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ७६ ॥

सुंदरां तनुं धारयन् शुभांगः । रागद्वेषादिनिर्मोक्षलक्षणां शान्तिं ददातीति शान्तिदः । सर्गादौ सर्वभूतानि ससर्जेति स्रष्टा । कौ भूम्यां मोदत इति कुमुदः। कोः पृथिव्याः वलनात् संवरणात् कुवलं जलं तस्मिन् शेषोदरे शेत इति कुवलेशयः 'शयवासवासिष्वकालात्' इत्यलुक् सप्तम्याः, कुवलस्य बदरीफलस्य मध्ये शेते तक्षकः सोऽपि तस्य विभूतिरिति वा हरिः कुवलेशयः, कौ भूम्यां संशेरत इति सर्पाणामुदरं कुवलं तस्मिन् शेषोदरे शेत इति वा कुवलेशयः । गवां वृद्ध्यर्थं गोवर्धनं धृतवानिति गोभ्यो हितो गोहितः, गोर्भूमेर्भारावतरणे स्वेच्छया शरीरग्रहणं कुर्वन् वा गोहितः। गोर्भूम्यादेः पतिर्गोपतिः । रक्षको जगत इति गोप्ता, स्वात्मानं स्वमायया स्वमात्मानं संवृणोतीति वा गोप्ता । सर्वकामाभिवर्षके अक्षिणी अस्येति, वृषभो धर्मः स एव वा दृष्टिरस्येति वृषभाक्षः । वृषो धर्मः प्रियो यस्य स वृषप्रियः । 'वा प्रियस्य' इति पूर्वनिपातविकल्पविधानात् परनिपातः ७६

अनिवर्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ॥
श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतांवरः ॥ ७७ ॥

देवासुरसंग्रामान्न निवर्तत इत्यनिवर्ती, वृषप्रियत्वाद्धर्मान्न निवर्तत इति वा अनिवर्ती। स्वभावतो विषयेभ्यो निवृत्त आत्मा मनोऽस्येति निवृत्तात्मा। विस्तृतं जगत् संहारसमये सूक्ष्मरूपेण संक्षिपन् संक्षेप्ता। उपात्तस्य परिरक्षणं क्षेमं करोतीति क्षेमकृत्। नामस्मृतिमात्रेण पावयन् शिवः। इति नाम्नां षष्ठं शतं विवृतम्। श्रीवत्ससंज्ञं चिह्नमस्य वक्षसि स्थितमिति श्रीवत्सवक्षाः। अस्य वक्षसि श्रीरनपायिनी वसतीति श्रीवासः। अमृतमथने सर्वान् सुरासुरादीन् विहाय श्रीरेनं वरयामासेति श्रीपतिः॥ श्रीः परा शक्तिः तस्याः पतिरिति वा। "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इति श्रुतेः। ऋग्यजुःसामलक्षणा श्रीर्येषां तेषां श्रीमतां विरिंच्यादीनां प्रधानं इति श्रीमतांवरः "ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सताम्" इति श्रुतेः॥ ७७॥

श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः॥
श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमाँल्लोकत्रयाश्रयः॥ ७८॥

श्रियं ददाति भक्तानामिति श्रीदः। श्रियः ईशः श्रीशः। श्रीमत्सु नित्यं वसतीति श्रीनिवासः श्रीशब्देन श्रीमन्तो लक्ष्यन्ते। सर्वशक्तिमयेऽस्मिन्नखिलाः श्रियो निधीयन्ते इति श्रीनिधिः। कर्मानुरूपेण विविधाः श्रियः सर्वभूतानां भावयतीति श्रीविभावनः। सर्वभूतानां जननीं श्रियं वक्षसि वहन् श्रीधरः। स्मरतां स्तुवतामर्चयतां च भक्तानां श्रियं करोतीति श्रीकरः। अनपायिसुखावाप्तिलक्षणं श्रेयः तच्च परस्यैव रूपमिति श्रेयः। श्रियोऽस्य सन्तीति श्रीमान्। त्रयाणां लोकानामाश्रयत्वाल्लोकत्रयाश्रयः॥ ७८॥

स्वक्षः स्वंगः शतानंदो नंदिर्ज्योतिर्गणेश्वरः।
विजितात्माऽविधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः॥ ७९॥

शोभने पुण्डरीकाभे अक्षिणी अस्येति स्वक्षः। शोभनान्यंगानि अस्येति स्वंगः। एक एव परमानन्दः उपाधिभेदाच्छतधा भिद्यत इति शतानन्दः। "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुतेः। परमा-

नंदविग्रहो नंदी । ज्योतिर्गणानामीश्वरो ज्योतिर्गणेश्वरः । "तमेव भान्त-मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः । "यदादित्य-गतं तेजः" इत्यादिस्मृतेश्च । विजित आत्मा मनो येन स विजितात्मा । न केनापि विधेय आत्मा स्वरूपमस्येति अविधेयात्मा । सती अवितथा कीर्तिरस्येति सत्कीर्तिः । करतलामलकवत्सर्वं साक्षात्कृततवतः क्वापि संशयो नास्तीति छिन्नसंशयः ॥ ७९ ॥

उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतस्थिरः ।
भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥ ८० ॥

सर्वभूतेभ्यः समुद्रिक्तत्वादुदीर्णः । सर्वतः सर्वं स्वचैतन्येन पश्यतीति सर्वतश्चक्षुः "विश्वतश्चक्षुः" इति श्रुतेः । न विद्यतेऽस्येशः इत्यनीशः "न तस्येशः कश्चन" इति श्रुतेः । शश्वद्भवन्नपि न विक्रियां कदाचि-दुपैतीति शाश्वतस्थिर इति नामैकम् । लंकां प्रति मार्गमन्वेषमाणः सागरं प्रति भूमौ शेते इति भूशयः । स्वेच्छयावतारैर्बहुभिर्भूमिं भूषयन् भूषणः । भूतिर्भवनं सत्ताविभूतिर्वा सर्वविभूतीनां कारणत्वाद्वा भूतिः । विगतः शोकोऽस्य परमानंदैकरूपत्वादिति विशोकः । स्मृतिमात्रेण भक्तानां शोकं नाशयतीति शोकनाशनः ॥ ८० ॥

अर्चिष्मानर्चितः कुंभो विशुद्धात्मा विशोधनः ।
अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ ८१ ॥

अर्चिष्मन्तो यदीयेनार्चिषा चंद्रसूर्यादयः स एव मुख्योऽर्चिष्मान् । सर्वलोकादिभिर्विरिंच्यादिभिरार्चित इत्यर्चितः । कुंभवदस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितमिति कुंभः । गुणत्रयातीततया विशुद्ध आत्मास्येति विशुद्धात्मा । स्मृतिमात्रेण पापानां क्षपणात् विशोधनः । चतुर्व्यूहेष्वनिरुद्धः । न निरुध्यते शत्रुभिः कदाचिदिति वाऽनिरुद्धः । प्रतिपक्षोऽस्य न विद्यत इत्यप्रतिरथः । प्रकृष्टं द्युम्नं द्रविणमस्येति प्रद्युम्नः चतुर्व्यूहात्मा । अमितो विक्रमोऽस्येत्यमितविक्रमः ॥ ८१ ॥

कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः ।
त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ॥ ८२ ॥

कालनेमिनमसुरं निजघानेति कालनेमिनिहा । गणं विना शत्रूणां कुल्यानि निहत्य राजत इति वीरः, विक्रमशालित्वाद्वा वीरः शूरवीरविक्रान्ताविति धातुपाठात् । शूरकुलोद्भवत्वाच्छौरिः । शूरजनानां वासवादीनां शौर्यातिशयेनेष्ट इति शूरजनेश्वरः । त्रयाणां लोकानामंतर्यामितयात्मेति त्रिलोकात्मा, त्रयो लोका अस्मात्परमार्थतो न भिद्यन्ते इति वा त्रिलोकात्मा । त्रयो लोकास्तदाज्ञया स्वेषु स्वेषु कर्मसु वर्तन्त इति त्रिलोकेशः । केशसंज्ञिता सूर्यादिसंक्रान्ता अंशवस्तद्वत्तया केशवः । "अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः । सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः" इति महाभारते । ब्रह्मविष्णुशिवाख्याः शक्तयः केशसंज्ञिताः तद्वत्तया वा केशवः " त्रयः केशिनः " इति श्रुतेः । " मत्केशो वसुधातले " इति केशशब्दः शक्तिपर्यायत्वेन प्रयुक्तः । " को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवांशसंभूतौ तस्मात्केशवनामवान् " इति हरिवंशे । केशिनामानमसुरं हतवानिति केशिहा । सहेतुकं संसारं हरतीति हरिः ॥ ८२ ॥

कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः ।
अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनंतो धनंजयः ॥ ८३॥

धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयं वांछद्भिः काम्य इति कामः स चासौ देवश्चेति कामदेवः । कामिनां कामान् पालयतीति कामपालः । पूर्णकामत्वात्कामी, कामोऽस्यास्तीति वा " सोऽकामयत " इति श्रुतेः । अभिरूपतमं देहं वहन् कान्तः, द्विपरार्धान्ते कस्य हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणोऽन्तो यस्मादिति वा कान्तः । कृत आगमः श्रुतिस्मृत्यादिलक्षणो येन स कृतागमः । "वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् " इति वक्ष्यति । " श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे " इति भगवद्वचनात् । इदं तदीदृगेवेति निर्देष्टुं

यत्र न शक्यते गुणाद्यतीतत्वाद्रूपमस्येत्यनिर्देश्यवपुः। रोदसी व्याप्य कांतिरभ्यधिका स्थितास्येति विष्णुः "व्याप्य मे रोदसी पार्थ कान्ति रभ्यधिका स्थिता। क्रमणाद्वाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः" इति महाभारते। गत्यादिमत्वाद्वीरः 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' इति धातुपाठात्। व्यापित्वान्नित्यत्वात्सर्वात्मत्वाद्देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वादनंतः। "सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म" इति श्रुतेः। "गंधर्वाप्सरसः सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः। नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमव्ययः" इति विष्णुपुराणवचनाच्चानतः। यद्दिग्विजये प्रभूतं धनमजयत्तेन धनंजयोऽर्जुनः "पाण्डवानां धनंजयः" इति भगवद्वचनात्॥ ८३॥

ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः॥
ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः॥ ८४॥

"तपो वेदाश्च जातिश्च ज्ञानं च ब्रह्मसंज्ञितं" तेभ्योहितत्वात्तद्वेदितृत्वाद्वा ब्रह्मण्यः। तपआदीनां कर्तृत्वाद्ब्रह्मकृत्। ब्रह्मात्मना सर्वं सृजतीति ब्रह्मा। बृहत्वात् बृंहणत्वात्सत्यादिलक्षणं ब्रह्म "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः। 'प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम्। वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम्' इति विष्णुपुराणे। तपआदीनां विवर्धनात् ब्रह्मविवर्धनः। वेदं वेदार्थं च यथावद्वेत्ति विंदत इति वा ब्रह्मवित्। ब्रह्मात्मना ब्राह्मणात्मना समस्तानां लोकानां प्रवचनं कुर्वन्वेदस्यायमिति ब्राह्मणः। ब्रह्मसंज्ञितास्तच्छेषभूता अस्य सन्तीति ब्रह्मी। वेदान् स्वात्मभूतान् जानातीति ब्रह्मज्ञः। ब्राह्मणानां प्रियो ब्राह्मणप्रियः, ब्राह्मणाः प्रिया अस्येति वा "घ्नन्तं शपन्तं परुषं वदन्तं यो ब्राह्मणं न प्रणमेद्यथार्हम्। स पापकृद्ब्रह्मदवाग्निदग्धो वध्यश्च दंड्यश्च न चास्मदीयः" इति भगवद्वचनात्। "यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत्। भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवारणिः" इति च महाभारते॥ ८४॥

महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः ॥
महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ॥ ८५ ॥

महान्तः क्रमाः पादविक्षेपा अस्येति महाक्रमः "शं नो विष्णुरुरुक्रमः" इति श्रुतेः। महज्जगदुत्पत्त्यादि कर्मास्येति महाकर्मा। यदीयेन तेजसा भास्करादयस्तेजस्विनस्तन्महत्तेजोऽस्येति महातेजाः 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इति श्रुतेः। "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" इति स्मृतेश्च। क्रौर्यशौर्यादिभिर्महद्भिः समलङ्कृत इति महातेजाः। महांश्चासावुरगश्चेति महोरगः "सर्पाणामस्मि वासुकिः" इति भगवद्वचनात्। महांश्चासौ क्रतुश्चेति महाक्रतुः। "यथाश्वमेधः क्रतुराट्" इति मनुवचनात्। "सोऽपि स एवेति" श्रुतेः। महांश्चासौ यज्वा चेति लोकसंग्रहार्थं यज्ञान् निर्वर्तयन् महायज्वा। महांश्चासौ यज्ञश्चेति महायज्ञः "यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि" इति भगवद्वचनात्। महच्च तद्धविश्चेति ब्रह्मात्मनि सर्वं जगत्तदात्मतया हूयत इति महाहविः। महाक्रतुरित्यादयो बहुव्रीहयो वा ॥ ८५ ॥

स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ॥
पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ॥ ८६ ॥

सर्वैः स्तूयते न स्तोता कस्यचिदिति स्तव्यः। अत एव स्तवप्रियः। येन स्तूयते तत्स्तोत्रं गुणसंकीर्तनात्मकम्। स्तुतिः स्तवनक्रिया। स्तोतापि स एव। प्रियो रणो यस्य यतः पंचमहायुधानि नंदकखड्गसहितानि धत्ते सततं लोकरक्षणार्थमतो रणप्रियः। सर्वैः कामैः सकलाभिः शक्तिभिश्च संपन्न इति पूर्णः। न केवलं पूर्ण एव पूरयिता च सर्वेषां संपद्भिः। स्मृतिमात्रेण कल्मषाणि क्षपयतीति पुण्यः पुण्या कीर्तिरस्य यतः पुण्यमावहत्यस्य कीर्तिर्नृणामिति पुण्यकीर्तिः। आन्तरैर्बाह्यैर्व्याधिभिः कर्मजैर्न पीड्यत इति अनामयः ॥ ८६ ॥

मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥
वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः ॥ ८७ ॥

मनसो वेग इव वेगोऽस्य सर्वगतत्वान्मनोजवः । चतुर्दशविद्यानां बाह्यविद्यासमयानां च प्रणेता प्रवक्ता चेति तीर्थकरः । हयग्रीवरूपेण मधुकैटभौ हत्वा विरिंचये सर्गादौ सर्वाः श्रुतीरन्याश्च विद्या उपदिशन् वेदबाह्या विद्याः सुरवैरिणां बंधनाय चोपदिशति इति पौराणिका· कथयन्ति । वसु सुवर्णं रेतोऽस्येति वसुरेताः । "अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमथासृजत् । तदंडमभवद्धैम सहस्रांशुसमप्रभम् ।" इति वचनात् । ब्रह्मणः कारणं परमिति वसुरेता । वसु धनं प्रकर्षेण ददाति साक्षाद्धनाध्यक्षोऽयमितरस्तु तत्प्रसादाद्धनाध्यक्ष इति वसुप्रदः । वसु प्रकृष्टं मोक्षाख्यं फलं भक्तेभ्य· प्रददातीति द्वितीयो वसुप्रदः " विज्ञानमानंदं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विदः " इति श्रुतेः । सुरारीणां वसूनि प्रकर्षेणाधः खंडयन् वा वसुप्रदः । वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः । वसन्ति भूतानि तत्र तेषु वा वसतीति वसुः, छादयत्यात्मनः स्वरूपं माययेति वा वसु। अविशेषेण सर्वविषयेषु तन्मनो वसतीति वसुः तन्मनोऽस्येति वसुमनाः ब्रह्म । हविरिति तद्धविरेवेति भगवद्वचनाद्धविः ॥८७॥

सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायण· ॥
शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ॥ ८८ ॥

" अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः " इति श्रुते· ब्रह्मास्तीति ये विदुस्ते सन्तस्तै· प्राप्यत इति सद्गतिः । सती गतिर्बुद्धि· समुत्कृष्टाऽस्येति वा सद्गति' । सती कृतिर्जगदुत्पत्यादिलक्षणाऽस्य यस्मात्तेन सत्कृतिः ॥ इति सप्तमं शतं विवृतम् ॥ सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितानुभूतिः सत्ता " एकमेवाद्वितीयम् " इति श्रुतेः । स एव परमात्मा चिदात्मको बोधो बहुधा भासमानत्वात्सद्भूतिः नानात्वप्रतीतिर्बाध्यमानत्वान्न सत्याप्यसन् श्रौतो वा यौक्तिको वा बाधः प्रपंचस्य विवक्षितः ।

सतां तत्त्वविदां परं प्रकृष्टमयनमिति सत्परायणः । हनुमत्प्रमुखाः सैनिकाः शौर्यशालिनो यस्यां सेनायां सा शूरसेना यस्य स शूरसेनः । यदूनां प्रधानत्वाद्यदुश्रेष्ठः । सतां विदुषामाश्रय इति सन्निवासः । शोभना यमुना यमुनासंबंधिनः परिवेष्टारोऽस्येति सयामुनः । गोपालवेषधरा यमुनापरिवेष्टारः पद्मासनादयः शोभना अस्येति वा सुयामुनः ॥८८॥

भूतावासो वासुदेवः सर्वासुनिलयोऽनलः ॥
दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरोऽथापराजितः ॥ ८९ ॥

भूतान्यत्राभिमुख्येन वसन्तीति भूतावासः । " वसन्ति त्वयि भूतानि भूतावासस्ततो भवान् " इति हरिवंशे । जगदाच्छादयति माययेति वासुः स एव देव इति वासुदेवः । " छादयामि जगत्सर्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः इति भगवद्वचनात् । सर्व एवासवः प्राणा जीवात्मके यस्मिन्नाश्रये निलीयन्ते स सर्वासुनिलयः । अलं पर्याप्तिः शक्तिसंपदां नास्य विद्यत इत्यनलः । धर्मविरुद्धे पथि तिष्ठतां दर्पं हन्तीति दर्पहा । धर्मवर्त्मनि वर्तमानानां दर्पं गर्वं ददातीति दर्पदः । स्वात्मामृतरसास्वादनात् नित्यं प्रमुदितो दृप्तः । न शक्या धारणा यस्य प्रणिधानादिषु सर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वात्तथापि तत्प्रसादतः कैश्चिद्दुःखेन धार्यते हृदये जन्मान्तरसहस्रेषु भावनायोगात्तस्माद्दुर्धरः । " क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते " इति भगवद्वचनात् । नान्तरैः रागादिभिर्बाह्यैः शत्रुभिः पराजित इत्यपराजितः ॥ ८९ ॥

विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ॥
अनेकमूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥ ९० ॥

विश्वा मूर्तिरस्य सर्वात्मकत्वादिति विश्वमूर्तिः । शेषपर्यंकशायिनोऽस्य महती मूर्तिरिति महामूर्तिः । ज्ञानमयी मूर्तिः स्वेच्छया तैजसी वा दीप्तिरस्येति दीप्तमूर्तिः कर्मनिबंधना मूर्तिरस्य न विद्यत इति अमूर्तिमान् । अवतारेषु स्वेच्छया लोकानामुपकारिणीः बह्वीर्मूर्तीर्भजत इत्यनेकमूर्तिः ।

यद्यप्यनेकमूर्तित्वं तथाप्ययमीदृश इति न व्यज्यत इति अव्यक्तः। नानाविकल्पजा मूर्तयः संविदाकृतेः सन्तीति शतमूर्तिः। यतो विश्वादिमूर्तिस्त्वमत एव शताननः॥ ९०॥

एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्॥
लोकबंधुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः॥ ९१॥

परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदविमुक्तत्वादेकः "एकमेवाद्वितीयं" इति श्रुतेः। मायया बहुरूपत्वान्नैकः "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति श्रुतेः। सोमो यत्राभिषूयते सोऽध्वरः सवः। कशब्दः सुखवाचकः तेन स्तूयत इति कः 'कं ब्रह्म' इति श्रुतेः। सर्वपुरुषार्थरूपत्वाद्ब्रह्मैव विचार्यमिति ब्रह्म किं। यच्छब्देन स्वतःसिद्धवस्तूद्देशवाचिना ब्रह्म निर्दिश्यते इति ब्रह्म यत्। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेः। तनोतीति ब्रह्म तत्। "ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इति भगवद्वचनात्। पद्यते गम्यते मुमुक्षुभिरिति पद यस्मादुत्कृष्टं नास्ति तदनुत्तमं, सविशेषणमेकं नाम पदमनुत्तममिति। आधारभूतेऽस्मिन्सकला लोका बध्यन्त इति लोकानां बंधुर्लोकबंधुः, लोकानां जनकत्वाज्जनकोपमो बंधुर्नास्तीति वा लोकानां बन्धुकृत्यं हिताहितोपदेशं श्रुतिस्मृतिलक्षणं कृतवानिति वा लोकबंधुः। लोकैर्नाथ्यते याच्यते तानुपतपति तेभ्य आशास्ते तेषामीष्ट इति वा लोकनाथः। "नाथृ नाधृयाच्ञोपतापैश्वर्याशीष्षु" इति धातुपाठात्। मधुकुले जातत्वान्माधवः। भक्तस्नेहवत्त्वात् भक्तवत्सलः॥ ९१॥

सुवर्णवर्णो हेमांगो वरांगश्चंदनांगदी॥
वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचलश्चलः॥ ९२॥

सुवर्णस्य वर्ण इव वर्णोऽस्येति सुवर्णवर्णः "यदा पश्य पश्यते रुक्मवर्ण" इति श्रुतेः। हेमेवांगं वपुरस्येति हेमांगः। "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः" इति श्रुतेः। वराणि शोभनान्यंगानि अस्येति वरांगः। चंदनाह्लादनैरंगैः केयूरैर्भूषित इति चंदनांगदी। धर्मत्राणाय वीरानसुरमुख्यान्

हिरण्यकशिपुप्रभृतीन् रागादींश्च हन्तीति वीरहा । समो नास्य विद्यते सर्वविलक्षणत्वादिति विषम । "न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिक कुतोऽन्य" इति भगवद्वचनात् । सर्वविशेषरहितत्वाच्छून्यश्छून्य । धृता विगलिता आशिष प्रार्थना अस्येति धृताशी । "न स्वरूपान्न सामर्थ्यान्नाविज्ञानादिकाद्गुणात् । चलन विद्यतेऽस्य" इत्यचल । वायुरूपेण चलतीति चल ॥ ९२ ॥

अमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक् ।

सुमेधा मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधर ॥ ९३ ॥

अनात्मवस्तुष्वात्माभिमानो नास्ति स्वयवेदनाकृतेरित्यमानी । स्वमायया सर्वेषामनात्मनि स्वात्माभिमान ददाति, भक्ताना सत्कार मान च ददाति, अधर्मिष्ठानां सत्कार द्यति खडयति, तत्त्वविदामनात्मन्यभिमान द्यति खडयतीति वा मानद । सर्वैर्माननीय पूजनीय सर्वेश्वरत्वादिति मान्य । चतुर्दशाना लोकानामीश्वरत्वाल्लोकस्वामी । त्रिलोकान् धारयतीति त्रिलोकधृक् । शोभना मेधा प्रज्ञाऽस्येति सुमेधा । 'नित्यमसिच्प्रजामेधयो' इति समासान्तोऽसिचप्रत्यय । मेधेऽध्वरे जायत इति मेधज । कृतार्थो धन्य । सत्या अवितथा मेधाऽस्येति सत्यमेधा । अशेषैरंशै शेषाद्यैरशेषा धरा धारयन् धराधर ॥ ९३ ॥

तेजोवृषो द्युतिधर सर्वशस्त्रभृता वर ॥

प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृंगो गदाग्रज ॥ ९४ ॥

तेजसा भासा सर्वदा द्वादशादित्यरूपेण वर्षणात्तेजोवृष । द्युतिम गगता कान्ति धारयन् द्युतिधर । सर्वशस्त्रभृता श्रेष्ठ इति सर्वशस्त्रभृता वर । भक्तैरुपहृत पत्रपुष्पादिक गृह्णातीति प्रग्रह । धावतो विषयारण्ये दुर्दान्तेन्द्रियवाजिन तत्प्रसादेन रश्मिनेव बध्नातीति वा प्रग्रहवत्प्रग्रह । प्रग्रहो रश्मौ वा इति पाणिनिवचनात् प्रग्रहश-

ब्दस्य साधुत्वम् । स्ववशेन सर्वं निगृह्णातीति निग्रहः । विगतमग्रमंतो नाशोऽस्येति व्यग्रः । भक्तजनानामभीष्टप्रदानेषु व्यग्र इति वा व्यग्रः । चतुःशृंगो नैकशृंगः " चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश" इति श्रुतेः । निगदेन मंत्रेणाग्रे जायते इति निशब्दलोपं कृत्वा गदाग्रजः । यद्वा गदो नाम श्रीवासुदेवावरजः तस्मादग्रे जायत इति वा गदाग्रजः॥९४

चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥
चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ९५ ॥

चतस्रो मूर्तयो विराट्सूत्रात्मप्राकृततुरीयात्मनोऽस्येति चतुर्मूर्तिः । सिता रक्ता पीता कृष्णा इति चतस्रो मूर्तयोऽस्येति वा चतुर्मूर्तिः । चत्वारो बाहवोऽस्येति चतुर्बाहुरिति नाम वासुदेवे रूढम् । शरीरपुरुषः छंदःपुरुषः वेदपुरुषो महापुरुषः इति बह्वृचोपनिषदुक्ताश्चत्वारः पुरुषा व्यूहा अस्येति चतुर्व्यूहः । चतुर्णामाश्रमाणां वर्णानां च यथोक्तकारिणां गतिश्चतुर्गतिः । रागद्वेषादिरहितत्वाच्चतुरं मन आत्माऽस्येति मनोबुद्धिरहंकारचित्ताख्यपुरुषार्थचतुष्टयात्मकत्वाद्वा चतुरात्मा । धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुष्टयं भवत्युत्पद्यते यस्मादिति चतुर्भावः । यथावद्वेत्ति चतुर्णां वेदानां अर्थमिति चतुर्वेदवित् । एकः पादोऽस्येति एकपात् "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" इति श्रुतेः । "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति स्मृतेश्च ॥ ९५ ॥

समावर्तोऽनिवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ॥
दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥ ९६ ॥

संसारचक्रस्य सम्यगावर्तक इति समावर्तः । सर्वत्र वर्तमानत्वान्न निवृत्त आत्मा कुतोऽपीत्यनिवृत्तात्मा, निवृत्त आत्मा मनो विषयेभ्योऽस्येति वा निवृत्तात्मा । जेतुं न शक्यत इति दुर्जयः । भयहेतुत्वादस्याज्ञां सूर्यादयो नातिक्रामन्तीति दुरतिक्रमः " भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति

सूर्यः। भयादिंद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचमः" इति मंत्रवर्णात्। महद्भयं वज्रमुद्यतमिति च। दुर्लभया भक्त्या लभ्यत्वाद्दुर्लभः "जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः। नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते" इति व्यासवचनात्। "भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया" इति भगवद्वचनाच्च। दुःखेन गम्यते ज्ञायत इति दुर्गमः। अंतरायप्रतिहतैर्दुःखादवाप्यत इति दुर्गः। दुःखेनावास्यते चित्ते योगिभिः समाधाविति दुरावासः। दुर्गामिनो दानवादयस्तान् हन्तीति दुरारिहा॥९६॥

शुभांगो लोकसारंगः सुतंतुस्तंतुवर्धनः॥

इंद्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः॥९७॥

शोभनैरंगैर्ध्येयत्वाच्छुभांगः। लोकानां सारं यत्तद्गृह्णातीति लोकसारंगः "प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्" इति श्रुतेः॥ लोकसारः प्रणवः तेन प्रतिपत्तव्य इति वा लोकसारंगः पृषोदरादित्वात्साधुत्वम्। शोभनस्तंतुर्विस्तीर्णः प्रपंचोऽस्येति सुतंतुः। तमेव तंतुं वर्धयति छेदयतीति वा तंतुवर्धनः इंद्रस्य कर्मेव कर्मास्येतीन्द्रकर्मा ऐश्वर्यकर्मेत्यर्थः। महान्ति वियदादीनि भूतानि कर्माणि कार्याण्यस्येति महाकर्मा। कृतमेव न कर्तव्यं किंचदपि कर्मास्य विद्यत इति कृतकर्मा, धर्मात्मकं कर्म कृतवानिति वा। कृतः वेदात्मकः आगमोऽनेनेति कृतागमः। "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" इति श्रुतेः॥९७॥

उद्भवः सुंदरः सुंदो रत्ननाभः सुलोचनः॥

अर्को वाजसनः शृंगी जयंतः सर्वविज्जयी॥ ९८॥

उत्कृष्ट भवं जन्म स्वेच्छया भजत इत्युद्भवः। उद्गतमपगतं भवमस्य सर्वकारणत्वादिति वा उद्भवः। विश्वातिशायिसौभाग्यशालित्वात्सुंदरः। सुष्ठु उंदतीति सुंदः "उन्दीक्लेदने" इति धातोः पचाद्यच्। आर्द्रीभावस्य वाचकः करुणाकर इत्यर्थः पृषोदरादित्वात्पररूपत्वम्। रत्नशब्देन शोभा लक्ष्यते रत्नवत्सुंदरा नाभिरस्येति रत्ननाभः। शोभनं लोचनं

नयनं ज्ञानं वास्येति सुलोचनः । ब्रह्मादिभिः पूज्यतमैरर्चनीयत्वादर्कः । वाजमन्नमार्थिनां सनोति ददातीति वाजसनः प्रलयांभसि शृंगवन्मत्स्यविशेषरूपः शृंगी । मत्वर्थीयोऽतिशायने अरीन् अतिशयेन जयति जयहेतुर्वा जयंतः । सर्वविषयज्ञानमस्येति सर्ववित् । अंतरान् रागादीन् बाह्यान् हिरण्याक्षादींश्च जेतुं शीलमस्येति जयी 'प्रजोरिनिः' इत्याधिकारे 'जिदृक्षि' इत्यादिपाणिनीयवचनादिनिप्रत्ययः । सर्वविचासौ जयी चेति सर्वविजयीत्येकं नाम ॥९८॥

सुवर्णबिंदुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः ।
महाह्रदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥ ९९ ॥

बिन्दवोऽवयवाः सुवर्णसदृशा अस्येति सुवर्णबिन्दुः 'आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः' इति श्रुतेः । शोभनो वर्णोऽक्षरं बिंदुश्च यस्मिन्मंत्रात्मा वा सुवर्णबिंदुः । नाम्नामष्टमं शतं विवृतम् ॥ सत्ताऽनलोऽनेकमूर्तिस्तद्वीरहा त्रिलोकधृक् निग्रहश्चतुर्वेदवित् दुरारिहा सुंदरः ॥ रागद्वेषादिभिः शब्दादिविषयैश्च त्रिदशादिभिश्च न क्षुभ्यत इत्यक्षोभ्यः । सर्वेषां वागीश्वराणां ब्रह्मादीनामपीश्वरः सर्ववागीश्वरेश्वरः । अवगाह्य सदानंदं विश्रम्य सुखमासते योगिन इति महाह्रद इव महह्रदः । गर्तवदस्य माया महती दुरत्ययेति महागर्तः "मम माया दुरत्यया" इति भगवद्वचनात् । यद्वा गर्तशब्दो रथपर्याय इति नैरुक्तैरुक्तस्तस्मान्महारथो महागर्तः । महारथत्वमस्य प्रसिद्धं भारतादिषु । कालत्रयानवच्छिन्नस्वरूपत्वान्महाभूतः । सर्वभूतानि यस्मिन्निधीयन्ते महांश्चासौ निधिश्चेति महानिधिः ॥ ९९ ॥

कुमुदः कुंदरः कुंदः पर्जन्यः पावनोऽनिलः ॥
अमृतांशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥ १०० ॥

कुं धरणिं भारावतारणं कुर्वन् मोदयतीति कुमुदः मुदिरत्र णिजर्थः । कुंदपुष्पतुल्यानि शुद्धानि धर्मानुबंधीनि फलानि राति ददातीति कुंदरः । कुंदपुष्पतुल्यानि शुद्धानि फलानि लात्यादत्त इति वा कुंदरः रलयोरैक्ये-

कन्त्स्मरणात् । " कु धरा दारयामास हिरण्याक्षजिघांसया । वाराह रूपमास्थाय" इति वा कुंदर । कुंदोपमसुंदर । कुंदोपमसुंदराङ्गत्वात्स्वच्छस्फटिकवन्निर्मल कुंद । कु पृथ्वीं कश्यपायादादिति वा कुंद । " सर्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान् । तस्मिन्यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दन । मारीचाय ददौ प्रीत काश्यपाय वसुंधराम् इति हरिवंशे । कु पृथ्वीं द्यति खण्डयतीति वा कुंद । कुशब्देन पृथ्वीश्वरा लक्ष्यन्ते "निःक्षत्रिया यश्च चकार मेदिनीमनेकशो बाहुवनं तथाच्छिनत् । यः कार्तवीर्यस्य स भार्गवोत्तमो ममास्तु मागल्यविवर्धनो हरिः " इति विष्णुधर्मे । पर्जन्य वदाध्यात्मिकादितापत्रय शमयति, सर्वान्कामानभिवर्षतीति वा पर्जन्य । स्मृतिमात्रेण पुनातीति पावन । इलति प्रेरण करोतीति इल तद्रहितत्वादनिल । इलति स्वपिति इत्यज्ञ इलस्तद्विपरीत नित्यप्रबुद्धस्वरूपत्वादिति वाऽनिल । अथवा निलिर्गहनार्थात्कप्रत्ययान्तस्तद्रूप गहनोऽनिल इति वा । स्वात्मानदामृतमश्नातीत्यमृताश । मथितममृत सुरान् पाययित्वा स्वय चाश्नातीति वाऽमृताश अमृता अनश्वरा अविनश्वरफलत्वादाशा वाञ्छाऽस्येति वा अमृताश । मृत मरण तद्रहित वपुरस्येत्यमृतवपु । सर्वं जानातीति सर्वज्ञ । " य सर्वज्ञ स सर्ववित् " इति श्रुते । " सर्वतोक्षिशिरोमुखम् " इति भगवद्वचनात्सर्वतोमुख ॥ १०० ॥

सुलभ सुव्रत सिद्ध शत्रुजिच्छत्रुतापन ।
न्यग्रोधोदुबरोऽश्वत्थश्चाणूरान्ध्रनिषूदन ॥ १०१ ॥

पत्रपुष्पफलादिभिर्भक्तिमात्रसमर्पितै सुखेन लभ्यत इति सुलभ । " पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु । भक्त्यैकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै कथ न क्रियते प्रयत्न "इति महाभारते। शोभन व्रत नियतो भुक्ते भोजनान्निवर्तत इति वा सुव्रत । अनन्याधानसिद्धित्वात्सिद्ध । सुरशत्रव एवास्य शत्रवस्तान् जयतीति शत्रुजित् । सुरशत्रूणां तापन शत्रुतापन । न्यक् अवाक् रोहति सर्वेषामुपरि वर्तत इति न्यग्रोध ।

पृषोदरादित्वाद्धकारस्य धकारादेशः । सर्वाणि भूतानि न्यक्कृत्य निजमायां वृणोति निरुणद्धीति वा न्यग्रोधः । अंबरादुद्गतः कारणत्वेनेत्युदुंबरः पृषोदरादित्वादेवोकारादेशः । यद्वोदुंबरमन्नाद्यं तेन तदात्मना विश्वं पोषयन् उदुंबरः । 'ऊर्वा अन्नाद्यमुदुंबरम्' इति श्रुतेः । श्वोऽपि न स्थातेत्यश्वत्थः पृषोदरादित्वादेव सकारस्य तकारादेशः। "ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः" इति श्रुतेः । "ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्" इति स्मृतेश्च । चाणूरनामानमंध्रं निषूदवानिति चाणूरांध्रनिषूदनः ॥ १०१ ॥

सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः ॥
अमूर्तिरनघोऽचिंत्यो भयकृद्भयनाशनः ॥ १०२ ॥

सहस्राणि अनंतानि अर्चींषि यस्य स सहस्रार्चिः । "दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः" इति गीतावचनात् । सप्तजिह्वाः अस्य सन्तीति सप्तजिह्वः अग्निरूपी । "काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिंगिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्तजिह्वाः" इति श्रुतेः । सप्त एधांसि दीप्तयोऽस्येति सप्तैधा अग्निः । "सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः" इति मंत्रवर्णात् । सप्ताश्वा वाहनान्यस्येति सप्तवाहनः । सप्तनामैकोऽश्वो वाहनमस्येति सप्तवाहनः । "एको अश्वो वहति सप्तनामा" इति श्रुतेः । मूर्तिः घनरूपधारणं समर्थं चराचरलक्षणं "ताभ्योभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत" इति श्रुतेः । तद्रहित इत्यमूर्तिः । अथवा देहसंस्थानलक्षणा मूर्छितांगावयवा मूर्तिस्तद्रहित इत्यमूर्तिः । अघं दुःखं पापं च यस्य न विद्यत इत्यनघः । प्रमात्रादिसाक्षित्वेन सर्वप्रमाणागोचरत्वादचिंत्यः अयमीदृश इति विश्वप्रपंचविलक्षणत्वेन चिंतयितुमशक्यत्वाद्वाऽचिंत्यः । असन्मार्गवर्तिनां भयं करोति भक्तानां भयं कृन्ततीति वा भयकृत् । वर्णाश्रमाचारवतां भयं नाशयतीति भयनाशनः । "वर्णा-

श्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान्। विष्णोराराध्यते पंथा नान्यस्तत्तोष कारकः" इति पराशरवचनात्। तैराराधितत्वाद्भयं नाशयतीति भयनाशनः ॥ १०२ ॥

अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ॥

अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्धनः ॥ १०३ ॥

सौक्ष्म्यातिशयशालित्वादणुः। "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः" इति श्रुतेः। बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्च ब्रह्म बृहत्। "महतो महीयान्" इति श्रुतेः। अस्थूलमित्यादिना द्रव्यप्रतिषेधात् कृशः। स्थूल इत्युपचर्यते सर्वात्मत्वात्। सत्त्वरजस्तमसां सृष्टिस्थितिलयकर्मस्वधिष्ठातृत्वाद्गुणभृत्। परमार्थतो गुणाभावात् निर्गुणः। "केवलो निर्गुणश्च" इति श्रुतेः। शब्दादिगुणरहितत्वान्निरतिशयसूक्ष्मत्वान्नित्यशुद्धसर्वगतत्वादिप्रतिबंधकं कर्मजातं तर्कतोऽपि वक्तुं न शक्यमत एव महान्। अशब्दास्पर्शश्च महान् शुचिरित्यापस्तंबस्मरणात्। पृथिव्यादीनां धारकाणामपि धारकत्वान्न केनचित् ध्रियत इति अधृतः। यद्येवमयं केन धार्यत इत्याशंक्याह-स्वेनैव आत्मना धार्यत इति स्वधृतः। "स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" इति श्रुतेः। पद्मोदरदलताम्रमभिरूपतममस्यास्यमिति स्वास्यः। वेदार्थको महान् शब्दराशिः तस्य मुखान्निर्गतः पुरुषार्थोपदेशार्थमिति वा स्वास्यः। "अस्य महतो भूतस्य" इत्यादिश्रुतेः। अन्यस्य वंशिनो वंशः पाश्चात्यः पाश्चात्यो मूलपुरुषादर्वाग्वंश इति सूचितं अस्य वंश प्रपंचः स सर्ववंशात्प्रागेव न पाश्चात्य इति प्राग्वंशः। वंशप्रपंचं वर्धयन् वा वंशवर्धनः ॥ १०३ ॥

भारभृत् कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः।

आश्रमः श्रमण क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः ॥ १०४ ॥

अनंतादिरूपेण भुवो भारं बिभ्रद्भारभृत्। वेदादिभिरयमेव परत्वेन कथितः। सर्वैर्वेदैः कथित इति वा कथितः। "सर्वे वेदा यत्पदमा-

मनन्ति । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य " "वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदौ मध्ये तथा चान्ते विष्णु सर्वत्र गीयते " इति स्मृत्यादिवचनेभ्य । " सोऽध्वन पारमाप्नोति तद्विष्णो परम पदम् " इत्याद्युक्तम् । किं तदध्वनो विष्णोर्व्यापनशीलस्य पार कथित परम पद विष्णु सतत्त्वमित्याकाक्षायामिन्द्रियादिभ्य सर्वेभ्य परत्वेन प्रतिपाद्यते । " इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था " इत्यारभ्य " पुरुषान्न पर किंचित्सा काष्ठा सा परा गति " इत्येतेन य कथित स । योगो ज्ञान तेनैव गम्यत्वात् योगी । योग समाधि स हि स्वात्मनि सर्वदा समाधत्ते स्वमात्मान तेन वा योगी। अन्ये योगिनो योगान्तरायैर्हन्यन्ते तेन स्वरूपात् प्रमाद्यन्ति अय तु तद्रहितत्वात्तेषामीश इति योगीश । सर्वान् कामान् सदा ददातीति सर्वकामद " फलमत उपपत्ते " इति भगवता व्यासेनाभिहितत्वात् । आश्रमवता सर्वेषा ससारारण्ये भ्रमता विश्रामस्थानत्वादाश्रम । अविवेकिन सर्वान् सतापयतीति श्रमण । क्षामा क्षीणा सर्वा प्रजा करोतीति क्षाम । तत्करोति तदाचष्ट इति णिचि पचाद्यचि कृते सपन्न क्षाम इति । शोभनानि पर्णानि छदासि ससारतरुरूपेणास्येति सुपर्ण । " छदासि यस्य पर्णानि " इति भगवद्वचनात् । वायुर्वहति यद्भीत्या भूतानीति स वायुवाहन । " भीषास्माद्वात पवते " इति श्रुते ॥१०४

धनुर्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दम ।
अपराजित सर्वसहो नियन्ताऽनियमोऽयम ॥ १०५ ॥

श्रीरामरूपेण धनुर्धारयामासेति धनुर्धर । स एव दाशरथि धनुर्वेद वेत्तीति धनुर्वेद । दमन दमयता दण्ड । " दण्डो दमयतामस्मि " इति भगवद्वचनात् । वैवस्वतनरेन्द्रादिरूपेण प्रजा दमयतीति दमयिता । दम्येषु दण्डकार्यफल तच्च स एवेति दम । शत्रुभिर्न पराजित इत्यपराजित । सर्वकर्मसु समर्थ इति वा सर्वसह । सर्वान् शत्रून् सहत इति वा सर्वसह । सर्वान् स्वेषु स्वेषु कृत्येषु व्यवस्थापयतीति नियन्ता । न नियमो

नियतिस्तस्य वियत इत्यनियमः । सर्वनियंतुर्नियंत्रंतराभावात् नास्य विद्यते यमो मृत्युरित्ययमः । अथवा यमनियमौ योगांगे तद्रतत्वात्स एव नियमो यमः ॥ १०५ ॥

सत्त्ववान् सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः ॥
अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः प्रियकृत्प्रीतिवर्धनः ॥ १०६ ॥

शौर्यादिकं सत्त्वमस्येति सत्त्ववान् । सत्त्वे गुणे प्राधान्येन स्थित इति सात्त्विकः । सत्सु साधुत्वात्सत्यः । सत्ये यथाभूतार्थकथने धर्मे च चोदनालक्षणे प्रकर्षेण नियत इति सत्यधर्मपरायणः । अभिप्रेयते पुरुषार्थकांक्षिभिराभिमुख्येन प्रलयेऽस्मिन्प्रैति जगदिति वाऽभिप्रायः । प्रियाणि इष्टान्यर्हतीति प्रियार्हः ॥ "यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे । तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता " इति स्मरणात् । स्वागतासनप्रशंसार्घ्यपाद्यस्तुतिनमस्कारादिभिः पूजासाधनैः पूजनीय इत्यर्हः । न केवलं प्रियार्ह एव स्तुत्यादिभिर्भजतां प्रियं करोतीति प्रियकृत् । तेषामेव प्रीतिं वर्धयतीति प्रीतिवर्धनः ॥ १०६ ॥

विहायसगतिर्ज्योतिः सुरुचिर्हुतभुग्विभुः ॥
रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥ १०७ ॥

विहायसं आकाशं विहाय, गतिराश्रयोऽस्येति विहायसगतिः विष्णुपदमादित्यो वा । स्वयमेव द्योतत इति ज्योतिः । " नारायणः परं ज्योतिः " इति मंत्रवर्णात् । शोभना रुचिर्दीप्तिरिच्छा वाऽस्येति सुरुचिः । समस्तदेवतोद्देशेन प्रवृत्तेष्वपि कर्मसु हुतं भुंक्ते भुनक्तीति वा हुतभुक् । स, सर्वत्र वर्तमानः त्रयाणां लोकानां विभुत्वाद्विभुः । रसानादत्त इतिरादित्यात्मा । विविधं रोचत इति विरोचनः । सूते श्रियामिति सूर्योऽग्निर्वा । सूतेः सुवतेर्वा सूर्यशब्दो निपात्यते " राजसूयसूर्य " इति पाणिनिवचनात् । सर्वस्य जगतः प्रसविता सविता । " रसानां च तथाऽऽदानाद्रविरित्यभिधीयते । प्रजानां त्वं प्रसवनात् सवितेति निगद्यसे ".

इति विष्णुधर्मोत्तरे । रविर्लोचनं चक्षुरस्येति रविलोचनः । " अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ " इति श्रुतेः ॥ १०७ ॥

अनंतो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नैकजोऽग्रजः ।

अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥१०८॥

नित्यत्वात्सर्वगतत्वात् देशकालपरिच्छेदाभावादनंतः शेषरूपो वा । हुतं भुनक्तीति हुतभुक् । प्रकृतिं भोग्यां अचेतनां भुंक्त इति भोक्ता । जगत्पालयतीति वा भोक्ता । भक्तानां सुखं मोक्षलक्षणं ददाति असुखं खंडयतीति वा सुखदः । धर्मगुप्तये असकृज्जायमानत्वादनैकजः । अग्रे जायत इत्यग्रजः हिरण्यगर्भः । " हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे " इत्यादिश्रुतेः । आप्तसर्वकामत्वात्प्राप्तिहेत्वभावान्निर्वेदोऽस्य नास्तीति अनिर्विण्णः । साधून्सत आभिमुख्येन मृष्यते क्षमत इति सदामर्षी । तमनाधारमाधारमधिष्ठाय त्रिलोकास्तिष्ठन्तीति लोकाधिष्ठानं ब्रह्म । "श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः " इति श्रुतेः । " आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनं " इति भगवद्वचनाच्च । स्वरूपशक्तिव्यापारकार्यै अद्भुतत्वाद्वा अद्भुतः ॥ १०८ ॥

सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरव्ययः ।

स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वस्तिभुक् स्वस्तिदक्षिणः ॥१०९॥

सनादिति निपातः चिरार्थवचनः कालश्च परस्यैवेति विकल्पना कापि। " परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज । व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम् " इति विष्णुपुराणे । सर्वकारणत्वाद्विरिंच्यादीनामपि सनातनानामतिशयेन सनातनत्वात्सनातनतमः । वडवानलस्य कपिलो वर्णो इव तद्रूपी कपिलः । क जलं रश्मिभिः पिबन् कपिः सूर्यो कपिर्वराहो वा । " कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च " इति भगवद्वचनात् । अप्यये प्रलयेऽस्मिन्नपि यान्ति जगन्तीत्यव्ययः ॥ १०० ॥ इति नाम्नां नवमं शतं

विवृतम् ॥ भक्तानां स्वस्ति मंगलं ददातीति स्वस्तिदः । तदेव करोतीति स्वस्तिकृत् । मंगलं स्वरूपमात्मीयं परमानंदलक्षणं स्वस्ति । तदेव भुंक्त इति स्वस्तिभुक्, भक्तानां मंगलं स्वस्ति भुनक्तीति वा स्वस्तिभुक् । स्वस्तिरूपेण दक्षते वर्धते स्वस्ति विधातु समर्थ इति वा स्वस्तिदक्षिणः । अथवा दक्षिणशब्दः आशुकारिणि वर्तते शीघ्रं स्वस्ति दातुं अयमेव समर्थ इति। "स्मरणादेव कृष्णस्य सिध्यन्ति सर्वसिद्धयः" इति स्मृतेः । "स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते । पुरुषस्तमज नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् । स्मरणादेव कृष्णस्य पापसंघातपंजरम् । शतधा भेदमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा" इत्यादिवचनेभ्यः ॥ १०९ ॥

अरौद्रः कुंडली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः ।
शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ॥ ११० ॥

कर्म रौद्रं रागश्च रौद्रः पापं च रौद्रं एतत्त्रयं रौद्रमस्य नास्ति अवाप्तसर्वकामत्वेन रागद्वेषादेरभावादरौद्रः । शेषरूपभाक् कुंडली, यद्वा सांख्ययोगात्मके कुंडले मकराकारे अस्य स्त इति कुंडली । सहस्रांशुमडलोपमकुंडलधारणाद्वा कुंडली । समस्तलोकरक्षार्थं मनस्तत्त्वात्मकं सुदर्शनाख्यं चक्रं धत्त इति चक्री । "चलत्स्वरूपमत्यंतजवेनांतरितानिलम् । चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे स्थितम्" इति विष्णुपुराणे । विक्रमः पादविक्षेपः शौर्यं वा द्वयं चाशेषरूपेभ्यो विलक्षणमस्येति विक्रमी। श्रुतिस्मृतिलक्षणमूर्जितं शासनमस्येति ऊर्जितशासनः । "श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लंघ्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोपि न वैष्णवः" इति भगवद्वचनात् । शब्दप्रवृत्तिहेतूनां जात्यादीनामसंभवात् शब्देन वक्तुमशक्यत्वाच्छब्दातिगः । "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" "न शब्दगोचरैर्यस्य योगिध्येयं परं पदम्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः। सर्वे वेदाः तात्पर्येण तमेव वदन्तीति शब्दसहः । "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । तापत्रया-

मितत्तानां विश्रमस्थानत्वोच्छिशिरः । संसारिणामात्मा शर्वरीवच्छर्वरी ज्ञानिनां पुनः संसारः शर्वरी तामुभयेषां करोतीति शर्वरीकरः । " या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः " इति भगवद्वचनात् ॥ ११० ॥

अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः ।
विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ १११ ॥

क्रौर्यं नाम मनोधर्मः कोपजः आंतरः संतापः साभिनिवेशः अवाप्तकामत्वात्कामाभावादेव क्रौर्याभावः तस्मात्क्रौर्यमस्य नास्तीत्यक्रूरः । कर्मणा मनसा वाचा वपुषा च शोभनत्वात्पेशलः । प्रवृद्धशक्तिः शीघ्रकारी समर्थ इति दक्षविशेषणत्रयं चैतत् परमेश्वरे अस्मिन्नियतमिति दक्षः । दक्षिणशब्दस्यापि दक्ष एवार्थः पुनरुक्तिदोषो नास्ति, शब्दभेदात् । अथवा दक्षते गच्छति हिनस्तीति वा दक्षिणः । 'दक्ष गतिहिंसनयोः ' इति धातुपाठात् । क्षमावतां योगिनां पृथिव्यादीनां च भारधारकानां श्रेष्ठ इति क्षमिणांवरः । " क्षमया पृथिवीसमः " इति वाल्मीकिवचनात् । ब्रह्मांडमखिलं वहन् पृथिवीव भारेण नार्दित इति पृथिव्या अपि वरो वा क्षमिणांवरः । क्षमिणः शक्ताः अयं तु सर्वशक्तिमत्त्वात्सकलाः क्रियाः कर्तुं क्षम इति क्षमिणांवरः । निरस्तातिशयं ज्ञानं सर्वदा सर्वगोचरमस्यास्ति नेतरेषामिति विद्वत्तमः । वीतं विगतं भयं सांसारिकं संसारलक्षणमस्येति वीतभयः सर्वेश्वरत्वान्नित्यमुक्तत्वाच्च । पुण्यं पुण्यकरं श्रवणं कीर्तनं चास्येति पुण्यश्रवणकीर्तनः । " य इदं शृणुयान्नित्यं " इति श्रवणफलवचनात् ॥ १११ ॥

उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ।
वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः ॥ ११२ ॥

संसारसागरादुत्तारयतीत्युत्तारणः । दुष्कृतीं पापसंज्ञितां हन्तीति दुष्कृतिहा, ये पापकारिणस्तान्हन्तीति वा दुष्कृतिहा । स्मरणादि कुर्वतां

सर्वेषां पुण्यं करोतीति पुण्यरूपत्वात्पुण्यः, सर्वेषां श्रुतिस्मृतिलक्षणया वाचा पुण्यमाचष्ट इति वा पुण्यः । भाविनोऽर्थस्य सूचकान् दुःस्वप्नान् नाशयतीति ध्यातः स्तुतः कीर्तितश्चेति दुःस्वप्ननाशनः । विविधाः संसारिणां गतीर्मुक्तिप्रदानेन हन्तीति वीरहा । सत्त्वगुणमधिष्ठाय जगत्त्रयं रक्षयन् रक्षणः नंद्यादित्वात्कर्तरि ल्युट् । सन्मार्गवर्तिनः सन्तः तद्रूपेण विद्याविनयवृद्धये स एव वर्तत इति सन्तः । सर्वाः प्रजाः प्राणरूपेण जीवयन् जीवनः । परितः सर्वतो विश्वं व्याप्य व्यवस्थित इति पर्यवस्थितः॥ ११२॥

अनंतरूपोऽनंतश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ।
चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ॥ ११३ ॥

अनंतादिरूपेण वा विश्वप्रपंचरूपेण वाऽवस्थितश्चेत्यनंतरूपः । अनंता अपरिमिता श्रीः परा शक्तिरस्येति अनंतश्रीः । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इति श्रुतेः । मन्युः क्रोधो जितो येन स जितमन्युः । भयं संसारजं पुंसामपघ्नन् भयापहः । न्यायसमवेतश्चतुरश्चतुरस्रः, पुंसां कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छतीति । आत्मा स्वरूपं चित्तं वा गभीरं परिच्छेत्तुमशक्यमस्येति गभीरात्मा । विविधानि फलानि अधिकारिभ्यो विशेषेण दिशतीति विदिशः । विविधामाज्ञां शक्रादीनां कुर्वन् व्यादिशः । समस्तानां कर्मिणां कर्मणां फलानि दिशन्वेदात्मनेति दिशः ॥ ११३ ॥

अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिरांगदः ।
जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ११४ ॥

आदिः कारणमस्य न विद्यत इत्यनादिः सर्वकारणत्वात् । भूतानामाधारो भूर्भुवः सर्वभूतानामाश्रयत्वेन प्रसिद्धाया भूम्या भुवोऽपि भूरिति भूर्भुवः । अथवा न केवलमसौ भूः भुवो लक्ष्मीः शोभा चेति भूर्भुवोलक्ष्मीः । अथवा भूर्भूलोकः भुवो भुवर्लोकः तयोः लक्ष्मीरात्मविद्या । "आत्मविद्या च देवि त्वम्" इति श्रीस्तुतौ । भूम्यंतरिक्षयोः शोभेति वा भूर्भुवोलक्ष्मीः । शोभना विविधा ईरा गतयो यस्य स सुवीरः । शोभनं विविधं ईरणमस्येति वा सुवीरः । रुचिरे कल्याणे अंगदे अस्येति रुचिरांगदः । जंतून् जनयन् जननः, ल्युटो बहुलग्रहणात्कर्तरि ल्युट् । जनस्य

जानिमतो जन्म उद्भवस्तस्यादिर्मूलकारणमिति जनजन्मादिः । भयहेतुत्वाद्भीमः । 'भीमादयोपादाने' इति पाणिनिवचनात् । "महद्भयं वज्रमुद्यतं" इति मंत्रवर्णात् । असुरादीनां भयहेतुः पराक्रमोऽस्यावतारेष्विति भीमपराक्रमः॥

आधारनिलयोऽधाता पुष्पहासः प्रजागरः ।
ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥ ११५ ॥

पृथिव्यादीनां पंचभूतानामाधाराणामाधारत्वादाधारनिलयः । स्वात्मना धृतस्यान्यो धाता नास्तीत्यधाता 'नञृतश्चेति समासान्तविधेरनित्य' इति कप्प्रत्ययाभावः । संहारसमये सर्वप्रजा धारयति धयति पिबतीति वा धाता 'धेट्पाने' इति धातुः । मुकुलात्मना स्थितानां पुष्पाणां हासवत् प्रपंचरूपेण विकासोऽस्येति पुष्पहासः । नित्यप्रबुद्धरूपत्वात्प्रकर्षेण जागर्तीति प्रजागरः । सर्वेषामुपरि तिष्ठन् ऊर्ध्वगः । सतां कर्माणि सत्पथेनाचरत्येष इति सत्पथाचारः । मृतान् परिक्षित्प्रभृतीन् जीवयन्निति प्राणदः । प्रणवो नाम परमात्मनो वाचक ओंकारः तदभेदोपचारेणायं प्रणवः। पणति व्यवहारार्थस्तं कुर्वन् इति पणः 'पणव्यवहारे' इति धातुः ।"सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते' इति श्रुतेः। पुण्यानि कर्माणि फलैः संगृह्याधिकारिभ्यः प्रयच्छन् तल्लक्षणयेति वा पणः॥

प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः ।
तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः ॥ ११६ ॥

प्रमितिः संवित्स्वयप्रभा प्रमाण "प्रज्ञानं ब्रह्म" इति श्रुतेः । "ज्ञानस्वरूपमत्यंत निर्मल परमार्थतः । तदेवार्थस्वरूपेण भ्रांतिदर्शनतः स्थितम्" इति विष्णुपुराणे । प्राणा इंद्रियाणि यत्र जीवे निलीयन्ते तत्परतंत्रत्वाद्देहस्य धारकाः प्राणापानादयो वा तस्मिन् प्रविलीयन्ते, प्राणितीति प्राणो जीवः परे पुंसि निर्लीयत इति वा प्राणान् जीवांश्चात्मनि संहरंस्तेषामाश्रय इति वा प्राणनिलयः । पोषयन्नन्नरूपेण प्राणानिति प्राणभृत् । प्राणिनो जीवयन् प्राणाख्यैः पवनैरिति प्राणजीवनः । "न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" इति मंत्रवर्णात् । तथ्यममृतं सत्य परमार्थं सतत्त्वमित्येते एकार्थवाचिनः परमार्थसतो ब्रह्मणो वाचकाः शब्दाः इति तत्त्वम् । तत्त्वं स्वरूपं यथावद्वेत्तीति तत्त्ववित् । एकश्चासावात्मा चेत्येकात्मा । "आत्मा

-चा इदमेक एवाग्र आसीत् " इति श्रुतेः । " यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते " इति स्मृतेश्च । जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति षड्भावविकारास्तानतीत्य गच्छतीति जन्ममृत्युजरातिगः । " न जायते म्रियते वा विपश्चित् " इति मंत्रवर्णात् ॥ ११६ ॥

भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामहः ।
यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञांगो यज्ञवाहनः ॥ ११७ ॥

भूर्भुवःस्वःसमाख्यानि त्रीणि व्याहृतिरूपाणि त्रयीसाराणि बह्वृचा आहुः तैर्होमादिना जगत्त्रयं तरते प्लवते चेति भूर्भुवःस्वस्तरुः । " अग्नौ न्यस्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः " इति मनुवचनात् । अथवा भूर्भुवःस्वस्तरुसमाख्यलोकत्रयसंसारवृक्षो भूर्भुवःस्वस्तरुः भूर्भुवस्वःसमाख्यं लोकत्रयं वृक्षवद्व्याप्य तिष्ठतीति वा भूर्भुवःस्वःस्तरुः । संसारसागरात्तारयंस्तारः । प्रणवो वा । सर्वस्य लोकस्य जनक इति सविता । पितामहस्य ब्रह्मणोऽपि पितेति प्रपितामहः । यज्ञात्मना यज्ञः । यज्ञानां पाता स्वामी वा यज्ञपतिः । " अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च " इति भगवद्वचनात् । यजमानात्मना तिष्ठन् यज्वा । यज्ञा अंगान्यस्येति यज्ञांगो वराहमूर्तिः । " वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितीमुखः अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्म शीर्षो महातपाः । अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदान्तश्रुतिभूषणः । आज्यनासः स्रुवतुंडः सामघोषस्वनो महान् । धर्मसत्यमयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्क्रियः । प्रायश्चित्तनखो घोरः पशुजानुर्महाभुजः । उद्गात्रैन्त्रो होमालिंगः फलबीजमहौषधिः । वाय्वंतरात्मा मंत्रस्फिक् विकृतः सोमशोणितः । वेदीस्कंधो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायो द्युतिमान् नानादीक्षाभिरर्चितः । दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् । उपाकर्मोष्ठिरुचकः प्रवर्ग्यावर्तभूषणः । नानाछंदोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः । छायापत्नीसहायो वै मेरुशृंग इवोच्छ्रितः" इति हरिवंशे । फलहेतुभूतान्यज्ञान् वाहयतीति यज्ञवाहनः

यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ॥
यज्ञान्तकृद्यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥ ११८ ॥

यज्ञं बिभर्तीति पाति वा यज्ञभृत् ।जगदादौ तदन्ते च यज्ञं करोतीति कृंतति वा यज्ञकृत् । यज्ञानां तत्समाराधनात्मनां प्रधानं तत्समवायानां शेषीति यज्ञी । यज्ञं भुंक्ते भुनक्तीति वा यज्ञभुक् । यज्ञः साधनं साधनः । तत्प्राप्तमिति यज्ञ यज्ञस्यान्ते फलप्राप्तिं कुर्वन् यज्ञान्तकृत् । वैष्णव्यृक्शंसनेन पूर्णाहुत्या पूर्णं कृत्वा यज्ञसमाप्तिं करोतीति वा यज्ञान्तकृत् । यज्ञानां गुह्यं ज्ञानयज्ञः इष्टफलाभिसंधिरहितो वा यज्ञः तदभेदोपचारात् ब्रह्म यज्ञगुह्यम् । अद्यते अत्ति च भूतानीत्यन्नम् । अन्नमत्तीत्यन्नादः । सर्वं जगदन्नादिरूपेणाग्नीषोमात्मकमेवेति दर्शयितुमेवकारः । चशब्दः सर्वात्मनामेकस्मिन्परस्मिन्पुंसि समुच्चित्य वृत्तिं दर्शयितुम् ॥ ११८ ॥

आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः सामगायनः ।
देवकीनंदनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः ॥ ११९ ॥

आत्मैव योनिरुपादानकारणं नान्यदित्यात्मयोनिः निमित्तकारणमपि स एवेति दर्शयितुं स्वयंजात इति, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधादित्यत्र स्थापितमुभयकारणत्वं हरेः । विशेषेण खननाद्वैखानः, धरणीं विशेषेण खनित्वा पातालवासिनं हिरण्याक्षं वाराहं रूपमास्थाय जघानेति पुराणे प्रसिद्धम् । सामानि गायतीति सामगायनः । देवक्याः सुतो देवकीनंदनः । " ज्योतींषि शुक्राणि च यानि लोके त्रयो लोका लोकपालास्त्रयी च । त्रयोऽग्नयश्चाहुतयश्च पंच सर्वे देवा देवकीपुत्र एव " इति महाभारते । स्रष्टा सर्वलोकस्य । क्षितेर्भूमेरीशः क्षितीशः दशरथात्मजः । कीर्तितः पूजितो ध्यातः स्मृतः पापराशिं नाशयन् पापनाशनः । " पक्षोपवासाद्यत्पापं पुरुषस्य प्रणश्यति । प्राणायामशतेनैव तत्पापं नश्यते नृणाम् । प्राणायामसहस्रेण यत्पापं नश्यते नृणाम् । क्षणमात्रेण तत्पापं हरेर्ध्यानात्प्रणश्यति " इति वृद्धशातातपवचनम् ॥ ११९ ॥

शंखभृन्नंदकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः । रथांगपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः ॥ सर्वप्रहरणायुध ओं नम इति ॥ १२० ॥

पांचजन्याख्यं भूतादहंकारात्मकं शंखं बिभ्रत् शंखभृत् । विद्यामयो नंदकाख्योऽसिरस्येति नंदकी । मनस्तत्त्वात्मकं सुदर्शनाख्यं चक्रमस्यास्तीति चक्री । संसारचक्रमस्याज्ञया परिवर्तत इति वा चक्री । इंद्रि-

याचहंकारात्मकं शार्ङ्गं नाम धनुरस्यास्तीति शार्ङ्गधन्वा । 'धनुषश्च' इत्यनङ् समासान्तः प्रत्ययः । बुद्धितत्त्वात्मिकां कौमोदकीं नाम गदां वहन् गदाधरः रथांगं चक्रमस्य पाणौ स्थितं स रथांगपाणिः । अत एवाशक्यक्षोभण इत्यक्षोभ्यः । केवलं एतावन्त्येवायुधान्यस्येति न नियम्यते अपि तु सर्वाण्येव प्रहरणायुधान्यस्येति सर्वप्रहरणायुधः । आयुधत्वेनाप्रसिद्धान्यपि करजादीन्यस्यायुधानि भवन्तीत्यन्ते सर्वप्रहरणायुध इति वचनं सत्यसंकल्पत्वेन सर्वेश्वरत्वं दर्शयितुम् । 'एष सर्वेश्वर' इति श्रुतेः । द्विर्वचनं समाप्तिं द्योतयति । ॐनम इति ओंकारार्थाते " ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन मांगलिकावुभौ " इति वचनात् । अंते नम इत्युक्त्वा परिचरणं कृतवानिति " भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम " इति श्रुतेः । " धन्यं तदेव लग्नं तन्नक्षत्रं तदेव पुण्यमहः । करणस्य च सा सिद्धिर्यत्र हरिः प्राड्नमस्क्रियते इति च प्रागित्युपलक्षणम् । अंतेऽपि नमस्कारस्य शिष्टाचरणात् । नमस्कारफलं प्रागेव दर्शितं "एकोपि कृष्णाय कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः । दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय " " अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् । ये नमस्यन्ति गोविंदं न तेषां विद्यते भयम् । लोकत्रयाधिपतिमप्रतिमप्रभावमीषत्प्रणम्य शिरसा प्रभविष्णुमीशं । जन्मान्तरप्रलयकल्पसहस्रजातमाशु प्रशान्तिमुपयाति नरस्य पापम् ॥

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ।
नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् ॥ १२१ ॥

इति नाम्नां दशमशतं विवृतम् ॥ इतीदमित्येतेन नामसहस्रमन्यूनातिरिक्तमिति दर्शयति । दिव्यानामप्राकृतानां नाम्नां सहस्रं प्रकीर्तितमिति वदता प्रकारान्तरेणापि संख्योपपत्तिर्दर्शिता ॥ १२१ ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ॥
नाशुभं प्राप्नुयात्किंचित्सोऽमुत्रेह च मानवः ॥ १२२ ॥

प्रक्रमे 'किं जपन्मुच्यते जंतुः' इति जपशब्दोपादानात् कीर्तयेदित्यनेनापि त्रिविधजपो लक्ष्यते उच्चोपांशुमानसलक्षणास्त्रिविधः । य इदं शृणुयादित्यादिः स्पष्टार्थः। परलोकप्राप्तस्यापि नहुषादावशुभप्राप्त्यभावं सूचयितुममुत्रेत्युक्तम्॥

वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ॥
वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १२३ ॥

वेदान्तानामर्थं ब्रह्म गच्छत्यवगच्छतीति वेदान्तगः । किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबंधनादिति , वचनात् जपकर्मणा साक्षान्मुक्तिशंकायां कर्मणां साक्षान्मोक्षहेतुत्वं नास्ति ज्ञानेनैव मोक्ष इति दर्शयितुं वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यादित्युक्तम् । कर्मणां त्वंतःकरणशुद्धिद्वारेण मोक्षहेतुत्वम् । " कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः । कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्तते । नित्य ज्ञानं समासाद्य नरो बंधात्प्रमुच्यते । धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते ॥ योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये कर्मणा बध्यते जंतुर्विद्यथैव विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्" इति मानवं वचनम् । "तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ", इति । " ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शतले प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि " इत्यादि स्मृतिभ्यश्च । " तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन " " येन केनचिद्यजतापि यज्ञेनापि दर्विहोमेनानुपहतमना एव भवति " इत्यादिस्मृतिभ्यः ज्ञानादेव मोक्षः । "ब्रह्मविदाप्नोति परं' तरति शोकमात्मवित् " ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति " "ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति" " तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति " " विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" "इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः" " यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति " " न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः " " वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे"इत्यादिश्रुतिभ्यः।शूद्रः सुखम वाप्नुयादिति श्रवणेनैव न तु जपयज्ञेन। "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" इति श्रुतेः । 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः' इत्यादिना महाभारतादिश्रवणमनुज्ञायते।'सुगतिमिमां छरणाच्च शूद्रयोनिरिति हरिवंशे।यच्च शूद्रः शृणुयात्स सुखमवाप्नुयादिति व्यवहितेन संबंधः त्रैवर्णिकत्वकीर्तयेदित्यनेन

धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ।
कामानवाप्नुयात्कामी प्रजार्थी चाप्नुयात्प्रजाम् ॥ १२४ ॥

चक्षुरादीनामात्मयुक्तेन मनसाधिष्ठितानां स्वेषु स्वेषु विषयेष्वनुरूपतः प्रवृत्तिः कामः । प्रजायत इति प्रजा संततिः ॥१२४॥

भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः । सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् ॥ २५ ॥ यशः प्राप्नोति विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च । अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥१२६॥ न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विंदति । भवत्यरोगो द्युतिमान् बलरूपगुणान्वितः ॥ १२७ ॥ रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बंधनात् । भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्न आपदः ॥ १२८॥ दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् । स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥ १२९ ॥ वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायण । सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ॥१३०॥ न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् । जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नैवोपजायते ॥ १३१ ॥

भक्तिमानित्यादिना भक्तिमतः शुचेः सततमुद्युक्तस्यैकाग्रचित्तस्य श्रद्धालोर्विशिष्टफलाधिकारिणः फलविशेषं दर्शयति ॥ १२५–१३१ ॥

इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
युज्येतात्मसुखक्षान्तिश्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः ॥ १३२ ॥

श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । भक्तिर्भजनतात्पर्यम् । आत्मनः सुखं आत्मसुखं तेन च क्षान्त्यादिभिश्च युज्यते ॥ १३२ ॥

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ १३३ ॥

न च क्रोधो न मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिरिति नकारानुबंधरहितेन नकारेण समस्तपदत्रयं, क्रोधादयो न भवन्ति मात्सर्यं च न भवतीत्यर्थः ॥

द्यौः सचंद्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः । वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥१३४॥ ससुरासुरगंधर्वं सयक्षोरगराक्षसम् । जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥१३५॥ इंद्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥

द्यौः सचंद्रार्कनक्षत्रेत्यादिना स्तुत्यस्य वासुदेवस्य माहात्म्यकथनेनो-क्तानां फलानां प्राप्तिवचनं यथार्थकथनं नार्थवाद इति दर्शयति ।

सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते । आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ १३७ ॥ ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः । जंगमाजंगमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम् ॥ १३८ ॥ योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पादिकर्म च । वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात् ॥ १३९ ॥ एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः । त्रीँल्लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुंक्ते विश्वभुगव्ययः ॥ १४० ॥

'सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते । आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः' इत्यनेनावान्तरवाक्येन सर्वधर्माणामाचरवत एवाधिकार इति दर्शयति ।

इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ।
पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥ १४१ ॥
विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ।
भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ॥ १४२ ॥

॥ इति विष्णुनामसहस्रस्तोत्रम् ॥

इमं स्तवमित्यादि नामसहस्रशाखाज्ञेन सर्वज्ञेन भगवता कृष्णद्वैपायनेन साक्षान्नारायणेन कृतमिति सर्वैरर्थिभिः सादरं पठितव्यं सर्वफलसिद्धय इति दर्शयति विश्वेश्वरमित्यादिना । विश्वेश्वरोपासनादेव स्तोतारस्ते धन्याः कृतार्थाः कृतकृत्या इति । " आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया । तथा चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बंधनात्" इति व्यासवचनम् । प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः सहस्रनामसंबंधिव्याख्या सर्वसुखावहा । श्रुतिस्मृतिन्यायमूला रचिता हरिपादयोः । इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीशंकराचार्यविरचितं विष्णोर्नामसहस्रभाष्यं समाप्तम् ॥

इत्येवं श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरभगवद्विरचितग्रंथसंग्रहस्य पूर्वशुद्धि-भिन्नपुस्तकावेक्षणयुतं संशोधनं आरंभादासमाप्ति मुद्रणकार्यसंरक्षण प्रकाशनं च दशाब्दान्तेन कालेन भागवतोपनामधारिणं रघुनाथसूनुं हरिशर्माण महाराष्ट्रदेशस्य पश्चिमविभागांतर्गते पुण्यपत्तननाम्नि नगरे वसन्तं चित्पावनब्राह्मण गार्ग्यगोत्रोत्पन्नं निमित्तीकृत्य श्रीमदानायंगामाविष्णो वेदान्तवेद्यपरब्रह्मणः मायाधा संपूर्णतामनयत् ।
